

ÚJ FOLYAM XIII. 1-2. SZÁM BUDAPEST, 2004. FEBRUÁR ÁRA: 388 FT

MAGYAR SZEMLE

MÁDL FERENC ANTALL JÓZSEFRŐL – HERCZEGH GÉZA:
ANONYMUS – GRÓH GÁSPÁR A NAPHTA-SZINDRÓMÁRÓL –
BALLA BÁLINT: VISZONYLAGOS SZÜKÖSSÉG ÉS AZ EU
– HORÁNYI KÁROLY: VÍZÖNTŐ KÜSZÖBÉN – ANTHONY
BRAXTON, SZABADOS GYÖRGY ÉS V. TARASZOV BESZÉL-
GET – PETHŐ BERTALAN: HUNGARIAN EXCEPTIONALISM
KODOLÁNYI GYULA: ALULNÉZET ÉS PILLANGÓHATÁS

HÍREK. A VOSZ zsűrijének döntése nyomán a 2003-as Prima Prémium Díj gálaestjén a Magyar Szemle a Primának járó 10 000 eurós elismerésben részesült az írott sajtó kategóriában. Ezúton köszönjük az elismerést a zsűrinek, s mindenképp szerzőinknek, akinek áldozatos munkája nélkül ezt nem érdemelhettük volna ki.

A 2003. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át a Magyar Szemle Alapítványnak is följárulhatják. A múlt évben az adományozók jóvoltából 88615 forintot kaptunk e forrásból. Kérjük olvasóinkat, hogy a jövőben is támogassanak bennünket ebben a formában.

Adószámunk: 18055067-2-42

2004-ban lapunk ára az újságárusoknál változatlanul 388 forint. Előfizetőink kedvezményes áron, továbbra is 288 forintért kapják meg a lapot.

Lapunk új folyamának teljes sorozata (1992–2003) kedvezményes áron vásárolható meg szerkesztőségünkben. Ára 6200 forint. Kedvezményt rövidebb sorozatok vásárlása esetén is adunk.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

<http://www.hungary.com/magyarszemle>

<http://www.net.hu/magyarszemle>

DRÓTPOSTA CÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alapprogram, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Westel Mobil Távközlési Rt.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László,
Horkay-Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc,
Mellár Tamás, Szabados György, Szócs Géza

Szerkesztőség: Bácsi István, Csejdy Virág,
Cselényi Béláné, Gróh Gáspár,
Kiss István, Mátis Livia, D. Veszelszky Sára

Szerkesztőségi titkár: Blahó Erika

ÚJ FOLYAM XIII.	1-2. SZÁM	2004. FEBRUÁR
GRÓH GÁSPÁR	<i>A hungaroszkepszis alkonya?</i>	3
MÁDL FERENC	<i>A jogállamiság és a demokrácia elkötelezettje</i>	7
KODOLÁNYI GYULA	<i>Alulnézet és pillangóhatás</i>	14
PETHŐ BERTALAN	<i>„Hungarian exceptionalism”</i>	37
BALLA BÁLINT	<i>Viszonylagos szűkösség és európai integráció</i>	57
HERCZEGH GÉZA	<i>A honfoglalás Anonymus előadásában I.</i>	74
HORÁNYI KÁROLY	<i>Vízöntő küszöbén I.</i>	106
BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS	<i>Az informatika és a tervező-tanácsadó mérnök</i>	122
SZEPESI ATTILA	<i>A Patkánymuzsikás</i>	136
BICSKEI ZOLTÁN	<i>Beszélgetés Anthony Braxtonnal, Szabados Györggyel és Vlagyimir Taraszovval</i>	151

CZAKÓ GÁBOR– BANGA FERENC	Magyar rémmesék: Pitta	162
1% METAFIZIKA	Karácsony Sándor: A magyar észjárás	164
	KÖRKÉP	
STURM LÁSZLÓ	Képtelenség: a tények (Kertész Imre: Felszámolás)	167
GRÓH GÁSPÁR	A kíváncsi terror, avagy miben más a legjobb és a legrosszabb szocializmus? (Fázsy Anikó: A Naphta-szindróma)	176
SZABADOS GYÖRGY	Három laudáció (Király Ernő, Joseph Nadj és Cziffra György kitüntetése alkalmából)	184
KUBINSZKY MIHÁLY	Nemzeti építészet?	189
METZ KATALIN	Tarol a groteszk	193
GÁSPÁR G. JÁNOS	Rosszkezdünk tele	198
BOD PÉTER ÁKOS	A menetrendszerű meglepetések szezója	208
BRENNER JÁNOS	Németország elmozdul a holtpontról	214
	Summaries	218
	E számunk szerzői	221

E számunkban Szepesi Attila cikkéhez James Ensor mű-
veiből válogattunk, a borítón a Különös maszkok című kép
részlete.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

H : Grah Grah

341.140.1x

Az Európai Unióhoz való csatlakozás-
sunkkal kapcsolatos gondolatok

A HUNGAROSZKEPSZIS ALKONYA?

Valami széppel, biztatóval kellene kezdeni az új évet – igaz, első számunk nem az év első napjaiban jelenik meg. Nem könnyű. Társadalmi-politikai feszültségek, fokozódó gazdasági gondok, növekvő ingerültség és bizalmatlanság, a közélet durvuló hangneme – és mindez óhatatlanul kihat mindannyiunk magánéletére is. Rosszkedvű ország és nemzet vagyunk, s ezt tapasztalva nem is nagyon lehet hiteles és lelkesítő szavakat mondani – éppen amikor a legnagyobb szükség lenne rájuk.

Pedig olyan évet kezdünk, amelyikben vár ránk valami, aminek mindenképpen örülnünk kéne. (Ámbár éppen az, hogy ez el is várható volna, jócskán vissza is vesz ebből az örömből.) Tudjuk, hogy történelmi léptékű változás vár ránk, amelyhez hasonló nagyságrendű átalakulásokat történelmünk inkább csak negatív változatokban ismer. Most azonban valami olyasmi következik, amiről azt mondhatjuk: a Kárpát-medencében megélt évezredes történelmünk rejtett vezérfonala, az a sokszor reménytelen vonzalom ér céljához, ami ezt a népet s országot Európához kötötte. Hogy ez milyen erővel hatott az elmúlt fél évszázadban, hogy a legutóbbi másfél évtizedben talán a legfontosabb nemzeti programmá vált, azt aligha kell ezúttal bizonygatni. Az egyetemes történelem úgy alakult, hogy ha európaiak akarunk lenni, akkor ez a legtermészetesebb módon az Európai Unió keretei között megélhető, megvalósítható. De ha ma azt mondjuk, Európai Unió, akkor mégis valami fásultság, valami gyanakvás, atavisztikus szo-

rongás érződik sokakban, meg az, hogy a könyökén jön ki ez az állandó *EU-fória*.

Pedig mégiscsak nagy dolog ez. Jelentőségét akkor érezhetjük át igazán, ha nem a napi politika, nem a mindennapi gazdasági gondok, nem a hiteltelenné vált propagandázisok, hanem az egyéni életekben talán meg sem élhető történelmi távlatok felől közelítünk hozzá.

Olyan valami történik velünk a 2004-es évben, amit nagyon sokáig és nagyon szerettünk volna. Talán éppen innen ez a megfáradt érzés: a hosszúra nyúlt várakozás miatt. Mint a gyerek, aki túlságosan szeretne valamit, és túl későn kapja meg nagyon vágyott ajándékát. Amikor végre mégis az övé lesz, már nem is tud neki olyan nagyon örülni. Pedig valahogy maga az élet is ilyen: nagyon sok örömet és ajándékot kínál, de nem feltétlenül azt és nem akkor, amikor a legjobban szeretnénk. Ha azonban nem tudjuk megbecsülni azt, amit az eredetileg vágyottak helyett kapunk, az egész életünk elveszítheti értelmét.

Igen, 1990 körül úgy gondoltuk, hogy a rendszerváltás célja: Európa. Két oka volt ennek. Az egyik az a világ, amitől megszabadulni akartunk. A pártállam, az egypárt-rendszer, a szegénység, a szürkeség, a nemzeti kiszolgáltatottság, a „rendszer” lágerébe zártság, a szellemi élet szabadságának hiánya és a többi. A szovjet-rendszer, a megszállott országban töltött mindennapok szégyene, megalázottsága ezt jelentette. Innen akartunk megszabadulni, amikor azt mondtuk: Európa. Nem elsősorban földrajzi, nem is csak politikai, de még csak nem is kulturális fogalom volt ez számunkra, hanem erkölcsi képlet, és persze jólét, valami olyasmi, ami minden bajunkra megoldást jelent. Azzal most ne foglalkozzunk, hogy ez az Európa-kép mennyire volt megalapozott.

Azóta tudjuk, hogy megszabadulásunk annak is köszönhető volt, hogy akkori életünk rabtartója kimerült, csődbe jutott. Nem győzte a versenyt azzal a másik rend-

szerrel, amelyikről, nem is olyan sokkal korábban, azt gondolta, hogy le fogja győzni – akár a békés gazdasági versenyben. Nem sikerült persze, mert nem sikerülhetett, azért elsősorban, mert a lényege az emberi természettel ellentétes volt.

S az a másik rendszer ebből a homályos világból nagyon ragyogónak látszott. Ragyogóbbnak, mint amilyen. S ez a másik nem várt tapasztalat. A létező Európa nem egészen olyan, mint amilyennek elzártságunkban képzeljük. Sem nem az Édenkert, sem nem Eldorádó, és nem azaz van elfoglalva, hogy a neki felrótt balítéletei után rehabilitáljon minket, netán kárpótoljon a változatos okokból elszenvedett szenvedéseinkért. Az uniós tagság nem jóvátétel és nem jutalom. Valójában nem több, mint annak felismerése, hogy Európának igenis szüksége van minden erőforrására ahhoz, hogy a globális versenyben sikeresen szerepelhessen. De nekünk ez mégis azt jelzi, mert így szeretnénk, hogy a kontinens vezető hatalmai tudomásul vették azt a több évszázados magyar álláspontot, mely szerint ez a nép és ez a térség integráns része a kontinens történelmi szerepét kiteljesítő Nyugatnak.

Ezt a fölismerést sokat és sokan értelmezték, inkább csak idehaza ugyan, bár nemegyszer hozta úgy a történelem, hogy maga a magyarság sem hitt benne. Persze még kevésbé hitte ezt a célba vett Nyugat, amelynek története más okokból, de ugyancsak nem mindig volt zavartalan. Éppen ezért kellett rájönni ott is, hogy az egymás ellen fordított harcban elfecsérelt energia, elpusztult értékek nem pótolhatók. És amikor a maguk körében meg tudtak egyezni egymással, azt is felmérték, hogy a vezető hatalmak exkluzív körén kívül is van élet. Mert az egységnek nem az az (egyébként félre-, illetve ellenkezőjére értelmezett) mondás volt az akadálya, miszerint „Extra Hungariam non est vita, sin est vita, non est ita”, hanem ennek a fordítottja, amely szerint *(Nyugat-)Európán kívül nincs*

élet, ha van élet, nem élet. (Igaz, a mag-Európáról szóló friss teóriában valami ilyesmi kísért.)

Egyáltalán: ez a régió sokkal inkább hitt Európában, mint az benne, vagy önmagában. Iszonyú áldozatokra volt szükség a tévutak felismeréséhez, s az unió kialakulása mögött Európa vérzivataros 20. századának tanulságai állnak. A mai világ – a mostani változásoktól függetlenül – radikálisan átalakult. Mások a biztonsági kockázatok, másként működik a gazdaság, másként tagolódik nemzetekre az emberiség, más értékek és érdekek jegyében formálódik a mai világ szerkezete. Volt már a világtörténelemben ilyen átfogó paradigmaváltás, nem is egy. Állítólag létezik egy ősi keleti átok: „Élj érdekes korban”. Érteni gondoljuk, mit jelent ez, a magyarság 20. századi történelmének érdekessége többnyire mintha ennek az átoknak a megvalósulását jelentette volna. Az európai gondolkodás számára azonban az érdekesség érték. Reménykedjünk abban, hogy az elkövetkező időszak nekünk is ezt fogja bizonyítani.

GRÓH GÁSPÁR

K: Mádél Ferenc

Kód: Antall József

Gw

A JOGÁLLAMISÁG ÉS A DEMOKRÁCIA ELKÖTELEZETTJE*

Az elmúlt két évben, mikor történelmünk nagyjainak évfordulóit ünnepeltük – 2002-ben Kossuth-, 2003-ban Rákóczi- és Deák-év volt –, többször is felidézhattuk Arany János szép sorait Széchenyi Istvánról.

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múl.

Nem túlzás, Antall József történelmi személyiséggé vált. Magyarország huszadik század végi békés forradalmának – a szabadság, a nemzeti függetlenség, a demokrácia, a jogállamiság, a szociális piacgazdaság, a nemzeti és európai örökség politikai és erkölcsi értékeiből táplálkozó küzdelem – vezérlő egyénisége, a nagy fordulat első szabadon választott miniszterelnöke lett. A történelem találkozott a kor nagy formátumú politikusával. Emberi, politikusi hitvallását nemzeti és európai történelmünk értékei, mindezek előbb mondott fő sodrának erői alakították. Küzdött értük, és formálta-erősítette is őket. Antall József ezek jegyében volt értékelvű politikus. Ezekhez elvi szilárdsággal ragaszkodott. Tudta, miként Thomas Mann *Európa, vigyázz!* című felhívásában olvashatta, hogy nagy kihívások esetén nemcsak humanizmusra, hanem harcos humaniz-

g.

* Elhangzott az *Antall József és kora* című nemzetközi konferencián, 2003. december 13-án.

musra van szükség. Enélkül a humanizmus saját gyengeségének lehet áldozata.

A világ vezető politikusai a tisztánlátást, az elvi szilárd-ságot, az ezekből fakadó kiszámíthatóságot láthatták benne. Ezért ápolhatott szinte baráti-kollegiális viszonyt az akkori világ sok kiemelkedő politikai szereplőjével, Helmut Kohl kancellárral, George Bush elnökkel, Margaret Thatcher miniszterelnökkel és másokkal. És ezért volt elemében a külkapcsolatokban, mert általuk kipillantatható a belpolitikai csatározások olykor elkeserítően szűk térfeléről. És tudta, hogy küzdelmeiben szükség volt emberi-politikai támogatásukra. Borisz Jelcin, a későbbi orosz elnök sem felejtette el Antall Józsefnek és a Magyar Köztársaságnak, hogy a Janajev-puccs idején elsőként nyilatkozott a Moszkvában felvonuló demokratikus erők mellett.

Antall József egy életen keresztül készült a végül tragikusan rövid politikusi pályára. Mint a százméteres síkfutó, aki az egész év küzdelmeit sűríti a nagy verseny tíz másodpercébe. Politikusi életműve – az utolsó négy éve – mégsem maradt torzó. Ámbár „napja múlt”, élete nagy kincse velünk maradt. Magam itt, a küzdelem utolsó éveinek velünk maradt kincseiről, Antall József politikai architektúrájának jobb és szebb részeiről szólnék.

Hadd kezdjen a kormányalakításkor (1990. május 3-a) mondott bevezető szavaival: „Szeretném, ha hinnék és tudnák, hogy semmiféle személyes ambíció nem irányít ... Úgy gondolom, életkorom tapasztalatok gyűjtésével felkészített egy-két feladatra, de számomra ez nem jelenthet hosszú időt. Éppen ezért én arra vállalkozom, hogy megkísérlem az országot, a nemzetet ebből a nehéz helyzetből... kivezetni, vagy legalábbis az egyenes útra terelni, és mindazt, amit a magyar nép az elmúlt évszázadokban, évtizedekben szenvedésekkel és munkával, hittel, erővel és akarattal elért, ami érték, azt megőrizzük, és ami lehetőség, a jövőben azt elérjük.” Antall József e vállalkozáshoz átértékelte a történelmi

folytonosság parancsát. Hogy első királyunk egy stabil, élet-
erős, a magyarság belső erőiből, a keresztény Európa értékei-
ből táplálkozó és az európai családba integrált ország elvárá-
sait hagyta ránk. Hogy a reformkor és 1848 törvényei és
céljai részei a magyarság közjogi értékrendjének, 1956 forra-
dalmának és szabadságharcának értékei meghatározó ele-
mei országunk alkotmányos rendjének.

Melyek is hát e vállalkozás – a felelősség, a küzdelem,
a célok, úgy is mondhatnám, Antall József államférfiúi élet-
művének kiemelkedő részei? Csak a fontosabbakat mon-
danám. Ezek voltak politikai credójának sarkalatos tételei
a gyakorlati cselekvés szintjén. A legfőbb nemzeti köteles-
ségnek azt tekintette, hogy meg kell teremteni az ország
függetlenségét, uraivá kell lennünk saját országunknak. Le
kellett bontani az oktrojált szövetségi rendszereket, a Var-
sói Szerződést, a KGST-t. El kellett érni a szovjet csapatok
kivonását. 1990-ben a Szovjetunióba látogató kormánykül-
döttség még igen ridegnek találta a Kreml pompás Katalin-
termét.

Biztosítani kellett, hogy a békés átmenetet, a fejlődést
egy megfelelően rokonszenvező euroatlanti háttér támo-
gassa. Ezért törekedett Antall József – sikerrel – korrekt szö-
vetségesek és barátok, a már említetteken kívül Manfred
Wörner NATO-főtitkár, Giscard d'Estaing, Václav Havel,
Lech Walesa államfők, vagy Jaques Delors EU-elnök meg-
nyerésére. Tudta – és e szerint cselekedett –, hogy szüksé-
günk van az euroatlanti integráció által elérhető bizton-
ságra, jobb gazdasági, kulturális és erkölcsi életminőségre.
Tudta, hogy történeti távlatokban nézve, az egységes Euró-
pára nemcsak a nagy politikai vagy gazdasági erőkkel szem-
ben van szükség. Az idős Cato Karthágó legyőzése után azt
kérdezte: „Mit fog Róma tenni ellenségei nélkül?”

Az unióvá integrálódó Európának ma talán már nin-
csenek ellenségei. Most váltak valósággá Robert Schumann
és az „alapító atyák” szavai, hogy Európa igazában, minde-

nekelőtt kulturális közösség. Csak a nemzetek kultúrájából kinőtt kohéziós és erkölcsi erő lesz képes magasabb anyagi és erkölcsi lehetőséget teremteni népeinknek.

Antall József mélyen gyökerező belső alkotmányos jogállami meggyőződéséből is fakadt, hogy meg kell teremteni az alkotmányos demokrácia, a jogállamiság kereteit: az Alkotmánybírósággal védett jogállami rendet, a megosztott hatalom intézményeinek rendszerét, a hatalmi ágak és az önkormányzatok autonóm működésének biztosítását. Hiszen a jogállamiság és a demokrácia nem egymás szinonimái, nem azonosak egymással. Bármelyikük is csak a másikkal együtt értelmezhető a modern társadalmak demokratikus működésében.

Antall József kérlelhetetlen és együttes elkötelezettje volt mindkettőnek. Drámai helyzetekben is következetes maradt elveihez, hitéhez. Az úgynevezett pizsamás interjúban mondta, a taxisblokádnál, 1990. október 28-án: „Az országnak meg kell tanulnia, hogy itt a kormány többé nem a hatalom egészét gyakorolja, hanem csak a kormányzati szintű irányítást tudja elvégezni, s együtt kell működnie a parlamentnek, a kormánynak, az önkormányzatoknak, az érdekvédelmi szervezeteknek, munkaadóknak és munkavállalóknak egyaránt.” Vallotta, hogy a hatalmi ágak – a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, a bíróságok, az ügyészségek, vagy akár a köztársasági elnök – mellett a többi független intézmény (az egyházak, az érdekvédelmi szervezetek, az egyetemek, a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Bank, a pénzügyi felügyelet stb.) autonómiáját is az Alkotmányban és a törvényekben meghatározott rendben kell tisztelni. Nem is beszélve a sajtó szabadságáról, mint alapvető alkotmányos jogról, és a sajtó intézményeinek működéséről.

Ezek az alkotmányos intézmények egymás tevékenységét csak az Alkotmány és a törvények jogállami elvei között kérdőjelezhetik meg, egymás konkrét rendeltetés-

szerű eljárásába és döntéseibe csak jogállami felhatalmazással avatkozhatnak be. Jogállami elvek és gyakorlat nélkül, ezek határai nélkül a demokrácia magára marad, sőt veszélyes is lehet, mert felfalhatja az emberek és az intézmények szabadságát, veszélyeztetheti a közösségek autonóm tevékenységét, és végül: az államszervezet demokratikus működését. Antall József látta, hogy a kísértés mindig erős, ahogy ma is az, hogy ezeket a határokat egyes szinteken átlépjék. Az elvárást, hogy ettől a politikusok és a vezető közjogi tisztviselők tartózkodjanak, magán is gyakorolta, és teremtett ezáltal ahhoz erkölcsi alapot, hogy másoktól is számon kérje. Ezt a jogállami magatartást és gyakorlatot, ha kell, ma is és a jövőben is számon kell kérni.

A békés forradalmi átalakulás folyamatában szembe kellett nézni az évtizedes önkényuralom kárvallottjainak jogos igényeivel. Az évek folyamán ezek újabb és újabb rétegeit tárták föl a kutatók, vagy a zavartan és a még mindig megfélemlítve megszólaló egykori szenvedők. Meg kellett teremteni a piacgazdaság jogi kereteinek és intézményrendszerének törvényi alapjait. Gondoljunk csak az egy mással egyenrangú tulajdonformák kiépítésére a korszerűsített Alkotmányban és Polgári Törvénykönyvben, az új gazdasági társasági törvényre, a privatizációs törvényekre, a Nemzeti Bankról és a pénzügyintézetekről, a gazdasági versenyről és a földről szóló törvényekre. Antall József e gigantikus törvényalkotás közepette – amely egyszerre volt lebontás és építkezés, mint az „áprilisi törvények” 1848-ban – nem feledkezett meg a teherviselő népről, az emberekről. Az ő szolgálatukat tekintette a köztisztviselő egyik legfőbb parancsának. A törvényekben és a gyakorlatban a lehetőségek szélső határáig kereste a szolidaritás érvényesítését, a létminimum fenyegetésében élők jobb sorsáért.

Antall József, úgy is mint tanár, és az Eötvös József-i oktatási gondolatokat jól ismerő államférfi, mélyen átérezte a nemzet napszámosságainak gondjait és a magyar oktatásügy

fejlesztésének szükségességét. Láta – és evégből napokat töltöttünk együtt, kormányfő és minisztere –, hogy a szabadság és a korszerű igények jegyében újra kell alkotni a humánszféra minden törvényét, az oktatásügy törvényeit, a Nemzeti Alaptantervet, az Akadémia, a nemzeti kultúra és a kutatásügy törvényeit. A harc az anyagi feltételek kiteljesítéséért és a jobb oktatásért ezután következett, és tart ma is.

Példát mutatott a tiszta beszéd, a politikai kultúra elvárható gyakorlatáról, és a vitapartnerek, meg bárki emberi méltóságának és személyiségének tiszteletéről is. Nem ismerte az ellenfél politikai, nemegyszer erkölcsi megsemmisítésére törekvő színvonaltalanságot. A politikai ellenfél számára nem ellenség, hanem partner volt a haza jobb szolgálatára. Kemény beszédet humorral is tudott hárítani. Gondoljunk csak a már említett első parlamenti beszédében évődő vitájára Orbán Viktorral.

Antall József magyarságpolitikája kiemelkedő helyet foglalt el politikai-emberi credójában. Ezt nemzettudatának mélyen átélt érzésvilága hitelesítette. Csak legbelső köre látta a megrendülés könnyeit, amikor az Érdén tartott csángó-magyar ünnepen az asszonykórus dalait hallgatta, vagy amikor a tévé képernyője előtt a délszláv háború magyar menekültjeiről szóló riportot nézte. Komolyan vette, amit az Alkotmány mond, hogy felelősséget kell éreznünk a határainkon túl élő magyarok sorsáért. Ahogy a közös házában a nemzeti és etnikai kisebbségeket is államalkotó tényezőkként kell tisztelni és sorsában segíteni. Tudta, hogy sok teendő van még hátra. De az elkötelező nyilatkozatokat megtette. Először akkor, amikor kimondta (a kormánya programját körvonalázó első parlamenti beszédében), hogy tizenötmillió magyarért érez felelősséget. Kilépett a megelőző évtizedek hamis illúziókat tápláló, és a határozott szavakat kerülő, ezért mindig kudarcra ítélt defenzív politikájának bűvköréből. Lehet, hogy határozott szavai-val ma több eséllyel egyengetné a kedvezménytörvény és

a kettős állampolgárság útját úgy, hogy közben a szomszédainkkal is inkább nőne a barátság. Antall József tudta, hogy vannak szituációk, amikor az őszinte és határozott szónak, meg az így formált tettnek van igazán foganatja. Tudta, hogy saját érdekeinket senki nem védi meg helyettünk. A halk ellenvetést vagy az óvatos körbepillantást a partnerek csak az érvelés gyengeségének tartják. Az egyenes beszédet mindenki jobban szereti.

Antall József természetesen nem magányosan küzdött végig a megválasztásától haláláig eltelt nem egészen négy év harcait. Tévedéseiben és csalódásaiban sem volt egyedül. Társak és közösségek sokasága osztozott a küzdelemben, a sikerekben és a kudarcokban egyaránt. Tekintélye és személyisége így is megkerülhetetlen volt, alkotása így is velünk marad.

A mai konferencia bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy életművéről méltó képet alkossunk, és megköszönjük a történelem Urának azt az államférfit, akit Antall Józsefnek hívtak. De bizonyára alkalom ahhoz is, hogy elmélyedjünk az elmúlt tíz év eredményeiben és gondjaiban, és számot vessünk az erre érdemes tanulságokkal is.

MÁDL FERENC

Q1

ALULNÉZET ÉS PILLANGÓHATÁS*

Megtisztel, hogy orvosokkal és pszichológusokkal, az életminőség és az egészségügy szakembereivel együtt szólhatok a magyar társadalom közmoráljáról, mentalitásáról. Ugyan tettem már néhány megfigyelést erről a témáról az elmúlt évtized során, azt most sem vállalom, hogy teljes képet adjak róla. Ezt átfogó szakmai vizsgálatok alapján végezhetik el társadalomtudósok. Az esszéírónak más eszközei vannak, ha vannak: személyes élmények és műveltség, információk és sejtések.

Annnyira azonban igyekszem szakszerű lenni ezúttal, hogy „adatokra” támaszkodom. A társadalom közmorálja nehezen dokumentálható – valamivel könnyebben az értelmisége. Az értelmiségi ír, nyilatkozik. S amit mond, korántsem érdektelen. Semmi kétség ugyan, hogy felbukkant a rendszerváltozás során az értelmiségellenesség, s ma elég erős, kevesen vonják azonban kétségbe, hogy az értelmiségnek – akit ma inkább véleményformáló elitnek neveznek – súlya van. Amit mond, tükrözi a közvélekedést, de formálja is, inkább, mint bármi más. Akkor is, ha nem jut be a nagy médiába. A hírek és vélemények ma is terjednek szájról szájra – meg drótpostán, fiókról fiókra.

Ugyan Lengyel László mondott valami olyasmit 1994-ben, hogy elég volt az értelmiségből, jöjjenek most a szakemberek, a dolgok sok ezer éves természete ettől nem válto-

* A tanulmány az MTA Civilizáció és Egészség Stratégiai Programja keretében készült.

zott meg. Az értelmiségi nem csak vélekedik, de jelképeket alkot és nyelvet teremt. Amit az értelmiségi mond, szétfut, mint a magaslatról a víz. Egy ismert értelmiségi véleménye sok tízezerrel szorzandó be, ha voksokban is megjelenő politikai súlyát akarjuk mérni. Tudniillik a szólásnak, a közérdekű és átfogó gondolatok megformálásának is vannak specialistái. Az értelmiségiek azok.

Ha tehát értelmiségiek jellegzetes megnyilatkozásait elemzem, két dologra következtethetek. Elsősorban arra, hogy milyen értékek és értékelések, milyen magatartásformák jellemzik a véleményformálókat. Azokat, akik a társadalom helyzetét és célkitűzéseit fogalmazzák meg, s ezek révén közvetlenül és a politikusok közvetítésével befolyásolják a döntéseket.

Másodszorban pedig – áttételesen – következtethetek az egész társadalom lelkiállapotára. Az értelmiség, amely maga is rendkívül tagolt, széttördelt, rétegzett és specializált, és személyesen kötődik a társadalom valamelyik csoportjához, maga is átéli mindazt, amit kevésbé ékesen szóló polgártársai. Vélekedései pedig, mint említettem, elterjednek és közvélekedések lesznek. Belőlük tehát következtethetünk a teljes közösségben élő értékekre és magatartásformákra. A hamis és téves értékelésekre is.

2

Kiválasztottam egy jellegzetes magyar folyóiratot. Jellegzetes abban az értelemben, hogy nagy spektrumát kínálja az értelmiségi mentalitás ma uralkodó formáinak. Tematikus számat választottam, amely európai integrációnk esélyeivel, hátrányaival foglalkozik, és közvetlenül a népszavazás előtt, 2003 márciusában jelent meg.

Ebben a folyóiratban többek közt a következőket olvastam európai integrációnkról és a népszavazás tétjéről:

„egyetlen megoldás »közül« választhatunk, de most »önként és dalolva«”. E nyilván megalázó helyzet ősoka, mint a szerző közli velünk, nem egyéb, mint „Reagan és Gorbacsov találkozója 1989-ben”. (61).

Az idézett megállapítás az értelmiségi fogalmazás kócos, közhelyes átlagát képviseli, de nemcsak ezért reprezentatív. Jellemző az üzenet, és még inkább a mentalitás, amelybe ágyazódott. Ennek a mentalitásnak része a nagyvonalú tévedés is: Máltán nem Reagan, hanem Bush képviselte az Egyesült Államokat. Ez azonban nem zavarja a nyilatkozót. Az sem, hogy a máig napvilágra került adatok szerint Máltán a szovjet rendszer lebontásáról szó sem esett. A fő téma Németország újraegyesítése volt, s Európa megosztottságának felszámolása. Hogy ebbe, a végre a gyógyulás, az egészség esélyét megkapó Európába nem illett bele a Szovjetunió diktatórikus képződménye, az persze kétségtelen.

Nem kell különleges külügyi képzettség ahhoz, hogy elképzeljük, hogy Gorbacsov, avagy egy bármikori orosz birodalmi vezető soha nem volna hajlandó *egy külföldivel együtt* a birodalom lebontását tervezni. Gorbacsov a német újraegyesítésbe is csak azért egyezett bele félszívvel, mert Bush lendületes tárgyalásmódja meglepte őt. A lélektani helyzet kulcsa persze az volt – bár nem mondták ki –, hogy az orosz birodalmi gondolat ebben a történelmi pillanatban defenzívába szorult. A játszma eldőlt Reagan és Brezsnyev idején, de a lejátszás módja számtalan körülményen és személyes tényezőn múlt.

E részletekbe csak azért bocsátkoztam bele, mert Málta magyar mítosza sokak fejében lassan odakerül történelmünk gyászos, mitikus fordulópontjai mellé. Ennek lényege, hogy a hátunk mögött és a fejünk fölött döntöttek a sorsunkról, nagy agyafúrtsággal, és különösen magyarelles módon. Lám, azért lett *ilyen* a rendszerváltozás. A magyar agóra mítoszai rendíthetetlenek. A té-

nyekkel nem törődnek. Bennük a magyar történelem régi, súlyos beidegződései kelnek új életre. „Nekünk csak a vereség jut”: hányszor szembesülünk barátainkban e mítosz varázserejével, a vereségtudat furcsa diadalmasságával! Mintha pszichoterapeuták volnánk, a depressziós tekintetből ezt olvassuk ki: nekem te ne próbálj bemesélni semmi jót.

3

Összegyűjtöttem még egy csokornyit a hasonló szellemű megnyilatkozásokból, ugyanebből a folyóiratból, amely húsz, többnyire neves értelmiséginek biztosított jó félvnyi teret, hogy elmondja várakozásait és aggályait. Kimondva, kimondatlanul, a teljes rendszerváltozásról hangzik el ítélet ezeken a lapokon. Nem kérdéses, hogy a rendszerváltozás nemzetközi politikai kerete az európai integráció lett, s kezdettől az szabta meg számtalan folyamatát, ha nem is mindet.

A kiváló festő-író így érez: „Számomra személyes katasztrófa, ami 1989–90-től történik, hogy az előtte való undorító és rettenetes évtizedekről ne is beszéljek” (45). Az uniós tagságról így vélekedik: „most jön valami, ami megkapóan hasonlít a szovjetizmusra, abban, hogy jönnek és megmondják, hogy mit kell csinálni.” (44).

A mezőgazdaság szociológusát arra emlékezteti az európai integráció, hogy „a politika (...) a legitim erőszak érvényesítésének állami monopóliuma” (25).

Az Amerikában élő szociológus azt állítja, hogy most majd „Magyarországnak »eurocentrikussá« kell válnia, ugyanis ezt a kirekesztő, a világ többi részével szemben előítéletes mentalitást fogják elvárni tőle.” (24).

A teozófus vegyészmérnök viszont arról tudósít, hogy „Az európai integráció (...) tulajdonképpen egy amerikai

projekt" (47). „Ez a globalizáció lényege: az angolszász világ-birodalom megteremtése" (48).

Egy neomarxista („uzsoraellenes") közgazdász szemében az adja integrációs esélyeink (esélytelenségünk) lényegét, hogy „a pénzügyi hatalom az egyes nemzetállamoktól, valamint az EU brüsszeli központjától független frankfurti Európai Központi Bank kezébe ment át" (64). Vagyis a lényeg a pénz – ami felett nekünk nincs, nem lehet rendelkezésünk.

Katasztrófa, kirekesztettség, esélytelenség. Ezek a nyilatkozók (és még többen mások) mind elutasítják az integrációt. Ellenszenvük és ellenvetéseik a félelem látomásaitól a részletesen kimunkált érvrendszerekig terjednek, melyeknek együttes üzenete azt sugallja, hogy az egész dolog nem egyéb, mint hatalmas átverés vagy nagyhatalmi kényszerítés csapdája. A hatalom kiléte bizonytalan, változó, de változatlan az a vezérmotívum, hogy egy hatalmi központ nyers érdeke a belépésünk, hogy kicsik vagyunk a játszma-ban, és hogy az európai integráció uniformizálással jár az élet minden területén.

Hangsúlyozom: vizsgálódásom középpontjában a mentalitás mintái állnak, nem pedig e látomások, jóslatok, félelmek tartalma. A lelki stratégiák, amelyekkel a magyar értelmiség egy új sorshelyzetre válaszol. Mint magyar, tulajdonképpen büszke vagyok erre a sok nyakas elutasításra és eredeti elemzésre, még ha nem is értek velük egyet. Nem vitás, hogy nemzeti karakterünk egyik jellegzetes és vitálisan fontos vonása nyilatkozik meg benne. A függetlenség ellenállásban megtestesülő szeretete. Az, hogy nekünk – legalábbis egyik jellegzetes típusunknak – senki, semmi sem imponál, és minél erősebb és híresebb, annál kevésbé. Aki pedig túlságosan erős, az különösen gyanús. Nemcsak irigység, hanem a tagadás erkölce és a mérték mély tisztelete is táplálja ezt a gyanakvást és ellenszenvet, az arányérzék.

Ez az alapállás – úgy vélem – nem ad választ az integráció sors-kihívására, mint ahogy nem válasz az eurotechnokraták ájult öröme sem az EU küszöbén. De nem korszerűtlen, és nem indokolatlan. Mondhatni, szívbemarkoló következménye több mint fél évszázad történelmének, s mögötte sokkal messzibb időknek.

A huszadik században az értelmiség egyik küldetése az egész világon a szembenállás, a kritikai magatartás lett. Olyan volt ez az évszázad, hogy kedvezett a kívülállás szellemi helyzetének. A demokratikus mentalitás az alulnézetnek, a diktatúrák a kívülállásnak adtak nemes erkölcsi veret. Ady és a népi írók hagyománya ugyanúgy erősítette ezt, mint Kafka, Camus és Bulgakov emblematisz alakjai. A politikai hatalom a Másik, a Gonosz helyzetébe került az egész nyugati gondolkodásban – de különösen Kelet- és Közép-Európában. Az elidegenedés a huszadik századi filozófia és művészet központi kategóriája lett – elidegenedettnek lenni annyit jelentett, mint a legmagasabb szinten, tudatosan szenvedni el a kor és a létezés szörnyűségét.

Így éreztünk a Hatalomról, amikor eljött 1989, és a történelem beláthatatlan szeszélye vagy bölcsessége olyan esélyt kínált fel nekünk, ami mindent a feje tetejére állított. Felkínálta a cselekvés és a szabad akarat esélyét – nekünk, akik mögött egy olyan évszázad állt, amely tagadta a cselekvés és az akarat értelmét. Lehet, hogy csak kis esélyt kaptunk a gyakorlatban, de óriási esélyt a szellem, az erkölcs számára. Észrevettük-e? Avagy – hirtelen túl kevésnek találtuk?

4

Az alulnézet mítoszai eluralkodtak a magyar gondolkodáson a 20. században. Ezen nem lehet csodálkozni, és lehet, hogy e súlyos veszteségekkel terhelt magyar évszázadnak

ez az öröksége fog a legtovább kitartani. A túlélésnek egyik lehetséges, s talán leggyakoribb lelki stratégiája az volt, hogy humorral és éles kritikai érzékkel, teljes székeszissel szemléltük az „ott fent” folyó politikai játszmákat. A hatalom idegen volt, és mi is végletesen elidegenítettük magunktól, hogy védjük belső integritásunkat. De ezzel nemcsak a beleszólás csalóka lehetőségéről mondtunk le, hanem lassan elveszítettük azt a képességünket is, hogy megértsük a világnak azt a nagyon lényeges szféráját, amit nagypolitikának neveznek.

A folyamat világosan követhető. Magyarország a 20. század első felében még nagyformátumú államférfiakkal büszkélkedhet Tisza Istvántól Kállay Miklósig, akik egyenlők voltak képességben, műveltségben és képzettségben bármelyik tárgyalópartnerükkel. Mögöttük gazdag háország, egész politikusi és szakértői gárda állt. A nemzetközi tér a harmincas évektől egyre szűkül, és Nagy Ferenc nemzedéke lesz az utolsó, amelyik – bár sokkal sanyarúbb feltételek közt – egy szuverén ország szuverén képviselőjének öntudatával és tartásával vesz részt a politikában. E nemzedék politikusai közül alig néhányan élik meg 1990-et, s ők is már túlságosan öregén. Ifjabb Antall József volt az a kivétel, aki a különleges családi átörökítés révén megtestesítette ezt a műveltséget, öntudatot és tartást – és jellemző, hogy személyiségének éppen ezeket a jegyeit érezte idegennek a hódoltságban felnőtt emberek sokasága. Értelmiségiek is. Antall „úrisága” nem volt egyéb, mint az a tartás és stílus, amit a nyugati ember egy vezetőtől, egy államférfitől ma is megkíván – de ezt nem értette a hazug kacsingatósdihoz szoktatott nép.

Az alulnézet tagadja, hogy a politikának lehet tartalma és értelme, hitele és erkölce. Az alulnézet és a kívülállás emberének minden hatalmi stratégia gyanús. E helyzetnek végső iróniáját láthatjuk akkor, amikor a globalizációval szemben sikerrel melegíti fel a leninizmus-tankönyvek köz-

helyeit néhány demagóg. Így lesz a magyar polgár másodszor is a dialektikus materializmus, a „lét határozza meg a tudatot” hamis, szellemtől idegen tételének áldozata.

Nem kérdéses, hogy aki leragad az alulnézet és a kívülállás szemléletében és magatartásformáiban, nem hisz abban, hogy kezébe veheti a maga vagy a mások sorsát. A cselekvés értelmetlenségének hite egyébként lehet igen nemes eredetű, és vannak szemlélődő bölcsek, akiktől ezt az álláspontot el lehet fogadni. Egy nagy kontemplatív távlat messzeségéből szemléli a világot a bölcsélet és a vallás sok nagy irányzata. Keresztény, hindu és kínai iskolák egyaránt szólnak a mayárról, vanitatum vanitasról és nem-cselekvésről – de *mindig spirituális* alapon. Vagyis a létezés, az emberi világ egészéről szólnak ilyenkor, minden jelenségről, nem pedig egyes napi ügyekről – mint az Európai Unió szabványai vagy a szomszéd harapós kutyája. Vanak aztán korunknak más patinás kritikai irányzatai is, amelyek korunk globális silányságát, az ökológiai válságot, vagy a Vízöntőbe áttérés nagy korszakváltását helyezik gondolkodásuk középpontjába. A kritika ebben az esetben lehet szélsőséges, mégsem kívülálló.

De ma, nálunk, az alulnézet és a kívülállás szemlélete mögött gyakran nem áll egyéb, mint egy elavult minta, egy évszázados beidegződés, amely elvesztette hatékonyságát, mert másfél évtizeddel ezelőtt a világ hirtelen nagyot fordult. Az idők továbbléptek e mentalitás mellől, s alkalmatlan lett lelki stratégiának, alkalmatlan a világ folyamatainak megértésére.

Hiszen ebből a szemszögből nézve minden új politikai eszme, válogatás nélkül, úri huncutság lesz. Ebből a szemszögből nézve a világ sorsa olyan sakktáblákon dől el, ahol két tökéletes játékos ül egymással szemben, s végül megegyezik az eredményben. Ez a felfogás a politikai szerepét csak végletekben tudja értelmezni – vagy a vulgármarxizmus determinista vágányán halad, és az

egyéniiséget semmibe veszi, vagy az ördögi sakkjátékos emberfeletti hatalmát tulajdonítja neki, egy mindenható racionalitást. Ott fenn dől el minden, s mi csak nézők lehetünk, a legjobb esetben.

Holott az igazság az, hogy a politikusok emberek, s olykor igen tehetségesek, de az erők, amelyeket felidéznek, hatalmasabbak náluk, s a tér, amelyben tevékenykednek, átláthatatlanul bonyolult. Olyan tér, amelyben pillangó-effektusok lavínákat indíthatnak el. Olyan tér, amelyben bármelyikünknek döntő szerepe lehet, ha hiszünk a cselekvés és az akarat értelmében és valós kockázatában. Olyan tér, amelyhez hasonlóan mindannyian élünk, külön-külön és együtt. Ahol felismerések és tervek, ambíció és restség, vak indulatok és tudatalatti szándékok, beláthatatlan hatalmas erők színpadán folyik az emberi dráma.

5

Az idézett vélemények mögött olykor a tájékozatlanság zavara is kitapintható. Méltán merül fel a kérdés: felkészültünk-e a rendszerváltozásra? Felkészített-e rá bennünket valaki, valami? Voltak, akik felkészültek, de kevesen.

Elsősorban az átmentők, és a velük szemben álló reformértelmiség. Az átmentők már a nyolcvanas évek elejétől készültek a hatalmi fordulatra, és személyükben a régi nómenklátúra egy része lett méltatlanul a változások nyertese. Ez a ríkító, harsány, s az ököljoghoz gyakran forduló újgazdag osztály súlyosan kompromittálta a demokrácia és a piacgazdaság becsületét, rangját. Nem kérdéses, hogy az ő sikerük nap mint nap megsérti az igazságérzetet és az ízlést, és hozzájárul ahhoz, hogy továbbél az alulnézet és a kívülállás szemlélete a társadalom magát vesztesnek érző hányadában. Az ő működésük, a jórészt negatív min-

ták, amelyeket a társadalomnak mutatnak, nagy hatással vannak a mai magyar életre. Ezek elemzését a közírás, a szociológia, a politológia és a magatartás-tudomány nem kerülheti meg. Mindenekelőtt azzal a ténnyel kell szembe-szűnünk, hogy ezek a minták – nem retorikájukkal, hanem mindennapi működésükkel – ismét kétségbe vonják magát a demokratikus, parlamentáris politika értelmét, lehetőségét is. Fenyegetik a közösségnek azt a képességét, hogy döntéseket hozzon a saját sorsáról. Rövidebben, beszűkítik a szabadság tényleges terét.

Ezúttal azonban az értelmiségi mentalitás formáit vizsgáljuk. Azokat a mintákat, amelyeket – akár pesszimisták, akár optimisták – a saját egyéni boldoguláson túlemelkedő igény és távlat jellemez. Noha a nómenklátúra-kapitalisták és a holdudvarukban lévő újjgazdagok mentalitása fel-felbukkan értelmiségi körökben is, ezt a mentalitást éppen az önzés apoteózisa jellemzi, egy félreértett, vadnyugati liberalizmus, amely értelmiségi magatartásnak aligha nevezhető.

Fontos, hogy voltak az értelmiség körében is olyanok a késő Kádár-korszakban, akik szellemileg, pszichikailag is készültek a közelítő fordulatra. Kétségtelen, ők nem a megtollasodás útjait, nem a gazdasági hatalom átmentésének módozatait keresték – esélyük se volt erre. De felismerték a változás egyre közelebbről tornyosuló árnyékát, a politikai és erkölcsi fordulat nagy reményét, és gyorsították a folyamatot. Külső késztetések nélkül, vagy azok ellenére, már régebben, jó ösztönrel képezték magukat azokban a készségekben, abban a tudásanyagban, amelyet egy beláthatatlan fordulat, a visszakapcsolódás a Nyugathoz, egy normális értékrendhez megkívánna. Külön tanulmány tárgya, hogy ami létrejött – de még ma sem alakult ki teljesen –, az más lett, mint amit 1956-nak a nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmában újjjéledt szelleme elképzelt. A nyolcvanas években új stratégiai tényezők léptek fel a világpolitikában és a világgazdaságban, merőben új helyzetet teremtve Nyuga-

ton is. Ez a fordulat is magyarázza a rendszerváltozás tévútjainak, kudarcainak sokaságát, a melléfogásokat, a vakvágányokat, a megcsalt illúziókat.

6

Vajon ennyi csalódás, megcsalás, félmegoldás és megfeneklés után él-e remény az értelmiségben? Nyílnak-e nálunk ezek után a helyzetfelismerésnek és a cselekvésnek reménytelibb, felszabadultabb útjai? Vannak-e olyanok, akik hisznek az esélyben, hogy túllépjünk az alulnézet és a kívülállás mintáin? Hol látjuk ennek, ezeknek a jövőre készülő mintáknak a nyomait?

Például ugyanebben a folyóiratban, az Országépítő 2003. márciusi különszámában. Az imént olvasottakhoz képest egészen más szellemiségű és tartalmú mondatokat is találunk ott az integráció magyar esélyeiről és kockázatairól. Két csoportba osztva, ezekből is idézek a következőkben.

Még a nagyon szkeptikus Nemeskürty István is megjegyzi, hogy létezett már egyesült Európa, a középkorban, és jól is működött. Másokban a csakazértis virtusa támad fel.

Ahogy János vitéz mutatta meg, „be kell ugrani a (sárkány) torkán,” mondja Pap Gábor műveltségkutató (54), s ugyanezt az alaphangot üti meg Zelnik József: „nincs más hátra, csak előre” (51), mondja egy szójátékkal, s arra figyelmeztet, hogy van egy másik magyar hagyomány is, amelynek lényege „a képesség az állandó (sic!) vereségből talpra állni, nekünk állandóan a semmiből kellett építkezni” (53). Félretéve az élőbeszéd fogalmazási pontatlanságait, a gondolat világos. Történelmi vereségtudat hatja át ezt is: nem örömittas, hanem sztoikus pragmatizmus jellemzi. De a feladásra sosem lesz hajlandó, mindig a kiutat keresi. Tehetséggel, ötletekkel, szívóssággal. Talán nem véletlen, hogy Zelnik József volt a Kádár-korszak egyik nagy

FÜRDŐHÁZ

1886, olaj, karton, 18×23 cm.

alternatív közösségépítője – ő hozta létre, inspiráló és támogató barátok segítségével, a táncházmozgalom és a Duna-mozgalom háttérhálózatát, infrastruktúráját.

Érdemes megjegyezni, hogy az alulnézet, a kívülállás magatartásának itt nyílik egy nagy esély: a kis közösség létrehozásában, fenntartásában. Ehhez azonban hinni kell a sikerben, az emberi kapcsolatok melegében, s becsülni kell a kis léptékben elérhető eredményt. Ha mindez működésbe lép, a kívülállás már át is alakult *részvétellé*, egy más minőséggé. Hogy a kis közösségek működése mennyire fontos, erejük milyen nagy, világosan látható abból, hogy a történelem legkegyetlenebb diktatúrái minden spontán szerveződést üldöztek, és a családot is szét akarták verni.

Az Európai Unió ügyére, a belépés nehézségeire Veckerdy Tamás pszichológus így reflektál: „Én azokkal a tö-

kéetlenségekkel, nehézségekkel (...) szeretnék szembe-sülni, amelyeket az EU-hoz való csatlakozásunk jelent. Nem pedig azokkal (...), amelyeket az EU-n kívül maradás jelentene" (42). A mondatból kiolvasható az a felismerés, hogy a szervezetek, intézmények mindig tökéletlenek, de nélkülük mégsem tudunk megenni. Nehéz helyzetből egy másik nehéz helyzetbe lépünk, de ez a másik nehéz helyzet mégis jobb helyzet, mert előrevisz.

Miklóssy Endre esszéista, településtervező ezt így fogalmazza meg: „Legalább ott leszünk, ugyanazon a versenypályán” (36). Zelnik szerint: „Európa összes hátrányát már megkaptuk, egy kis előny az lenne, hogy egy határon belül vagyunk, a fészekmelegben” (49).

A kihívás tehát nagy, de meg lehet neki felelni. Miklóssy felhívja a figyelmet, hogy az Európai Unió tagjaként „a folyamatokat jó irányba lehet terelni”, s ennek meg is van a taktikai eszköze: „a kicsik együttes fellépése nagyon komoly befolyásolási lehetőséget biztosít” (33).

Miklóssy kettős szerepben, értelmiségiként és szakértőként nyilatkozik, s a járható utakat keresi. Meggyőződése, hogy vannak ilyenek. Ennek a józan pragmatizmusnak és szakértelemnek adja további példáit az Országépítőben Csoma Zsigmond, Dienes-Ohm Egon és Nemes Csaba. Ők „testközelből” ismerik a játékkeret, és – ha csalódottak is a brüsszeli tárgyalásokon kialakult feltételek miatt – nem ijednek meg a feladattól, amely közeljövönket meg fogja szabni.

7

Amint jeleztem, körvonalazódott a megnyilatkozásoknak egy harmadik csoportja is. Egy harmadik értelmiségi magatartás, amelyik nem csupán a feladat megoldhatóságában hisz, hanem látja azt a többletet is, amelyet az integráció

hozhat mind a két oldalnak – a gazdasági életet meghaladó többletet.

Ebbe a csoportba is átvezet bennünket Zelnik néhány gondolata. Egy egészen más Európa-minőségről beszél, amely, úgy érzem, rokon az én „piacfeletti Európa” fogalmammal. Ez az Európa más, több mint az Európai Unió, de teljesen nem választható el tőle. Hiába állítják sokan, hogy az EU pusztán gazdasági, jobb esetben politikai formáció – a tapasztalat az, hogy ez a közösség fél évszázados története során megerősítette és egyre erősíti Európa összetartozás-tudatát szellemi és kulturális értelemben is. Nemcsak a közös jelen teszi ezt, hanem az eredetek s a két évezredes történet néhány archetipikus jelképe és érzelme, amely szakrális erőt ad az Európa fogalomnak. Ez nehezen határozható meg, de kétségtelenül létezik. Lényege nem a különállás és a kirekesztés, mint egyes kritikusai mondják, hanem az önmagával való azonosság törekvése a történelmi viharokon át.

„Európa nyitott lesz mindenre, ami szellemileg szervesen fölépített, izgalmas” – mondja Zelnik (53). Felismeri, amint magam is gondolom, hogy Európa szellemi válságban van, és új gondolatokra van szüksége a továbblépéshez. Ezek a gondolatok Zelnik szerint a nemzeti hagyomány korszerű, átütő erejű újragondolásából származhatnak: „a hagyományból az tud igazán hatóerő lenni, ami másokat is megdöbbent, amitől másoknak is eláll a lélegzetük” (53).

Hasonló szemlélet szólal meg, kevésbé részletesen, egyetemes szinten, Makovecz Imre mondanivalójában. Miután keserűen higgadt elemzéssel veszi végig a rendszerváltozás néhány elvetélt vagy elrabolt reményét, túllep a csalódás és a kiábrándultság inerciáján. Reménye az „újabb és újabb generációk”-ban van: „bennük olyan értékek kell hogy megszülessenek, amelyek majd helyettem fognak válaszolni.” (23). Ezek az értékek a Bibliában, a Ko-

ránban és „a műveltségben”, vagyis az emberiség nagy és látszólag föld alá szorult Hagyományában gyökereznek. Mert, mondja Makovecz, „ez a szubsztancia, ez a láthatatlan szellemiség az, ami minket alkot, és ami nélkül zsácutca, tragédia lehet a sorsa az emberiségnek” (23).

A fenti szemléleti elemek köszönnek vissza, szinte részletekig kidolgozott rendszerben, Bóna László homeopata orvos – és sejtetően jungiánus közíró – gondolataiban. Megállapítja, hogy az európai ember „a lelkiismeret feladatát hordozza” (14), azonban mára a történelmi lelkiismeret túl-növekedése politikailag cselekvésképtelenné tette. Nem lát tisztán nagy ügyekben, és nem tud dönteni. A csatlakozó nemzetek hivatása az lehet, hogy „spirituális többletet” vihetnek az európai lelkiismeretbe, folytatja Bóna. Más szóval „emberi pluszt, friss morált, erkölcsi stabilitást, határozottabb állásfoglalást” (15) – „s akkor ez (...) gyógyító folyamat” (15) lesz mind Európa, mind az új tagok részére.

Itt az a meggyőződés sejlik fel, bár ilyen formában nem fogalmazódik meg, hogy vereségeinknek, szenvedéseinknek és keményen megharcolt tanulságainknak lehet valami hozama egész Európa számára – mintegy, teszem hozzá, 1956 örökségének folytatásaként.

Bóna kimondja, hogy „ebben a szellem embereinek van határozott és konkrét felelősségük” (16). Az egyénhez hasonlóan a nemzetet és Európát is a homeopátia „szerves egész” és „egészség” szemléletébe foglalva, Bóna hangsúlyozza, hogy „az országnak nem szétszabdalt részekként kellene csatlakozni, hanem mint egység” – de ismétli, hogy ebben mindenkinek saját feladata van: „felelőssége és illetékessége területén valami maradandót, valami értékeset kellene létrehoznia” (16).

8

Ennyit az Országépítő európai különszámában megjelent gondolatokból. Az idézetekben elsősorban Európáról, az EU-csatlakozás ügyéről esik szó. De úgy érzem, ez a téma sokakat indít a maga s az ország egész jelenét és jövőjét érintő válaszokra. Továbbmenve, úgy érzem, hogy Gerle János kérdéseire adott válaszokban gyakran sejlenek fel ki-munkált életstratégiák. Ezek az életstratégiák három világosan elkülönülő csoportba foglalhatók, és megfelelnek olyan szemléleti, magatartási mintáknak, amelyek a magyar társadalom egészében élnek.

Mindez már felkínálható, úgy remélem, a magatartás-tudomány és a pszichoszomatikus orvoslás művelőinek. De csak finomításokkal – amelyek maguktól értetődőek, mégis hangsúlyozni kell őket.

Módszeremből következtetéseket csak óvatosan szabad levonni. Nem tételezhetünk fel teljes átfedést a nyilatkozók személyisége és mondatai között. A szövegek műfaja, születésük helyzete – az interjú – a szubjektivitásnak, a rögtönzésnek, az esetlegességnek és a hangulati elemeknek nagy teret ad. Általában is érvényes, hogy a tagadás, a bírálat gesztusához kevesebb szellemi és lelki erőfeszítés szükséges, mint egy saját propozícióhoz. Úgy tapasztalom, hogy Magyarországon pozitívan nyilatkozni ma sem igazán sikkes. Másrészt pontosan tudom, hogy a nyilatkozók gyakran csak egyik arcukat mutatták meg, és másutt megjelent szövegeik vagy tetteik más elemeket mutatnak fel személyiségükből.

De nem is annyira a nevek a fontosak ezúttal, hanem a mondatokban megnyilvánuló és csoportokra osztható mentalitás. Az elhangzott mondatok egy része, mondhatni, az utcán hever, bármikor rájuk bukkanhatunk, hallhatjuk őket piacon, villamoson. Igyekeztem tartani magamat a szociológiai közelítéshez – típusokat kerestem, a gondolatok és

érzelmekek sztereotípiáit. Olyan típusokat, amelyekben élesen eltérő felfogások szólalnak meg a politikai cselekvés értelméről és lehetőségéről, tágabban a közösség és a társadalom képességéről, hogy megértse és elfogadja vagy átalakítsa helyzetét. Nyílik-e távlat vagy jövőkép? Ezek a kérdések kerültek a magatartás-tudomány előterébe. Széles körű szociológiai vizsgálatok és a pszichoterápia tapasztalatai azt mutatják ki, hogy a válaszok, a stratégiák komolyan befolyásolják a pszichikai és a szomatikus betegségek kialakulását.

9

Az elmúlt másfél évtizedben több magyar kutató vizsgálta, hogy az alulnézet és a kívülállás eluralkodása a Kádár-korszak évei alatt milyen súlyos tünetek elterjedését okozta az egész társadalomban. Két nagy – az 1978-as és az 1990-es – felmérés összehasonlításakor Andorka Rudolf megállapította, hogy az autoritáriánus rendszerben a társadalom tagjai „hatalmonkízülinek” érzik magukat, ami „az egyik oka lehet az elidegenedésnek és az anómiának”. Mindez nemcsak az alkoholizmus, az öngyilkosság és a lelki betegségek riasztó gyakoriságához vezetett, folytatja érvelését Andorka. „A szocialista rendszer örökségének legsúlyosabb része az anómia és az elidegenedés” amely „az emberi kapcsolatok eldurvulását, sőt a gazdaság rossz működését is okozta”. Ez természetes, hiszen az elidegenedettség, az önzés és az ellenségesség légkörében nem jöhet létre az együttműködéshez szükséges bizalom. Enélkül pedig a társadalom életében a legegyszerűbb szinten, mindenütt felbukkan a működésképtelenség. Andorka Rudolf meg volt győződve arról, hogy ennek a lelki örökségnek a felszámolásához évtizedek lesznek szükségesek. S valóban, nap mint nap érezzük, hogy ez így lesz.

Tudjuk, hogy az elidegenedéssel, az eldurvulással együtt jár a társadalmi szolidaritás elsorvadása, a kohéziós erők gyengülése. Valójában az eddig említett tények mind egy konstelláció részei. Elidegenedés, anómia, alulnézet, kívülállás, eldurvulás, közöny, ellenségeség – íme, néhány csillag a nyomasztó csillagképből, amelynek égboltja alól még nem tudtunk kiszabadulni. A felületes bírálók ma magyar vadkapitalizmusról beszélnek – holott valójában a múltat élik sokan újra, új körülmények között. Nem vadnyugat ez, hanem vadkelet – tudja ezt mindenki, akinek van személyes tapasztalata a működő nyugati demokráciák mindennapjairól. Az történt, hogy a legvidámabb barakkból kiengedett rabok és rabtartók egy része visszaél a szabadság hirtelen lehetőségével. A demokratikus jogokkal, a pénzzel és a technológia eszközeivel élik ki a barakk lefojtott indulatait és elnyomott vágyait. A játékszabályokat (a törvényeket) továbbra is felrúgják, de most nagyban. Önmérsékletet nem ismernek, közönyük a másik ember és a közösségek, a társadalom iránt mérhetetlen. Az elidegenedett győztes ezt később szenvedni majd meg, mint az elidegenedett vesztes – a szerzés mámora egy darabig az égbe emel. A vesztesek azonban annál elkeseredettebbek – s a veszteség érzete szubjektív. Vagyis nem méricskél, de nagyon is valós. A magára hagyott vesztes depressziós lesz, és mindent reménytelenül sötétnek lát. Alig-alig működik még az a szociális háló és a helyi közösségeknek, a civil társadalomnak az a fejlett nyugati rendszere, amely segítené, karon fogná őt, szólna hozzá.

Vizi E. Szilveszter, amikor a Magyar Tudományos Akadémia 1997–99-es nagy életminőség-vizsgálatának eredményét foglalta össze, a következőket írta: „Logikus, hogy először éppen az életminőség lelki és szellemi összetevője került terítékre (...) A depressziós szindróma az a kapocs, amely kóroktanilag összeköti az emberek gazdasági-szociális hiányérzetét, a megromlott emocionális életminősé-

get a népesség rossz általános egészségi állapotával. (...) A nélkülözés sorsrontó megítélését döntően meghatározza a társadalmi polarizáció, a szélsőséges életszínvonal-különbségek igazságtalanságként, hátrányos megkülönböztetésként, sikertelenségként való megélése. (...) Fordítva is érvényes: a kulturális és társadalmi azonosságtudat, a szociális kohézió az egyik legjelentősebb egészségügyi védőfaktor a modern társadalmakban. Különösen kiszolgáltatott a műveletlen ember, akit a tanulás és a művelődés nem vértezett fel a kulturális összetartozás élményével". (355–356)

Kopp Mária – egy kutatócsoport vizsgálatait foglalva össze – a vesztesek körében egy súlyosabb és egy kevésbé súlyos állapotot különböztet meg (103–109). A magát esélytelennek érző – főleg fiatal – ember az ellenséges-szindróma áldozata lesz. Depressziójának tünetei közé tartozik „a kiábrándultság, a reménytelenség, a feleslegesség érzése. A világot riasztóan cinikusnak, értékmentesnek, ellenségesnek, az embereket általában szélsőségesen egoistának, törtetőnek, agresszívnek, részvétlennek, érzéketlennek” látja.

A másik csoport a neurotikusoké, akik „elvárásaikat egy ideális szinthez és nem a reális lehetőségekhez viszonyítják”. Lélektanilag a mindig, mindenütt megtalálható perfekcionista is ebbe a körbe tartoznak, akik elsősorban maguktól, aztán környezetüktől várják el a tökéletességet – az örök csalódottak. Az ő meghasonlottságuk pedig már visszavezet az értelmiségi kívülállókéhoz, s azt a kérdést veti fel, hogy vajon egy közösség, egy nemzet – a miénk, most – képes-e reálisan ítélni meg helyzetét, ki tud-e tűzni valós célokat, s van-e transzcendentális, vagyis a létezőn túllépő elkötelezettsége. Ehhez érett személyiségek hadára van szükség, az értelmiségi gondolkodás érettségére.

A kognitív lélektan vizsgálatait összefoglalva, Kopp Mária így jellemzi az érett személyiséget: „nehéz élethelyzetben képes új, többféle megoldást találni, az eseményeket más szemszögből értékelni (...) a nehéz helyzetek kreatív,

alkotó tevékenységre ösztönzik” (112). Ezután egy fontos mozzanat lép be érvelésébe. Eszerint az érett személyiség háttérben „a legfőbb tényező, hogy vannak életcéljai, és hogy a jövőt reményteljesnek látja”.

Mondhatni, ősi bölcsesség ez – amelyet a modern embernek újra kellett fogalmaznia, a kor nyelvén, a kor élményeiből, egy rettenetes évszázad mélységeiből merítve. A lélektan és a filozófia nyelvén ezt az ősi bölcsességet talán Viktor E. Frankl bécsi pszichiáter fogalmazta először újra a mi korunk számára. Frankl, túlélvén Auschwitz és Dachau megsemmisítőtáborait, azt kezdte vizsgálni, milyen lelki tényezőkön múltott a megmaradás. Úgy találta, hogy az éli túl, az oldja meg a nehéz helyzeteket, akit önmagánál fontosabb ügy, felelősség vezérel. A személyiség egészségéhez fontos „önazonosságot oly mértékben találja meg az ember, amennyire valami magánál nagyobbnak kötelezi el magát, egy magánál nagyobb ügynek”. A filozófus Karl Jasperst idézi: „Az ember az, amivé válik annak az ügynek a révén, amelyet a magáénak tekint”. Frankl ennek a felismerésnek az alapján építette fel gyógyítóeljárását, a logoterápiát. Ezt mondja: „a logoterápia a felelősségvállalásban látja az emberi létezés lényegét” (9–13). Lényegünk eszerint nem az, hogy *statikus* egyensúlyra, nyugalomra törekszünk egy gyönyörigény béklyójában, ahogy Freud hitte. A személyiség mindig *dinamikus* egyensúlyra törekszik (8), ahogy Frankl bécsi kortársa, Bertalanffy mondta – igénye az, hogy újra és újra kilépjünk önmagunkból, és magasabb szinten teremtsünk új egészt. A változó állandóság. Tüллépünk, meghaladunk, *transzcendálunk*. Majd visszatérünk.

Az elkötelezettség és a transzcendencia az emberiség nagy Hagyományához, a nagy vallások tanításához vezet minket vissza, a spiritualitás kérdéséhez. Tudjuk azt, hogy az elidegenedés nem pusztán magyar probléma, még ha nálunk talán kirívó mértékben árt is. Nem pusztán a létező szocializmus és a rendszerváltozás problémája. Egy olyan

évszázadban lett a nyugati emberiség meghatározó élménye, amelyben sokan hitték azt Nietzschevel, hogy „Isten meghalt”. Olyan évszázadban, amely milliókat szakított ki a természeti környezet ökológiai rendszereiből és az átlátható helyi közösségek hálózatából. Olyan sokk ez, amelyhez fogható kevés érte az emberiséget története során – és a gyógyulás útjai még alig derengenek fel.

Van azonban ennek még egy sajátos magyar vonatkozása, amelyről kevés szó esett közgondolkodásunkban. Az, hogy a 19. században kezdődött tömeges szekularizáció a magyarok körében gyorsabb és hatékonyabb volt, mint sok más népnél. Fülep Lajos érinti ennek következményét egy kevésbé ismert kis esszéjében az első világháború végén, 1918 októberében. Egy éjszakai sétán a Küllő-völgyben varázslatos emberrel elegyedik beszédbe: egy őrt álló katonával. Fülep, aki jól ismert több nyugat-európai kultúrát, de elsősorban az olaszt, rádöbben arra, hogy a vallásos érzés lényege, a spiritualitás, milyen ritkán nyilvánul meg ilyen egyéni és spontán módon a magyar parasztban, a magyar emberben (126). A gondolatot továbbgombolyítja, és a magyar irodalomhoz ér el: mindig hiányzott belőle, mondja, „a nép vallási géniuszának megnyilatkozása” (128). Vagyis az igazi baj nem a vallási géniusz hiánya volna, hanem értelmiségünk látásmódja. Ennek a bonyolult kérdésnek okai bizonyára messzi évszázadokra vezethetők vissza, többek közt a magyar spiritualitás sajátos vonásaira, amelyeket meg kellene vizsgálni.

Mindenesetre bizonyára igaza van Zonda Tamásnak (164–173), amikor az öngyilkosság magyar hagyományát vizsgálva a 19. századhoz ér, s az oly gyakran és méltán emlegetett történelmi traumákon túl a szekularizáció fent említett „sikerét” is felelőssé teszi. Ebben a tekintetben, mint tudjuk, tovább romlott a helyzet 1950 és 1990 között. Nemcsak a vallást üldözték, de a spiritualitás minden formáját, egész kultúráját. Persze, a szabadság és spiritualitás termé-

szetes ösztönét követve, a vallási géniusz éppen ekkor sok új spontán és intézményes utat is talált, és sokan éppen ezért erősödtek meg spiritualitásukban.

Nem kérdés azonban, hogy a mentális egészség érdekében a transzcendencia minden formáját erősítenie kell az értelmiségnek: ez, ahogy Bóna László mondja, a szellemi emberek feladata. Egy lépés az is, ha a család, a kisebb és nagyobb közösségek vállalása felé tudunk elindítani minél többeket azok közül, akik az önzés és az önrombolás örvényében forognak.

Ehhez persze a dolgoknak jó irányba kell haladniuk *odakinn* is. Láttuk a bizonyítékokat, hogy a szabadság szűkítése növeli az elidegenedést. Ha nem érzi magát nyertesnek a polgár, ha egy gazdasági vagy hatalmi csoport beszűkíti a politika nemzeti és helyi mozgásterét, a közegészség állapota az átmeneti javulás után ismét a romlás felé indul, és egy lemaradó, beteg, cselekvésképtelen ország lesz a mindenkori győztesek díja. Olyan látomás ez, amely elfogadhatatlan.

KODOLÁNYI GYULA

Felhasznált művek

Andorka Rudolf: *Devíáns viselkedések Magyarországon* – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In: *Devíanciák Magyarországon*. Összeállította München Iván, Moksony Ferenc. Budapest, Közélet Kiadó, 1994.

Bertalanffy, Ludwig von: *Problems of Life – An Evaluation of Modern Biological Thought*. London, Watts, 1952.

Frankl, Viktor E.: *Psychotherapy and Existentialism. Selected Papers on Logotherapy*. New York, Simon and Schuster, 1967.

Fülep Lajos: *Egybegyűjtött írások, III. Cikkék, tanulmányok, 1917–1930*. Szerk Tímár Árpád. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1998.

Kodolányi Gyula: Piacfeletti Európa. Rosszkezdő és elpocsékolt idő. Vitorlázni szép veszély. In: *Kentaurszárnyak. Esszék, beszélgetések, 1968–1998*. Budapest, Kortárs, 1999.

Kopp Mária: A magatartási, érzelmi zavarok oki háttere és megelőzésének lehetőségei. In: *Devianciák Magyarországon*.

Országépítő. Építészeti–Környezeti–Társadalmi. A Kós Károly Egyesülés negyedéves folyóirata. Budapest. Tizennegyedik évfolyam, 2003/1. szám.

Vizi E. Szilveszter: Az életminőség tényezői Magyarországon. Kutatási beszámoló, 1997–1999. In: *Egészségügy Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. V. Életminőség*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2001.

Zonda Tamás: Az öngyilkosság történelmi gyökerei. In: *Devianciák Magyarországon*.

K: Petőfi Bestaban

x 323.10

C

„HUNGARIAN EXCEPTIONALISM”*

Rendhagyó módon a címhez fűzök magyarázatot, mielőtt témámra térnék. Első látásra azt hihetné valaki, hogy az angol nyelvű kifejezéssel követem a divatot, amelyik nem ismer se kocsmát, se falatozót, se üzletet, se vidéket – hovatovább már hazát sem –, hanem csak „pub”-ot, „snack bar”-t, „shop”-ot, „country”-t, sőt, hazai használatra is csak „Hungary”-t. Éppen ellenkező célom van azonban a címbeli angol nyelvhasználattal. Honi sajátosságaink történelmileg egyre több vonatkozásban bekövetkezett idegenszerűvé válásának a kockázatosságára szeretnék utalni. Ironikusan figyelmeztetve az idegen szólammal az anyanyelv, a hazai beszédmód és mindezek jelentéseinek fontosságára. Mi több, és a vizsgálódás tudományos pályáin ez a többlet az elsődleges, kettős csavarú ironiára kényszerülten. A „kivételesség” angol nyelvű kifejezését néhány olyan ország önérvényesítő sajátosságaira utalva használják ugyanis, amelyek mindeddig hatásosan és eredménye-

* Az MTA Veszprémi Területi Bizottság gazdaság-, jog- és társadalomtudományi szakbizottsága, a Kodolányi János Főiskola Posztmodernológiai Kutatóközpontja, Komárom város képviselő-testülete, a Magyar Politikatudományi Társaság észak-dunántúli szakosztálya által rendezett „Európaiság és magyarság” című tudományos konferencián, a 12. Komáromi Napok keretében 2003. április 28-án elhangzott előadás részben bővített, részben rövidített változata.

Ez a tanulmány az Országos Kutatási Alapprogram (OTKA T 032646) támogatásával, a „»Posztmodern« filozófia – lelevezés, hagyomány és kihívás feszültségében” téma keretében készült.

sen ellenálltak a kívülről őket – őket is – ostromló más-ságoknak. Szándékolt iróniában második csavar, hogy miközben képzeletben igyekszem átállni az említett idegen-ség ellen sikeresen védekező országok hullámhosszára, ezt a szándékomat csak számukra, sőt az ügy számára is idegen nyelven közölhetem. Bár az első csavart, a belénk fész-kelt máságok elutasításának csak egy „más” nyelven kife-jezve találó jelzését már előre kétségesse teszi a második – globalizálódásban, (poszt-)internacionalizmusban – kény-szeredett ironikusság, mindkét csavarintás gyökerét kere-sem. Az eredendősegeinket. De a fejleményeitől sem zár-kózva el, hanem éppen a felfejlesztésükre serkentve. Ezért használok a címben „terminus technicus”-t, és ezért másod-rendű idézőjelben.

Három kérdéskörrel foglalkozom az előadásomban. Először a „kivételesség” – „exceptionalism” – terminusá-nak a felmerülésével és jelentőségével a globalizálódó vi-lágban. Másodszor a „mi a magyar?” diskurzus történelmi alakulásával. Előrebocsátva, hogy a „diskurzus” kifejezést abból a célból használom valamelyik magyar megfelelője helyett, hogy ezáltal egyszerre utaljak a „mi a magyar?” kérdés idegen nyomást gyakorló válaszkörnyezetére és vi-tájának az úgynevezett posztstrukturalista, posztmodern, tudástársadalmi, információs társadalmi stb. időszerűsé-gére. Harmadik témám lesz a csatlakozás Európához, az immár ezeregyszáz éves találkozás és kihívás 1990 utáni helyzetében, perspektívájában és indítványokra készítő feszültségében.

Távol-keleti „kivételesség”

A „kivételesség” megjelölés az utóbbi 20–30 évben emelke-dett az egyik vezető terminus rangjára a távol-keleti orszá-gok vizsgálódásaiban. Elsősorban Japán vonatkozásában,

de aztán Korea – persze magától értetődően Dél-Korea –, Tajvan, sőt Szingapúr és Hongkong viszonylatában is¹.

A „kivételesség” Japánban ősrégi érzés, viselkedés és tudat fejleménye. A 19. században és a 20. század első két-harmadában a modernizáció mentén, majd a Posztmodern keretében. A két világháború közötti időszakban – a második világháború japán neve „csendes-óceáni háború” (Pacific war) – a japán nemzeti jellemről Japánban kialakult kép uralkodó vonása a családiasság és a sajátos éghajlati viszonyoknak megfelelő formálódás volt. Önmagukat pozitívan, ugyanakkor részleges, különös fogalmakba foglalva értékelték. Az 1945 utáni másfél évtizedben a demokrácia kilátásai, a következő tizenöt évben a modernizáció, majd az ezt követő másfél évtizedben a nemzeti jellemnek a csoportkohézió és konszenzus terminusába foglalt leírása volt a japán kivételességről folytatott japán vizsgálódás kiemelt témája. A 20. század utolsó két és fél évtizedében pedig a nemzetközivé válás kérdése lett a vezető téma. Az önértékelés az 1945 utáni demokratizálódás kihívása idején negatív, a többi periódusban pozitív volt. Az önjellemzéseket pedig 1945 után általános, sőt egyetemleges terminusokban fogalmazták meg a demokratizálódás és a modernizáció vonatkozásában. Ellenben amikor újfent a nemzeti sajátosságok, legújabbban pedig a nemzetközivé válás problémái kerültek előtérbe, a japánok ismét elsősorban partikuláris fogalmakat használtak.

A japán önjellemzést a japán társadalomról az angol nyelvű irodalomban kialakult kép emeli ki megerősítőleg, illetve kontrasztban.² Az értékelés csak a második világháború előtt és közvetlenül utána volt ellentétes a japán önértékeléssel – előbb negatívan, aztán főleg pozitívan értékelték Japánt az angol nyelvű irodalomban –, a használt fogalmak „terjedelme” pedig megegyezett a japánok által használt fogalmakkal (vagyis részleges, majd egyetemleges, aztán ismét univerzális terminusokban írták le a japán

társadalmat). Maguk a használt fogalmak a tárgyalt első és utolsó periódusban különböztek a japánok önjellemzésében használt fogalmaktól. A második világháború előtt „orientalizmus”-nak címkézték a Japánról szerzett tapasztalatokat. Közvetlenül a második világháború után viszont – ezt a véleményt a tanulságokra vonatkozólag már most kiemelem – a vesztes, amerikai megszállás alá került és földig rombolt Japán társadalmát tekintve észrevételezték, hogy ez „integrált kulturális Egész”. Ami aztán az utóbbi évtizedek nemzetköziesedés-kérdéskörét illeti, eleinte a „Leckék Japántól” volt a Nyugat fő terminusa, majd a kilencvenes években – a japán gazdaság gyors növekedésének a lassulása idején – a kritika, sőt a leckéztetés szándéka erősödött fel.³

Ennek a most nyugati viszonylatban vázolt keleti, de éppen a viszonyulásban világtörténelmi történetnek folyamatosan jelenlévő vonatkozási rendszere Japán egyedülálló egyetlensége, kulturális kivételesség értelmében megnevezve: *nihondzsinnron*. A „japán tudatot” átható és vezérlő önjellemzésnek és külső véleményezésnek ezt a fókuszát a Modernnek és a modernizációnak a vonatkozásában kiemelt négy mozzanattal specifikálom.

Az 1930-as években határozottan megfogalmazták a Modern japán módra túlszárnyalásának az igényét, majd még élesebben 1942-ben, amikor a csendes-óceáni háború kitörése után fél évvel „A Modern felülmúlása” címmel rendeztek konferenciát Kiotóban. Az 1867-tel kezdődő japán modernizációban – az 1912-ig uralkodó császárról elnevezve „Meidzsi-civilizációban” – sajátos kettősséget állapítottak meg: ellenállást a Nyugattal szemben azon az áron, hogy az ellenség racionális eszközeit tették magukévá. Az első világháború után ez az alku – hozzátehetjük: kényszerpálya – az amerikanizmus haszonelvű eszközközpontúságával veszélyeztette Japánt. Oly módon, hogy kulturális gyökerek nélküli fogyasztói társadalommá ala-

kítsa, veszélyeztetve mindazt, ami „a japánt” japánná teszi: az Egész és a minőség iránti érzéket, a tartózkodás, a mérséklet, sőt a szűkösség szépségét, a tudás egységét, a hagyományos közösségi életet.

Nem azon a módon akarták azonban felülmúlni a Modernt, hogy visszaforgatják az idő kerekét, például agrártársadalomba, hanem oly módon, hogy szolgáló szerepre korlátozzák a „gépezetet”, és megakadályozzák életük el- és kiárusítását. A háború rányomta persze a bélyegét a konferenciára. Az egyik fő szervezője (Kavakami Tecutaró) egyenesen úgy fogalmazott, hogy a vita azt a harcot tükrözi, amelyik egyfelől az intellektuális életet igaz módon motiváló japán vér, másfelől a modern időkben Japánra rátelepült nyugati tudás között zajlik.

Voltak persze a konferencia későbbi – nyugati, vagy nyugati véleményt visszhangzó – elemzői között olyanok, akik azon voltak, hogy „fasiszta” címkét ragasszanak rá. Ennek a címkézésnek a nyugati érdekből alkalmazott nyugati előítéletességét mi sem bizonyítja határozottabban, mint az, hogy a baloldallal szimpatizáló japán gondolkodó (Takeucsi Josimi) elevenítette fel nyomatékosan a csendes-óceáni háború utáni években a kiotói konferencia mondanivalóját, amihez a japán embernek tartania kell magát. Ez a kritikus különválasztotta „A Modern felülmúlása” vitában a „gondolatot” az ideológiától. Utóbbin a háborús politikával azonosulás szólamaait értette, az előbbin pedig a modernitás felülvizsgálatát, ami legalább annyira időszerű szerinte a háború után, mint amennyire előtte – és közben – volt.

Negyedik mozzanatként az 1979–80-ban meghirdetett, a hivatalban lévő miniszterelnökről Óhira-programnak elnevezett tervet említem a *nihondzsinron* gyűjtőpontjának a jelzéséhez. Ebben a programban a Modern felülmúlása már kész tényként szerepelt. Kész gazdasági tényként, aminek eredményeként most „a kultúra új kora” virrad fel, és

így azon van a sor, hogy – idézem – „a szellem és a kultúra gyümölcsének” a beérlelésére törekedjenek.

A 90-es évek széles körben elterjedt „kivételesség”-beszélyeiben ez a sikeres japán egyedülvaló egyetlenség – nyugati terminussal élve „unicitás” – a minta. A globalizálódás kihívásai szerinti változatokban, az adott távolkeleti ország különös jellemzői szerint, de mindig a Modern nyugati minőségének megkérdőjelezésével, és egyáltalán a Nyugat egyetemességének, univerzalitásának, továbbá ebből származtatott – Nyugaton eredendőnek hirdetett – fölényének és hódító stratégiája indokoltságának a kétségbevonásával.

„Mi a magyar?”

A mai második kérdéskör – „mi a magyar?” – története messze múltba vezet ismét vissza, és onnan a jelenbe. Nem csak az ügy természeténél fogva sokkal inkább költői, mintsem tudományos kérdések és válaszok történetéről van szó, hanem ezen felül magának a téma alanyának a kérdés/válasz együttesben megnyilvánuló természete miatt is. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy vallomások, vágyképek, indulatkitörések, eszmerajzok, ábrándok és fantomok uralják a leírásokat. Persze a téma annál kevésbé alkalmas tudományos feldolgozásra, mennél mélyebbre hatol a kutatója, és mennél átfogóbb vizsgálódásra törekszik. Ezért az anekdotikus, alkalmi, felületes benyomásokból összeálló jelleg más népek – általam ismert – (ön)jellemzéseit is uralja. A magyarság „magyar” minősítése azért sajátosan költői, mert a minősítő rendszerint egyáltalán nem különül el benne a minősítettől. Önnön sorsáról beszél, életre-halálra megy, a végzet előérzete hevíti.

A tudományos megközelítés számára mégis adódik esély – hasonlóan az ihletett verselés költészettani vizsgálá-

tához – ezeknek a megnyilatkozásoknak a történelmi felméréséből. Ennek a csupán első közelítésnek szánt felvázolását jelzem most. Valódi vagy odaképzelt idézőjelekbe téve a direkt, vagy áttételesen költői minősítéseket. Abból a célból, hogy a hevületet a tudományos vizsgálódás által megkívánt kezelhetőségi hőfokra igyekezzem hűteni. Ami két okból nem fog elegendő mértékben sikerülni. Részint azért, mert a költőiség átsüt az idézeteken, részint azért, mert magam is magyar vagyok: óhatatlanul benne vagyok a képben, melyet rajzolni próbálok. Tartva azonban magamat a történetiséghez, ez a bonyodalom módszer. Módszertani fogódzó ahhoz, hogy előkészítsem az átmenetet az utóbbi egy-másfél évtized minősítéseihez, amelyek éppen az elevenünkbe vágnak.

Epizódokat ragadok ki. Először a honfoglaló magyarok lelki tulajdonságait említem. Annak a rekonstrukciónak megfelelően, amelyet Hóman Bálint az egykorú görög, nyugati, szír és arab források alapján adott. Ezekben a híradásokban – írja Hóman Bálint – „nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyíltszívű és egyenes, de sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgatag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki őseit felismernünk.”⁴

Időben nagyot ugorva, egy 18. század elején Stájerországban összeállított jellemzőlistát említek.⁵ Tíz nemzet szerepel benne, tizenöt előre kiválasztott „tulajdonság” – mint pl. személyiség, hibák, szertelenségek, intellektus, ügyesség, halálnem – szerint. Ha beleszámítjuk az ellenséges szomszédságból eredő torzításokat és gonoszkodást, a mi jellemünk ábrázolása akkor is több, mint elgondolkoztató; csaknem kétségbeejtő. Modorunk álnok, viselkedésünk hűtlen és áruló, intellektusunk alacsony, halálnemünk kard által esni el. Erényünk alig; ügyességünként

a latint hozzák fel. Ehhez a pozitívumként kiemelt tulajdonsághoz – időben ismét nagyot ugorva – Németh László történelmi válságban, 1943-ban Szárszón adott helyzettelméréséhez fűzött megjegyzésemben térek mindjárt vissza.

„Aki a magyarság újkori történelmét megírja” – kezdte a beszédét Németh László⁶ –, „arra kell felelnie, hogy süllyedt »bennszülött«-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában.” Rövid történelmi áttekintés következik, Mohácstól kezdve. Újabbkori vész a 19. század második felének „magyarrá cégérezett Habsburg-királysága”: ebben az időben „veszi át a gyarmatosító szerepét” „egy magát magyarnak nevező felületes nemzetköziség.” Amiért akkoriban és máskor ez így történhetett, azért Németh László diagnózisa szerint „megromlott bennszülött erkölcs”⁷ a felelős. Ebben a felismerésben tűnik a jövő még végzetesebbnek, mint amilyen a múlt volt. A háború utáni „rendezés”-t, akármelyik hadban álló fél győzzön is – mondta Németh László⁸ – „másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának, elképzelni nem tudom. [...] Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem lesz az, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at. [...]”

Ezeknek a „megváltók”-nak az előőrsei – egymástól eltérő indíttatásból és különböző fokú erőszakossággal – éppen Németh László előadásához kapcsolódva jelentkeztek be. Nagy István erdélyi író, aki egy másik felszólalásában „a haszonelvűségen felépülő árutermelés” ellenében a „népek szükségletének kielégülésére irányuló tervgazdaságot”, a kapitalizmus helyett a szocializmust hirdette meg, Németh Lászlót „nemzeti öngyilkosságra való felhívás”-sal vádolta⁹. A „harmadik oldal” koncepcióra célozva. Pedig Németh László ezen éppen ellenkezőleg, a magyar önállósulást értette. „Tegyük fel” – mondta –, „hogy Új-

Guineában van egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most feláll valaki, és azt kérdi: nem lehetne Új-Guinea a pápuaké? Ez a – harmadik oldal.”¹⁰ Mindenesetre Nagy István ezzel a felfogással szemben követelte munkásság és parasztság címén, de pártot néven nem nevezve, a kommunista párthoz való csatlakozást. Kisajátítva magának a „bennszülött”-konceptiót. Szerinte ugyanis ez a csatlakozás az egyetlen mód „a bennszülöttek számára, hogy kiharcolják a maguk »elsőszülöttségi jogát«. Minden más magatartás csak öngyilkosságra való felhívás.”¹¹

Az efféle „megváltók” Szárszó utáni négy évtizedben megvalósuló ígéretföldjének a terrorját apró, de tipikus, aztán majd az ígéretföldje utáni világ médiaeljárásává tovább örökítendő cenzúra (és/vagy öncenzúra?) jelzi. Mind előre-, mind visszamenőleg. A szárszói konferencia anyának az 1983. évi újraközléséből kihagyták ugyanis annak a fiatal erdélyi teológusnak a felszólalását, aki leszögezte, hogy a magyar munkásság vezetői sokszor nem értik meg a magyarság együvé tartozásának a parancsát; aki elítélte a szóbeszédet, amelyik Németh László mondanivalóját azzal a váddal próbálja elintézni, hogy „fasiszta”; aki tiltakozott az ellen – történetesen, de váteszi előérzettel, ezt a tiltakozást kigazda politikusnak címezve! –, hogy már előre helyezkednünk kell (a baloldalon persze) a nagy világegés utáni pozíciókért.¹²

Az 1943-as szárszói konferencia olvasatai az 1990-től máig tartó országos tanácskozások – és sokszor tanácsatlanság – előzetes szövegértelmezés-mintái. Analóg diskurzus, melyben fel-felöltlik a „mi a magyar?” kérdés (csökkenő nyilvánossággal, mert egyre mélyebben elfojtódik az elmúlt hat évtizedben), miközben a döntés kényszere a cselekvés és az eszközlés pályáira terelődik.

Szellemi tartaléka mindazonáltal a költői önismeret, melynek írásos megnyilatkozásait néhány évvel Szárszó előtt – a történelmi vihar közeledtének riadalmában – Szekfű Gyula szerkesztette kötetbe¹³, és amit ezzel csaknem egyidejűleg fejezett ki Illyés Gyula¹⁴ és Németh László. Ismét az utóbbit idézem, hogy megmutassam a magyarságtudat példázatos megfogalmazását, amelyikből hiányoznak – a költői sorsmagyarság sok évszázados végzete ez – a valóra váltás technikai, társadalmi és politikai médiumainak az irányjelző gondolatai.

Adyról szólva tör elő a vallomás. „Ő a magyar sorsot magából beszélte” – írta Németh László –, „ide-oda hányt céltalansága: az ő céltalansága volt, de ha csodált valamit népében, akkor is magát csodálhatta benne. [...] Az a halállal határolt emberi idő, melyet a világmindenség közönyös ideje elmorzsol, átleselkedik; az ember érzi erejét, s érzi határait; a végesbe szorított végtelenség feszeng, s az ember minél hatalmasabban akarja fölülmúlni mindennapjait. Ady költészete olyan lelket mutat, akinek a fél teste állandóan kinn volt az időből; egy-egy szenvedélyeset csapott az életbe, s aztán derékig lökte ki magát a nemlétebe. [...] Egy filozófiai színpadra felszorított élet volt az övé, vívódás a megidézett végokkal. [...] Irodalomtörténünk furcsa paradoxona, hogy ő, aki Dévénynél tört be s a Nyugat vezére lett, a Nyugattól legfüggetlenebb magyar poéta. [...] A magyar irodalom, éppen mert önmegtagadásból európai, szándékban, értelemben európaibb, mint azok az irodalmak, amelyekben nemzeti és európai között a meg hasonlításra nem is kerülhetett sor.”¹⁶

Maga Ady nevezetes viszont arról, hogy a magyarság legellentétesebb jellemzőit lehet csokorba gyűjteni az írásaiból.¹⁷ Miként Németh László a Szekfű Gyula által szerkesztett „Mi a magyar?” kötetről állapította meg elmarasztalólag: „Semmi sem volt könnyebb, mint ezt a könyvet nevetségessé tenni. Csak a nagy igyekezettel összehordott

jelzőket kellett egy garmadára önteni. Szabadságszerető, konkrét, habzsoló, pompázó, életes, egyéni, előkelő, méltóságra érzékeny, búskomor, és így tovább [...]. Hogy fogjunk hozzá, hogy faji hibáinkról írva ne ilyenféle bazárt nyissunk emberi hibákból?”¹⁸

Második témám zárógondolataként egy ilyen hibát emelek ki. Vázlatom egyenlegének megvonása felé törekedve szintén Németh Lászlóhoz kapcsolódva. Ő mondta az 1943-as szárszói beszédében, a reformkor jellemzéséül, hogy nyelvünk ekkor rugaszkodik el a népnyelvtől, „műveltek és műveletlenek közt most lép fel az átbeszélhetetlen űr [...]”.¹⁹ Ez a vélemény azért tetszetős, mert a népet látatja a nemzeti megújulás buzogni nem szűnő gazdag forrásának. Miközben feledteti a Magyarországon hosszúra nyúló középkor nyelvi kényszerzubbonyát: a latint, amit erényünknek szokás feltüntetni, pedig egyszersmind anyanyelvi műveletlenségünk tudálékos díszű leple volt. „Apanyelv” – mondta róla Bárczi Géza²⁰; a hiányzó vagy mostohaapa holt nyelve – tesszük hozzá.

Skolasztikus nyelvkatedrálisok hazánkban nem épültek belőle; a nem indoeurópai anyanyelvű lélek nem talált és nem épített bele kifejezéscsatornát; ami átjött belőle a közhasználatba, mint „virtus”, „juss”, „titulus”, abban több volt a dac, a gőg, a dolyf, mint a honi kulturalitás. Figyelembe véve, hogy a nyelv sajátos emberi médiumunk – Határaink kommunikatív Médiummá megeredése²¹ –, hosszantartó anyanyelvi műveletlenségünket a technikai, társadalmi és politikai médiumokban kényes szűkölködésünk – ami még súlyosabb: hanyagságunk – paradigmájának tekinthetjük.

Költői önismeretünkből ennek a medialitáskészségnek – a művek lérehozásának, becsülésének, működtetésük tisztségének – a megszólaltatása és méltatása hiányzott, és hiányzik sok vonulatban mindmáig. Miközben a melázást ellenpontoszó tettekkészségünket nem csak mi magunk szeretjük hangsúlyozni, hanem gyakran mások

is elismerik. Ebből a fel nem ismert szakadékból kelnek ugyanakkor az elégedetlenség, a vádaskodás, sőt alkalomadtán a gyűlölködés kimérái; mások hibáztatása a saját mulasztásainkért.

Anyanyelvet szipolyozó mostohaapa-nyelvek uralma – olykor több volt belőlük, aztán cserélődtek is, a legújabb kori történelmünkben legalább kétszer (most a komputerangolon van a sor) –, és a medialitás-készség satnyasága a „bennszülött” technikalitás gyámoltalanságának kétféle kifejeződése. Szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Összefüggésük közismert jelenségekben ütközik ki. Közülük a modernizáció és a polgárosodás késlekedését és félresiklásait említtem, mert ezek hatásait mindmáig szenvedjük. Irodalmi népiességünk éppúgy nem fejlődött a „Meister Vilmos” regények vagy a „Doktor Faustus” szintjére, mint ahogyan az iparosodás új meg új húzóágazatainak elitje is rendre import-emberekből rekrutálódott. Az elakadások és a kudarcok miatti keserűség pedig önostorozásban, nemzethalál-beszélyekben tört fel ahelyett, hogy a hátrányokat tanulással, munkával, kockázatvállalással, élelmes önérvényesítéssel igyekeztek volna behozni. Nem beszélve a kimérákról, melyek közül a gyűlölködésnél is szörnyűbb ennek forrása, az elfojtott, de emésztődésben érződő, nemritkán ön-elemésztésben feltörő öngyűlölet. Ami sokféle változatban érhető tetten, az egészségkárosító élvezeti mérgekhez való ragaszkodástól a közlekedési és média baleset-neurózisokon át az öngyilkosságig.

Csatlakozás Európához

Harmadik témám megbeszélésére ennek a véleményemnek a nyomatékosításával térek. Az Európához csatlakozás folyamatában a magyar modernizáció, vagy inkább már posztmodernizáció kihívását és ellentmondásosságát tartva

szüntelen szem előtt. Először azonban ennek a potenciálisan ellenséges környezetét említem, mint tényt. Mellőzve ezúttal annak vizsgálatát, hogy mennyiben az imént említett szakadék riasztja el tőlünk, vagy fordítja ellenünk a kívülállókat, és mennyire a mediális élheteretlenségünket kihasználó gyarmatosítási törekvés kifejeződése.

Az egyik mérvadó nyugati társadalomtudományi folyóirat – történetesen ebben jelent meg a távol-keleti kivételességet elemző, korábban idézett írás is – tereptanulmányon alapuló helyzetfelmérést tett közzé Magyarországról 1990-ben. Szerzője, ismert (poszt)modern teoretikus, annak az évnek az áprilisában végzett hazánkban kutatásokat. Többnyire az előítéleteibe erőszakolja azonban a mondanivalóit. De most nem ezekkel foglalkozom, hanem a szemenszedett valótlan állításait illusztrálom az egyik kijelentésével, melyet mások mellett Bartók Bélával példáz: Magyarország befolyásos kozmopolita értelmiséget termelt ki magából, „amelyik – idézem – teljességgel el volt metszve, és ma is el van metszve a hagyományokhoz ragaszkodó, írástudatlan (illiterate) parasztságtól”.²²

A rendszerváltoztatás eddigi tizenhárom évében így élünk a bolsevik agit-propot akarva-akaratlanul átmentő, hazug médiaposványban. Mert hiszen nem úgynevezett „egyedi jelenségről” van szó, hanem a majd rákövetkező, külföldi autoritásba burkolózó belügyi üzengetések egyik első hangadásáról. Még el sem oszlott egészen a szovjet helytartók kommunista diktatúrája – még hazánkban állomásoznak a szovjet csapatok –, de már lecsap ránk a leminősítés a nyugati világból, hogy az új helyzetben új szerepű – de személyükben akár azonos – üdvösség-helytartókat kreáljon. Azért, hogy nálunk ez számít, és hogy méltó választok helyett, az elmúlt négy évtizedes behódolási reflexet ismétlő meghunyászkodás-szavazatok dominálnak, azért elsősorban ennek az országnak a lakossága felelős. A szégyentelenség-üzemért pedig még inkább.

Született kivételesség vagyunk persze a Nyugat Európájában. Nyelvünk révén mindenesetre, és a mentalitásunkat tekintve legalább annyira – nem foglalkozom most azazal a kérdéssel, hogy mennyire dolgoztuk le a fél- vagy ezeréves későn-érkezésünket az utóbbi ezeregyszáz éve alatt –, amennyire a mentalitás nyelvileg adódik. A kivételességünk azonban bennünket sem fennhéjázásra nem jogosít fel, sem megalázkodásra nem készítet; és fordítva, másoknak sem indok sem fölényeskedésre, sem csodálatra.

Vegyük észre, hogy a méltóságunkat az a rang adja, amit magunknak kiküzdünk, és amihez aztán folyvást tartjuk magunkat. A távol-keleti kivételességek elemzése arra a felismerésre vezet bennünket, ha korábban nem tudtuk volna, vagy ha valaki feledni, netán feledtetni akarná, hogy rangot mediális teljesítmény, méltóságot a mediális teljesítmény kiváló minősége ad. Gondoljunk ismét Japánra: a teljes háborús vereség után sem kesergésre nem adták magukat, sem szolgaszerepre nem voltak hajlandók a külföldi tőkebeáramlás érdekében, vagy kölcsönökért cserébe, hanem maguk tanulták ki a csúcstechnológiát, és a tulajdon munkájukkal termelték ki maguknak a mai civilizált életben nélkülözhetetlen alapjavitakat.

Vegyük továbbá azt is észre, hogy a költői (sors-)magyarság történelmi diskurzusaiból ezek a dimenziók vagy hiányoztak, vagy háttérbe szorultak az elragadtatás, a neki-búsulás, a végzetre hivatkozás, a tőlünk függetlenül kedvezőtlen körülmények hibáztatása, az öndicsőítés, az öneltamarsztálás, mások okolása mögött. Mikor hol, szinte esetről esetre változó összetételben. Közös nevezőjük azonban van: a magyarságtudat évszázadokon át az alibi fedezékében tenyészett, vagy az alibi szárnyékában senyvedt.

„Alibi” – latin eredetijében „másutt, máshol” – a modern nyugati nyelvekben lett használatos abban az értelemben, hogy valaki a büntett elkövetésének pillanatában másutt tartózkodott. De ha mégis köze van hozzá, akkor

a cselekmény az ő alibijével történt. A nyelvhasználat a viszonyítási rendszernek ezzel a megfordításával forogja ki az „alibi” alanyesetét. A más nevében, máshol, más eszközökkel, más célból működés központja lesz maga az az ember, akinek a tárgyilagos megfigyelő szempontjából nem volt – illetve nincs – szerepe a szóban forgó eseményhez. Önnön másulása nem történik azonban személyes következmények nélkül. Tulajdon mivoltának a legyengülésében, vagy akár kiürülésében üt vissza rá. Önmagát egyre kevésbé találja az egyik, a másik, a sokféle Mások csereberéjében. Ezért áldozatul esik, kiszolgálója lesz a Más(ság(ok)nak.

A Keletről érkezett nép számára másságot jelentő Nyugat viszonylatában önnön identitása definiálódott Más(ság)ként.²³ Ami egyszerre lett – és maradt – menlevél a különbözőségek kiütközéseire, és behozhatatlan hátrány az egyesülésekre, csatlakozásokra, szövetkezésekre törekvésben.

Ezt a nyughatatlan bonyodalmat fokozta a Nyugat saját alibizációja²⁴ az uralkodó keresztény kultúrájában. A végső soron mindig másra – túlvilágra, eredendő bűnre, Megváltóra stb. – hivatkozás, miközben ily módon az önös érdekeket gátlástalanul érvényesíthették azáltal, hogy a felelősséget ezeknek a saját-Másságoknak az alibijével igazolhatták.

Bonyolult folyamat ez, amelyik persze jóval a honfoglalás előtt beindult és kiterelbényesedett. Rövidség okán csak Nietzsche „rabszolga-morál” fogalmára utalok (Ok, kezdeményezés, beteljesítés és Cél szolgálai átengedése Másnak a szolgálat bármily szegényes, de rövid távon biztos, hívők számára túlvilágra ígért jutaléka ellenében), mellyel ő a görög-római kultúra elkeresztényiesedését jellemezte. Európába illeszkedésünkör azután velünk és itthon a bonyodalom fokozódott. A nyugati keresztény kultúra átvételével járó alibizáció és a Nyugat másságával találkozásból

származó önnön alibizáció összefolyásával magyarázható, hogy a magyarság ezer éven át vonzalom és vonakodás, magára találás és meghasonlás kettős kötéseiben csatlakozott is, meg nem is a Nyugathoz. Amint ez legutóbb az Európához csatlakozás megszavazásának számarányaiban fejeződött ki, noha az adott történelmi helyzetben és az ország állapotát tekintve a csatlakozásnak nincs (miként néhány korábbi történelmi fordulóponton sem volt) reális alternatívája.

Mentális rendszerváltozást!

A csatlakozás eldöntésével mégis fordul a kocka. Az Európai Unió képviselőjében a megszavazás éjszakáján Romano Prodi üzent nekünk – élőben közvetítette a televízió a vele készült interjút –, hogy a mi Másságunk becsülése ad nekünk tekintélyt az unió népeinek közösségében.

Az alibikben vajúdas helyzetében értelmezve számunkra ez azt jelenti, hogy megszűnt az esélye annak, hogy az identitásunkat hol eleve idegen, hol a belőlünk szándékosan torzított másságbálványokkal riogassák. Hivatalból mi lettünk ugyanis a Másság. Mégpedig a magunk mivoltában. A Máshatnékság – az úrhatnámáságnak ez a »magyar posztmodern«, szolgál elkü hívságosság-utóda – így önigenlőssé változik. Magárautaltság észrevételezéséből eredő önbecsülést fejlesztő, az expanzió kemény korlátai miatt környezetbarát önigenlőssé. De ahogyan a közgazdaságtan tétele szerint nincs „ingyen ebéd”, úgy ingyen identitás sincsen.

Ennek a munkálásához érdemes tanulmányoznunk a távol-keleti kivételességeket. Átértelmezve persze azt, ami átértelmezendő, de most az összemérhetetlenségeket mellőzöm abból a célból, hogy néhány átvehető magunkat miheztartásra hívjam fel a figyelmet.

Ami Japán kivételességét illeti, ott a modernizáció az elszigetelődés 1867-ben kikényszerített feladása után, aztán a posztmodernizáció – nevezzük így – a csendes-óceáni háborúban elszenvedett vereség után nemzeti ügy lett és maradt. Amikor szembesültek a Világgal, újabban a globalizációval, akkor a gazdasági sikerükkel vívták ki maguknak azt a külső megbecsülést, melynek birtokában őrizték és fejlesztették a tulajdon kultúrájukat. A globalitást helyben gyakorolták. Olyan eredményesen, hogy új nyelvi jelölőt kellett kitalálni erre az eseményre: „globalitás”.

Ennek a gyakorlatnak a titka: a figyelem az Egészre, miközben folyvást a részleteket műveljük tisztességgel; megtanulni, hogy elég legyünk önmagunknak, miközben sem a nagyratörő terveinket nem adjuk fel, sem a fogyasztóiság tantaluszi folyamatába nem veszünk bele; és mindezen fölött azon lenni, hogy az alibikből kitörve magunkon kezdjük a sort a különféle vállalásainkban, kezdeményezésekben, vállalkozásainkban és ezek eredményeinek az értékelésekor.

Ha nem tesszük, akkor ugyanolyan szólam marad a megtört globalitásból kölcsönzött »Hungarian exceptionalism«, mint a költői magyarságtudat sok-sok nemesnek szánt kifejeződése. Viszont ha így járunk el, akkor jó úton vagyunk ahhoz, hogy a kivételességünkéből – ami a sajátunk, akár tetszik, akár nem – erényt csináljunk. Ezt a programot nevezem (a politikai, intézményi, gazdasági rendszerváltozás folyamatában ezeket megalapozó, és ugyanakkor átfogó követelményként) „mentális rendszerváltozásnak”. Aminek most kell – talán még nem késő! – következnie.

PETHŐ BERTALAN

Jegyzetek

- 1 Thornton, William H.: Korea and East Asian Exceptionalism. *Theory, Culture & Society* 15 (1998), 2, 137–154. l.
- 2 A Japánnal való összehasonlítást részletesebben tárgyalom *Japán út/vi-szony. Előzetes a XXI. századból* című könyvem 1. kötetében (Platon, Bu-dapest, 2003), ahol az egyes kérdésekhez továbbvezető irodalom talál-ható.
- 3 A kételyek és az ellenérvek újabb diskurzusáról vö. Bai Gao: *Japan's economic dilemma. The institutional origins of prosperity and stagnation.* Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- 4 Hóman Bálint: *Magyar történet.* 3. kiadás. Első kötet, 92. l. – Idézi: Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939 (rep-rint: Helikon, Budapest, 1992), 389–556. l. (494. l.)
- 5 „Beschreibung und Konterfei der Europäischen Nationen”. Bemutat-ja és tárgyalja (közelebbi bibliográfiai adatok megjelölése nélkül) Jack Goody: *The domestication of the savage mind.* Cambridge University Press, Cambridge etc., 1977, 154–155. l.
- 6 Németh László előadása 1943. augusztus 25-én a balatonszárszói „Ma-gyar Élet-Tábor” előadás- és megbeszélésorozotán. In: *Szárszó. Ma-gyar Élet Kiadása*, Budapest, 1943, 41–54. l. (43. l.) – Újranyomtatva: Gyórfy Sándor és mtsai (gyűjt., szerk. stb.): *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve, utóélete. Dokumentumok.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 214–225. l. (214. l.)
- 7 I. m. 46–47. l.; vö. 42. l. – Újranyomtatott változatban: 219. l.; vö. 215. l.
- 8 I. m. 46. l. – Újranyomtatott változatban: 218. l.
- 9 Németh László Erdei Ferenc előző napi előadására reflektálva szúrta bele a saját, előre elkészített előadásába az idézett megjegyzését, me-lyet – miután ezt a gyorsírók nem jegyezték fel – az 1943-ban megje-lent kötetben az előadásához toldottak. I. m. 54. l. – Újranyomtatott vál-tozatban: 225. l.
- 10 Nagy István Jócsik Lajos 1943. augusztus 26-i előadásához fűzött hozzá-szólásában fejtette ki „a népek szükségletének kielégítésére irányuló tervgazdaság” koncepcióját. I. m. 106–108. l. (108. l.) – Újranyomtatott változatban: 272–273. (273. l.) – Nagy István Németh László előadásá-hoz fűzött hozzászólása i. m. 57–60. l.-on olvasható; az idézet: 59. l. – Új-ranyomtatott változatban: 228–230. l. (229. l.)
- 11 Nagy István hozzászólása Németh László előadásához. In: *Szárszó.* I. k. 57–60. l. (58. l.) – Újranyomtatott változatban: 228–230. l. (229. l.)
- 12 Marosi Péter felszólalása Németh László előadása után, a Veres Péter és Nagy István hozzászólásában kibontakozó vitához. I. m. 60–62. l. (61–62. l.). – Az újranyomtatott változathoz ez a felszólalás hi-

ányzik. Valószínűleg azon szövegek közé tartozik, melyekről az 1983-ban publikált, idézett kötet szerkesztői a 172. oldalon ezt írják: „Néhány előadás közzétételétől a szerző kérésére el kellett tekintelnünk.” Marosi Péter szövege az 1943-as kötetben „felszólalás”-ként jelent meg; ezért sem tudni, hogy cenzúrázás vagy öncenzúrázás történt 1983-ban.

- 13 Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* I. k.
- 14 Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek. 1–2. kötet.* Nyugat, Budapest, 1938. – Részben újranyomtatva in: uő: *Az író hűsége.* Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta Domokos Mátyás. Természetbarát és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó, Budapest, 2002, 11–93. l.
- 15 Németh László: *Kisebbségben.* 1939. – Újranyomtatva: uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben.* Püski, Budapest, 1992, második kötet, 843–910. l.
- 16 Szövegkollázs Németh László: *Ady Endre* (in: uő: *A minőség forradalma.* Harmadik kötet: A magyar szellem. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1940, 69–85. l.) című tanulmányának 79–82. oldaláról.
- 17 Vö. Babits Mihály: A magyar jellemről. In: Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* I. k. 37–86. l. (84. l.)
- 18 Németh László: Faji hibáinkról. In: uő: *Kisebbségben.* – Újranyomtatva a fentebbi 21. számú jegyzetben idézett gyűjteményes kötetben, 924–935. l. (924. l.)
- 19 Németh László beszéde 1943. augusztus 25-én. I. k. 41. l. – Újranyomtatott változatban: 214. l.
- 20 Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat, Budapest, 1963, 265. l. – Vö. Pusztai Ferenc: A latin „apanyelv” helye a XVII–XVIII. századi magyar nyelv szókészletében. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Nyelvtudományi Dolgozatok 14.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1973, 133–143. l. – Pusztai Ferenc: A kevert nyelvtől a magyar felé. In: Szathmári Erzsébet, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Bárczi Géza Emlékkönyv.* Születésének 100. évfordulója alkalmából. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1944, 143–150. l. – Széchenyi István a „Hunniá”-ban (idézi és vitatja Zolnai Béla: A magyar stílus. In: Szekfü Gyula [szerk.]: *Mi a magyar?* I. k. 217–262. l. [250–251. l.]) azt írta, hogy a „boldogtalan latin nyelv dúlta már bölcsőjétől fogva a magyar csinosodás szellemét”.
- 21 Pethő Bertalan: *Technikai civilizáció és lélek. Belépő a XXI. századba.* Platon, Budapest, 2000, 74. l.
- 22 Turner, Bryan S.: The end of organized socialism? *Theory, Culture & Society* 7 (1990), 4, 133–144. l. (135. l.)
- 23 A „Más(ság)” diskurzusának metafizikájáról és politikai kihasználásáról vö. Pethő Bertalan: *A filozófia híg mosléka. Marxizmus és átfolyásai a Posztmodernbe/posztkommunizmusba.* Első fél(adag). Platon, Budapest,

1998, 220–223. és 263–264. l., alsó hasáb. – A „Másság diktatúrája”-ról a magyarországi rendszerváltozás kontextusában: I. m. Második(fél)adag, Platon, Budapest, 2001, 8. l.

- 24 A globalizálódás menetében egyre inkább kiütöző globális kudarc filozófiai értelmezéséről és magyarázatáról vö. Pethő Bertalan: *Korunk filozófiája*. Platon, Budapest, 1992. 103. skk. l.

K: Balba Bólint

341.140.1

G

VISZONYLAGOS SZŰKÖSSÉG ÉS EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

M

Viszonylagos vagy komparatív szűkösség

A viszonylagos vagy komparatív szűkösség fontos változata a *szűkösség alapvető jelenségének*, amely utóbbit megkülönböztetésként *objektív szűkösségnek* is nevezhetjük¹. Mikor beszélhetünk viszonylagos vagy komparatív szűkösségről? Akkor, ha valamilyen szűkösség nem valamilyen *eredendően saját* szükséglet vagy vágy kielégetlen voltán alapul, hanem mások – egyének vagy csoportok, sokszor egész társadalmak – szükségletrendszerének, vagy esetleg csak emezek teljesítetlen vágyainak, azaz szűkösségeinek követendő voltából, más szóval: saját szükségleteinknek másokéval vagy mások biztosított szükségleteivel való összehasonlításából adódik.

Szűkösség és viszonylagos szűkösség megkülönböztetése *több problémát* vet fel. Az *egyik probléma* a következő: Igaz ugyan, hogy a szűkösség e két alapfajtájának a *megkülönböztetése* sokszor könnyű (például éhség, szomszomság objektív szűkösség), más esetben viszont nehéz. A valóságban objektív (vagy természetes) és viszonylagos szűkösség sokszor egybemosódik, és gyakran nem állapítható meg biztonságosan, hogy valamely szükséglet vagy célkitűzés eredendően saját-e vagy sem. A két jelenség nehéz megkülönböztethetőségének egyik jele az, hogy míg a szűkösség – mint objektív szűkösség – jelenségét ismerik a társadalomtudományok, a fogalmat használják, ha nem is a problémának megfelelő intenzitással és gyakorisággal, addig a viszonylagos szűkösség mint jelenség és mint fogalom egyaránt ismeretlen. – *A másik probléma* a komparatív szű-

kösség fogalma által jelzett társadalmi jelenségek *ambivalens* volta. Ez azonban egy további példája a komparatív és az objektív szűkösség komplex összefüggésének, mert a szűkösség mindkét fajtája lényegénél fogva ellentmondásos, kétélű. Mindkettőt értékelhetjük negatívan is meg pozitívan is. Az ember, „a szűkösségek lényé” éppen úgy szenvedhet az objektív szükségletei és azok kielégítetlensége közötti űr ollójának terhe alatt, mint ahogy valamilyen célja vagy terve hősi tettekre, nagy eredményekre serkentheti és a „hiányok lényét” „Prometheusszá” teheti. Ugyanez vonatkozik a viszonylagos szűkösségre. *Negatív* szemlélettel kínlódhatunk annak terhe alatt, hogy mások (egyének, társadalmi csoportok, népek) – szerintünk rendszerint anélkül, hogy megérdemelnék – szükségleteiket, vágyaikat jobban kielégítik, mint mi, hogy „dolguk jobban megy”, vagy akár csak amiatt, hogy igény szintjük, vágyaik magasabb színvonalon vannak, mint a mieink – azaz, hogy szűkösségszintjük színvonala a mienkénél feljebb van. E negatív magatartással szemben az ellenkező szemléletnek, megítélésnek is komoly realitástartalma van: életvitelünket, pályánkon, életutunkon való előrehaladásunkat serkentheti az, ha azt látjuk, hogy mások jobban érvényesülnek, feljebb jutnak a társadalom létráján, a javakkal való ellátottságban, és ez arra ösztönöz bennünket, hogy mi is elérjük az ő életszintjüket. Itt a viszonylagos szűkösség bizakodó, optimista. Ez volt a *haladás* eszméjét az egész nyugati világban évszázadokon keresztül és talán máig is vezérlő gondolkör alján is. De ugyanúgy megvolt és megvan a haladás okozta szűkösség negatív, pesszimista oldala is, ha a más csoportok vagy egyének tőlünk elválasztó, magasabb szintű szükségletrendszerére figyelünk, arra, hogy mi a mi szűkösségeinkkel – szerintünk igazságtalanul – lejjebb helyezkedünk el.

A harmadik probléma ugyancsak a szűkösség mindkét alapváltozatára vonatkozik: nehezen bizonyíthatók empi-

FURCSA BOGARAK

1888, hidegtű, japánpapír 11,4×15,4 cm.

rikusan, és még nehezebben kvantifikálhatók. A viszonylagos szűkösségre ez még inkább áll, mint az „egyszerű”, az objektív szűkösségre. A viszonylagos szűkösségnél még valószínűbb a szubjektív elem túlsúlya, és ezért ez a kvalitatív társadalomkutatás feladata, ahol a következtetésnek, a szociológiai fantáziának és a becslésnek lehet szerepe. A viszonylagos szűkösség kategóriája problematikus volta ellenére mindenesetre hasznos lehet mint szociológiai modell, mint hipotézis és mint inspiráló gondolat.

A viszonylagos szűkösség problémájának a nyomai azért megtalálhatók a szociológiai irodalomban is, ha a fogalmi tisztázás kísérlete nélkül is. Utálnak rá olyan elterjedt fogalmak, mint viszonylagos (relatív) depriváció, viszonyítási csoport (reference group) és diszparitás, valamint egyenlőtlenség és viszonylagos egyenlőtlenség. E kifejezések mind a másokhoz illetve más csoportokhoz képesti elmaradottsá-

got jelzik, a komparatív szűkösséget érdekes módon általában a társas viszony negatív – azaz a hátrányos és nem a privilegizált – aspektusa felől szemlélve. Íme, a szociológia kritikus arca. – A társadalomtudósok között Marx Károly volt az, aki a viszonylagos szűkösség jelenségét megfigyelte és egy igencsak reális példa kapcsán bemutatta. Marx példája szerint egy kis lakóház lakói elégedetten (azaz szűkösség nélkül B. B.) élnek mindaddig, amíg mellettük egy palotát nem építenek. Ekkor házuk azonnal kunyhóvá zsugorodik. Ezen a megítélésen házuk további kiépítése sem változtatna, ha a szomszédos palota ugyanúgy épülne tovább a magasba (viszonylagos szűkösség). Fogalom meghatározásról azonban Marx sem gondoskodott és a jelenség okára és felszámolásának módjára ő sem mutatott rá helyesen.² Közismert egyoldalú felfogása szerint ugyanis a szükségleteknek mind társadalmi az eredete – azaz Marx figyelmen kívül hagyja szükségleteink egy jó részének kétségkívül személyes jellegét –, a jelzett társadalmi egyenlőtlenség, azaz a viszonylagos szűkösség pedig szerinte megszűnik a kapitalizmus felszámolása után.

Viszonylagos szűkösség korunkban

A jelenkor viszonylagos szűkösségének jelentőségét, gyakoriságát, legalábbis annak valószínűségét könnyebb felmérnünk, ha a modern és legújabb kort, a tudományos-technikai haladás korát korábbi, tradicionális korszakokkal hasonlítjuk össze. E korábbi korokat az egész emberiségre sokáig általában jellemző statikus vagy stagnáló szűkösség jellemezte: hosszú időközön, nemzedékeken, sőt annál hosszabb időszakokon keresztül alacsony szinten stagnált a szükséglet- valamint ellátottsági nível. A szűkösség érzékelése az egyes társadalmon és társadalmi csoportokon belül hosszú távon nagyjából változatlan volt. Azt is mondhatjuk, hogy egy tradicionális

korban az emberek „természetes állapotként” éltek a maguk szűkösségszintjén. Tradicionális korokban is létezett azért a viszonylagos szűkösségnek mintegy „elődje”. Ezt leginkább egy társadalmilag nem specifikált irigység fogalmával jelölhetnénk.

Ha ez az objektív szűkösségre vonatkozott, úgy ez a *komparatív szűkösséget* két okból még inkább jellemezte. Az egyik ok az volt, hogy a statikus kor alig adott lehetőséget arra, hogy egyének vagy kollektívák a társadalmi létrán elfoglalt helyükön változtassanak és ezáltal addig kedvezőtlenebb szűkösségstruktúrájukon javítsanak. A tradicionális társadalmak jellegzetes közösségtípusai – törzsek, faluközösségek, kasztok, rendek, osztályok – zárt társadalmak, illetve társadalmi egységek voltak, és emiatt nehéz és ritka volt belőlük a ki-, azaz felemelkedés. Az indiai kasztrendszer ennek legjobb, bár zártságával kétségtelenül szélsőséges példája. A meglévő szűkösségszint zártsága és merevsége miatt a közösségváltás útján való szűkösségszint-javítás esélye csekély volt. Emiatt pedig a viszonylagos szűkösség már elképzelésként sem volt reális, ennél fogva a „társadalomváltás” sem jelentett csábító vagy haragot, gyűlölködést kiváltó eshetőséget.

A komparatív szűkösség ismeretlen voltának másik oka pedig ez volt: a 17–18. század előtt a már említett *haladás-mozgalom* sem létezett, és ezzel hiányoztak mindazok a pozitív és negatív esélyek, melyek modern korunkban a tudományos-technológiai és gazdasági forradalom és fejlődés kapcsán egyre szélesebb társadalmi rétegek számára adták meg a felemelkedés lehetőségét, ezzel a társadalmi státus- és rangjavítás és a növekvő jólét esélyeit és vele a „felfelé” illetve „lefelé” viszonyítás lehetőségét, sőt sokszor kényszerét. Ezzel körülbelül egy időben megindult, majd felgyorsult a tradicionális társadalmak zártságának fellazulása és ezzel az addig elképzelhetetlen szűkösség-viszonyítás szinte tetszés szerinti társadalmi csoportok kö-

zött. A viszonylagos szűkösség tradicionális korbeli hiányának mindkét oka – az életmód javításának anyagi-technikai lehetetlensége és a társadalmi hovatartozás váltásának kizárt volta – egyre inkább feloldódott. Korunkban egyrészt a haladás jóvoltából mindenki előtt megnyílik az anyagi jólét útja, hiszen mindenkihez szól az „enrichissez-vous!” felhívása, és tányérosókból valóban lehetnek milliomosok. Másrészt előszeretettel nyitottnak nevezett modern társadalmunkban összehasonlításaink már nem kell, hogy a hozzánk közeli körök életkörülményeire szorítkozzanak, hanem bárki számára viszonyítás és cél lehet például a svájciak és floridaiak életmódja. Ezzel természetesen kifejlődik a komparatív szűkösség társadalmi alapproblémája is, serkentő és frusztráló stimulánsaival egyaránt. Ez az a kor, amelyben időszerűvé és „jogossá” válik az olyan jelenségek észlelése és olyan fent jelzett fogalmak használata, mint referenciacsoport, relatív depriváció, diszparitás, egyenlőtlenség, viszonylagos szegénység és velük együtt – ha nem is kifejezetten, de implicite – a viszonylagos szűkösségnek legalábbis a problematikája. Azonban nem csak e jelenségek felismerése és szabatos megnevezése hiányzik, hanem társadalmunk nyitottsága – a felemelkedés mind tudományos-technikai, mind osztálybeli, nemzeti-társadalmi korlátainak lazulása, sőt leomlása – azt is magával hozza, hogy *komparatív szűkösség érzékelése és még inkább a viszonyítás, a hiányok és az egyenlőtlenségek mérése tetszőleges és nagymértékben szubjektív*. Azaz a viszonylagos szűkösségnél az elvárások nagymértékben éppoly bizonytalanok, mint a viszonyítás társadalmi csoportjai, mérőegységei és így az „egyenlőség” elérésének feltételei, az elégtétel a társadalmi igazságosságnak.

Korunkban érzékelhetően napirenden van a komparatív szűkösség, e fogalom használata nélkül is. Íme e jelenség néhány időszerű példája: haladásban élen járó, de a haladástól függetlenül is *magasabb életszintű társadalmak*, csoportok

és személyek szükségletszintjének elérni akarása és az ilyen törekvések elfogadott volta – e jelenségtől függetlenül is: a tudományos-technikai haladás okozta *nagyregionális szintkülönbségek* által különösen kielezett, nagymértékű létrendszér- és szűkösségek különbségek („harmadik világ”, „fejlődő társadalmak”) –; regionális és kulturális okokból egymástól eltérő életmódú és szűkösségrendszerű társadalmak feszültségkeltő érintkezése és e jelenség minősített formája: *kultúrák és civilizációk* ama sokat emlegetett *érintkezése és összeütközése* kapcsán anyagi és immateriális szűkösség tekintetében közöttük érzékelt szintkülönbségek; a *globalizáció* elleni heves tiltakozások is szorosan összefüggnek a komparatív szűkösséggel is: e mozgalom egyik hajtóereje a félelem, hogy az eddigi életmódok és társadalmi-státuszpozíciók, valamint érzékelésük és értékelésük érvénytelenné válik – munkahe-lyek tömeges megszüntetésének, képzettségek elértéktelenedésének és így a megszokott egzisztencia és életmód elvesztésének veszélye – és ezáltal az érintettek *új, sokkal kedvezőtlenebb viszonyítási körülmények* közé kerülnek; a korunkban mindig hatalmas társadalmi és anyagi változásokat is hozó *politikai forradalmak és változások*, gyarmati és kvázi-gyarmati rendszerek megszűnte vagy átalakulása mindig az életmód és az életmódigények megváltozásával és így a szűkösség-viszonyítási rendszerek átértékelésével is jár; a politikai változások között külön kiemelendő az alkalmazint legjelentősebb: *a szovjetrendszer összeomlása és széthullása*. Ez az előbb említetteken túl még azt is magával hozta, hogy megszűntek a pártállam által hivatalosan megszabott, manipulált belső és külső egyenlőségi/egyenlőtlenségi kényszerbesorolások és -viszonyítások, és ezáltal e társadalmak lakosai lehetőséget kaptak társadalmi csoportok és népek helyzetének (és ezzel viszonylagos szűkösségeinek) immár szabad mérésére és értékelésére.

Végül megemlítendő, hogy korunk *a tömegkommunikációs forradalom* kora is. A nyomtatott és audiovizuális mé-

diumok nemcsak a glóbusz valamennyi pontján történő eseményekről számolnak be úgyszólván mindenki számára, hanem a legkülönbözőbb, akár csak lehetséges létformákat mint létező és elérhető valóságot mutatják be az egész világon, egészen az utolsó kunyhóig és faveláig. A tömegközlési eszközök fokozzák a komparatív szűkösség valamennyi változata hatóerejét, hiszen közelhozó hatással világszerte, korlátlanul teret nyitnak a társadalmi összehasonlításnak, és fokozzák idegen életviszonyok realizálhatóságának érzését.

Viszonylagos szűkösség és európai integráció

A viszonylagos szűkösség jelentősége tovább nő az európai integráció³ bővülése kapcsán, különös tekintettel számos kelet- és kelet-közép-európai állam várható, illetve remélt csatlakozására. Ezeknek az országoknak a számára az Európai Unióba való felvétel a csúcspontot, a cél elérését jelenti, viszont ugyanakkor ezáltal valószínűleg *a komparatív szűkösségnek az utóbbi időben tapasztalható jelenségei is felerősödnek.*

Foglaljuk össze a belépési mozgalmat a szociológia távlatából. A viszonylagos szűkösség perspektívájából a 2004-ben felveendők nagy többsége, a Kelet-Közép-Európához tartozó népek – Máltára és Ciprusra e sor természetesen nem vonatkozik – *négy ideáltípusos fázison* mentek, illetve mennek át: – *A vasfüggöny és a hidegháború „hőskorában”* a fejlett nyugati országokkal és társadalmakkal való anyagi szintű összehasonlítás csak álom és illúzió volt. A szocialista rendszer utolérhetetlen kiválósága és a minden téren való egyenlőség illetve egyenlősítés volt a rendszernek legalábbis hivatalos politikája; – *a rendszer utolsó évtizedeiben tapasztalt lazulás* lehetővé tette a nyugati életmódba való bepilantást, majd annak megtapasztalását. Ha nem is mindig teljesen legálisan, de mód volt – a rendszeridegen tömeg-

közlési eszközök adásainak vétele és a növekvő turizmus kapcsán – kelet–nyugati összehasonlításokra, sőt nyugati utazások során a személyes, helyszíni összehasonlítás is lehetővé vált; ez a keletebbre élők számára közelebb hozott addig csak álomnak sejtett életmódokat. Ezáltal a kelet–közép-európai társadalmak lakossága szembesült a komparatív szűkösség problematikájával: ez pedig fokozta e szűkösség-fajta tompa, megfogalmazatlan, mert a hivatalos ideológiának ellentmondó érzését. – Az 1989-es és azt követő változások azután legalizálták az orientálódást a Nyugatra, annak jóval magasabb élet- és szűkösségszintjére, és a mindennapok valóságává tették saját társadalmuk – és azon belül csoportok, rétegek – relatív deprivációját. A szólásszabadság, a közélet, a nyilvánosság és a tömegközlési eszközök felszabadulása, a polikai élet demokratizálódása és nem utolsósorban a társadalomtudományok függetlenedése jóvoltából *Európa keleti fele bekapcsolódott az anyagi haladás ismert általános folyamatába*, és ezzel öntudatlanul is részévé vált annak „normális” komparatív szűkösségi mechanizmusának. A viszonylagos anyagi helyzet mérése mind „Keleten” belül, mind Nyugat felé tudományos eszközökkel is támogatott nyilvános és folyamatos tevékenység lett. Az „alul” lévők – és ez a keleti oldalra nagyjából érvényes (volt) – feltekintettek, feltekintenek a „felül” lévőkre, azaz a jelen esetben a fejlett nyugatiakra, remélvén, hogy felemelkedésük, haladásuk nekik is meghozza a fentiek szintjét. De legalizálódtak és növekvő nyilvánosságot kapnak a Kelet-Közép-Európán *belüli* életkülönbségek is: szociológiai felmérések is igazolják ezeket, amennyiben az illető társadalmak között és azokon belül különböző vizsgálati dimenziókban olykor jelentős – sokszor csak szubjektív – egyenlőtlenségeket és hátrányokat állapítanak meg, amit komparatív szűkösség érzékelésének tekinthetünk. Viszonylagos szűkösség érzékelésének gyakori, beszédes esete az is, ha a lakosság bizonyos rétegei a régi rendszert, abban elfoglalt társadalmi helyüket kedve-

zőbbnek tartják a mainál, noha most objektíve jobb dolguk van, de érzékenyebben tapasztalják meg a fentebbiektől való elmaradásukat. – A negyedik, eddigi utolsó fázis az *Európai Unióba belépésre irányuló törekvés*. Ezek során kormányhivatalok, statisztikusok, média – és nyomukban a polgárok – nagy erőfeszítéseket tesznek az Európai Unióba való bejutás érdekében, mert a várható juttatásokra, agrár-, struktúra- és egyéb szubvenciókra összpontosítanak, viszont nem számolnak a komparatív szűkösséggel, annak intenzívebbé válásával.

Különösen jó példa Németország keleti részének beígért, de eddig nem teljesített egyenlősítése az ország nyugati részének anyagi színvonalával. Ennek az egyenlősítésnek az érdekében ugyan Németország igen sok áldozatot hoz – és a keleti országrészeket felkereső nyugatiak vagy más nemzetiségűek, köztük magyarok elismeréssel állapítják meg a sok figyelemreméltó változást, és hogy a keleti németek jobban élnek, mint azelőtt –, de a nyugati szinthez képest mégis vannak még elmaradások, és az ország keleti és nyugati részében egyaránt követelnek további jelentős szubvenciókat a Kelet számára. A fejlődés e német variánsa csupán speciális esete az általános haladás-mentalitásnak: bármily serkentő a haladás a konzum- és jóléti társadalom felé, de nő a családottság és a frusztráció veszélye is, ha a komparatív szűkösség folytán a vágyak és a valóság közötti távolság egyre inkább szakadéknak tűnik. A viszonylagos szűkösség e variánsa ugyanis a keleti részek németjeit nem arra figyelmezteti, mennyivel jobban élnek most, mint a néhai NDK-ban vagy akár bármelyik keletebbi ország lakói, hanem sokan – nem mindenki – a nyugatiakkal szembeni viszonylagos elmaradást nehezményezik⁴. – És ez egyben arra is jó példa, hogy az EU-tagság nem szünteti meg a viszonylagos szűkösséget, hiszen a volt NDK-régió Németország tagjaként egyúttal az EU tagja is, de mégis maradtak gondjai a viszonylagos szűkösséggel.

Az európai integrációs folyamatot a legújabb történelem és a politika eddig említett fejleményei különleges folytatásának tekinthetjük. Ezek a különlegességek a mi témánk szempontjából egyrészt abból állnak, hogy szuverén államok egy egyre növekvő federációs jellegű szövetséget képeznek, másrészt abból, hogy ezáltal a nemzetközi haladás folyamata új, bővített és tovább bővülő jogi keretek között zajlik. Ez pedig különös vonzerővel bír a csatlakozni szándékozó országok kormányai és közvéleménye számára, hiszen az uniós határokon belüli haladás a jólét-növekedés különleges, hatványozott előnyeit ígéri. Ennek az ígéretnek a teljesülését több tényező sejteti: az Európai Unióban vezető szerepet vivő államok és régiók nem csak jelentős jóléttel, hanem nagy nemzetközi tekintéllyel is rendelkeznek, az elmúlt évtizedekben felvett államok megtalálták számításukat, főleg pedig az, hogy a belépőjelöltek a számos belépési feltétel teljesítése ellenében jelentős anyagi és strukturális előnyökkel számolhatnak. Az unió egyik különlegessége ugyanis az, hogy a második világháború szörnyű tapasztalatai alapján az alapítók nem csak valamilyen egyesült, hanem humánus és szociális elvek alapján egyesült Európát akartak, egy Európát, amely első-sorban az értékek közösségén alapuljon. Ímmár több mint fél évszázadra visszapillantva ezek az elvek ugyan igen-csak hiányosan valósultak meg, de megmaradt belőlük az egyenlősítésnek és ebből adódóan az újonnan jövők anyagi támogatásának a szándéka.

E pozitívumok ellenére azonban észre kell vennünk azt is, hogy az európai integrációs folyamat által *a viszonylagos szűkösség is további táptalajt kap.* Egy nagy közösségen belül kerülés már mint esély is azt jelenti, hogy egy lényeges válaszfal leomlik az unión eddig kívül állók és a belső tagok – azaz eddig egymástól minőségileg különböző viszonyítási csoportok – között. Ez anyagi előnyök mellett lényeges esélyt jelent minden az egyesült Európába törekvő

állam és társadalom számára, mert új, közvetlen „referenciacsoporton belüli” érveket nyer az anyagi tekintetben előttük és az élen járó társadalmak létszintjével való összehasonlításra. Más szóval a haladás általános struktúra marad, de a referenciacsoportok a viszonyítási folyamatokat nagyobb közelségbe hozzák. Az integrációs folyamatot tehát ezzel kettős veszély fenyegeti: objektív tekintetben az, hogy a belépési jelöltek számának növekedésével arányosan csökkennek az unió integrált államainak az egyesülésre fordítandó anyagi eszközei és társadalmainak befogadási hajlandósága, és nő a tucatnyi országtól elvárt erőfeszítések mértéke is. A bővítéssel nem növekszenek arányban az anyagi alapok, a várományos országok növekvő száma miatt csökken az anyagiak eloszthatósága. Szubjektív értelemben pedig a *bent lévők* veszélyeztetve látnak privilégiumokat, ugyanakkor a *belépő társadalmakban* minden bizsonnyal bővülnek majd az anyagi összehasonlítási folyamatok mind a belépők nagy csapatán belül, mind a már eddigi uniós tagság viszonylatában. – Külön bonyolító tényező az egy időben belépni szándékozók nagy száma: függetlenül attól, hogy a sok országot felveszik-e és mikor, már a jelöltség felmerülésével ugrásszerűen növekszik a referenciacsoportok és a versengési felületek és témák száma. – Szakértői vélemények ezért a belépési folyamatnak nem csak számos objektív nehézségét emelik ki – gazdasági, társadalmi, jogi modernizálás, migrációs, strukturális és intézményi változások kényszerei –, hanem azt is, amit mi a viszonylagos szűkösség fogalmával jelölünk: „Az elosztási harcok a szolidaritásra szólító minden felhívás ellenére erősödni fognak.”⁵

Az Európai Unió bővülése és a komparatív szűkösség fennmaradása közötti összefüggések azonban legalább két más szempontból is valószínűsíthetők. Az egyik szempont a *valutarendszer egységesítése*, és itt megint a volt NDK példájára lehet hivatkozni. Georg Simmel volt az, aki rámutatott

arra, hogy modern korunk embere számára a pénz bűvös hatással van azért, mert pénzzel – ha egyszer rendelkezik vele – látszólag mindent meg tud szerezni, amit csak boldogságához kíván. Ez azonban csak illúzió, mutat rá Simmel, mert a pénzgazdaság valójában mindazt hozza közel, amivel *nem* rendelkezünk⁶. Simmelt tehát úgy értelmezhetjük, hogy a pénz is a komparatív szűkösség működését demonstrálja. Simmel tételének helyes voltát ismét az NDK annyiban bizonyítja, hogy 1990-ben az NDK utolsó hónapjaiban örömmámorban úszott és népünnepélyek színhegye volt, amikor az addig csak illegális presztízzsel rendelkező D-márkát hivatalosan bevezették, mert – Simmellel szólva – a lakosság azt remélte, hogy ezután már mindenhez hozzájut. Hamarosan kiderült azonban, hogy az új, közös valuta csak azt méri, mutatja sokkal jobban, hogy mennyi minden *nem* szerezhető meg. De ezen kívül azt is mondhatjuk, hogy a DM bevezetése a volt NDK egyesítés utáni „új” viszonylagos szűkösségeinek jobb nyilvánvalóvá tételében is szerepet játszott. – A valutaegységesítés azonban nem csupán belnémet kérdés, ez csak emlékeztet arra, hogy az Európai Unió mint elsősorban gazdasági egység területén *egységes valutát is* tervez, és eddigi területének nagy részén már be is vezetett. Bár az unióba való felvétel még nem jelenti az egységes valutarendszerbe való belépést, fel lehet tételezni, hogy az euró bevezetésével a mérés és összehasonlítás egységesítése által a viszonyítás újabb érintkezési és súrlódási felületei és a viszonylagos szűkösség további, a német esethez hasonló (és egyéb) problémái keletkeznek.

A másik kérdés az Európai Unióval való *belépési tárgyalások illetékességén* – mint például Törökország, Szerbia –, továbbá ezen túl az *EU közvetlen vonzási körén is kívül eső* országok – Ukrajna, Oroszország vagy akár a Maghreb – esete. Az EU tagjainak anyagi szintje, az ottani lakosság életszínvonalja ezekben a régiókban is igencsak vonzó, és semmi-

lyen objektív akadály nem képes megszüntetni, sőt inkább fokozza a más életlehetőségek iránti vágyakozást, azaz magas komparatív szűkösségi mércéken való orientálódást.

Kitekintés

Írásom mondanivalójának sommás összefoglalása ez lehetne: az európai integráció évtizedek minden erőfeszítése ellenére az anyagi jólét esélyének nagyszámú államra való kiterjesztése mellett nem hoz egyebet, mint egyre növekvő összehasonlítási terepen tovább bővülő viszonylagos szűkösséget, úgyhogy ezáltal kárba veszhetnek az egysegésítés jóvoltából növekvő anyagi jólét hatásai.

Ezen összefoglalás teljesen illúziótlan, sőt rezignatív voltát aligha lehet tagadni; az itt vázolt gondolatmenet más, kedvezőbb értékelését és egy derűlátóbb kép felvázolását nem látom lehetségesnek. Elképzelhető-e egy *kedvezőbb kimenetelt remélő összegezés*? Erre kétféle válasz lehetséges. Az egyik válasz az, hogy aligha, mert a szociológia tudomány, és mint ilyen messzemenően igyekszik az értékítéletektől tartózkodni, azaz leírja a jelenségeket, érzelmi tónusoktól mentesen. Szigorúan így tekintve mondanivalónkat valóban nemigen tudnánk másként összefoglalni: Az európai integráció folyamata a materiális haladásnak olyan szakasza, melynek során az egysegésítés jóvoltából a tagországokban valószínűleg fokozódik nemcsak az anyagi jólét, hanem ugyanakkor új összehasonlítások következtében a viszonylagos szűkösség is; nincsen kizárva, hogy a kétféle változás egymást semlegesíti, felemésztí. Amit az objektív gyarapodás vámján nyerünk, az elveszhet a szubjektív viszonyítás révén. A viszonylagos szűkösség körébe ugyan számos jelenség tartozik, és konfliktus- és feszültséggerjesztő hatásuk nem lebecsülendő. Sokszor nem könnyű megfigyelésük miatt azonban e jelenségek nem állnak a kö-

zép pontban, mérésük és kihatásaik számbavétele nem tartozik az empirikus szociológia szokványos tárgykörébe.

A másik válasz alapja egy utalás arra, hogy már a személyes, objektív szűkösség sem „eleve rossz”, hiszen megtanít(hat) mint „hiányok lényét” határaink felismerésére, lehetőségeinkkel való takarékos gazdálkodásra és válságokból való kikerülésre, sőt „felfelé” tekintve lényünk prometheuszi képességeivel magasrendű célok követésére is. – A komparatív, viszonylagos szűkösség mást, ha úgy tetszik, még ennél is kevesebbet kíván tőlünk: azt, hogy csak saját gyengeségeinkkel törődjünk, és összehasonlítási vágyainkat ne engedjük magunkon eluralkodni. Azaz ne vitassuk el másoktól ténylegesen vagy vélt előnyösebb helyzetüket, és ha már összehasonlítottunk, „fönt” ismerjük el mások jogos eredményeit, de nézzünk időnként lefelé is, és vegyük észre „alattunk” a segítségre szorulókat.

Ennek az írásnak az értékítélet-mentessége tehát csak viszonylagos, mert csak az első válasz az, a második már értékelő bírálatot és alternatívát is tartalmaz. Ez az alternatíva azonban *mégsem csak értékelő*, és ez magából a szűkösség sokoldalúságából következik. Hiszen nem csak az anyagi gazdagodás felemésztődését, a haladás előre nem jutásának végtelen spirálját lehet értékítéllettől mentesen szemlélni, hanem a szűkösséggel való eredményes megbirkózást és élni tudást, a felfelé tekintés nemes versenykénti megélését is. Ez is lehet szenvtelenül szemlélt realitás, feltéve hogy létezik ilyen realitás is.

Ez a fajta realitás ez idő szerint nem fedezhető fel, mégpedig azért nem, mert az európai egységesítés folyamata a materiális expanzió dimenziójára összpontosul, és emiatt valóban csekély sikerrel kecsegtet, mert anyagi tekintetben a komparatív szűkösség nehezen küszöbölhető ki, és így e téren az európai integráció eredményessége nem jár messze a nagy erőfeszítésekkel való egy helyben topogástól. Egy *másféle előrehaladás a szűkösség más, sokkal ke-*

vésbé anyagi jellegű, de nem kevésbé fontos területeire – nevezetesen az antropológiai, a társulási, az idő-, a tudásbeli és az immateriális szűkösségre – való koncentrálással érhető el, mely területeken a komparatív szűkösség nem vagy nem olyan destruktívan mérő viszonyításokkal hat, mint a számos kifinomult eszközzel mérhető anyagi szűkösség vonatkozásában. Az előrehaladásnak, az elmaradásnak és egyáltalán az összehasonlításnak e szűkösségterületek adta távlatából való vizsgálata pedig messzemenően összeegyeztethető az európai integráció eredeti, az alapítók – az Adenauerek, a de Gasperik, a Monnet-k és a Schumanok – által megfogalmazott, de háttérbe került céljaival is, egy szociális, humánus és spirituális Európa tervével.⁷

BALLA BALINT

Jegyzetek

- 1 Az – objektív – szűkösségről magyarul a *Szovjet rendszer...* című írásomban is szó esik, részletesebben pedig ugyancsak magyarul lásd a *Szűkösség* (Budapest, 2001) című tanulmánykötetem több írását is, áttekintésként pedig uo. a *Szűkösség szociológiájáról* című írásban, 131. l. és köv. – A viszonylagos vagy komparatív szűkösség problematikáját magyarul részletesebben a jelen írásban fejtem ki először.
- 2 A Marx-idézeteket lásd *Soziologie der Knappheit* (Stuttgart, 1978) című munkámban, 129. l. és köv. E kötetben igyekeztem a szűkösség problémáját a társadalomtudományokból vett számos példa segítségével is feldolgozni.
- 3 Az európai integráció társadalomtudományi kérdéseivel foglalkozott a prágai Károly Egyetem 1999. szeptember 27–30. között tartott, „European Integration and the Eastward Expansion of the European Union” című nemzetközi kongresszus, melyen Európa egyesítésének számos problémáját tárgyalták. – Itt *Sociology and European Union* címmel magam is tartottam előadást. A konferencia előadásainak válogatása most már remélhetőleg hamarosan megjelenik, a hamburgi Krämer Kiadónál.
- 4 A kelet- és nyugatnémet viszonylatban tapasztalható komparatív szűkösség iskolapéldája lehetne Wolfgang Zapf vezető német szocio-

lógus megállapítása: „Kelet-Németországban igen nagy az elégedetlenség a jólét nagy növekedése ellenére... Ennek oka pedig az, hogy a sikereket nem veszik eléggé tekintetbe, viszont túlzottan hangsúlyozzák a Nyugat-Németországhoz viszonyított különbségeket”. Ez az idézet egy nagy, kelet- és kelet-közép-európai összehasonlító egyenlőtlenségi felmérések eredményeit tárgyaló munka előszavának 10. lapján található. Magában a műben igen sok, a viszonylagos szűkösség jelenségeivel foglalkozó adat található: J. Delhey: *Osteuropa zwischen Marx und Markt*. Hamburg 2001.

- 5 Frankfurter Allgemeine Zeitung 2002. okt. 7. száma, Tíz címmel.
- 6 G. Simmel: *Das Geld in der modernen Kultur*, 78–94. l. in: *Uő: Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M. 1992.
- 7 Az alapítónak ezt a szemléletét következetesen képviseli: J. M. Lustiger: *Nous avons rendez-vous avec L'Europe*. Paris, 1991. – Az európai integrációs folyamat problémáival foglalkozó irodalomból lásd: G. Gillissen et al. (Szerk.): *Europa fordert die Christen*. Regensburg, 1993 és J. Krainer –, W. Mantl (szerk.): *Ortsbestimmung – Politik-Wirtschaft-Europa* Graz, 1993.

Q:

A HONFOGLALÁS ANONYMUS ELŐADÁSÁBAN* I.

Béla király névtelen Jegyzőjének Gestája számtalan vitát váltott ki történészeink körében. Szabad-e ezekhez egy kívülállónak, éspedig egy nemzetközi jogásznak is hozzászólnia? Azt hiszem, igen, hiszen új szempontokat vethet fel, vagy néhány régít más megvilágításba helyezhet. Terjedelmi okokból számos kérdést mellőznöm kellett, és több figyelemreméltó álláspontra nem térhettem ki, mégis remélem, hogy sikerül vitát kiváltanom, mely elősegítheti történelmünk e fontos fejezetének alaposabb megvilágítását.

1

A néhai jó emlékű Béla király jegyzőjének kiléte a magyar történészek hosszú sorát foglalkoztatta, anélkül, hogy titkát megfejtették volna. Eleget árult el magáról, hogy kíváncsiságukat felkeltse, de keveset ahhoz, hogy ezt a kíváncsiságot ki is elégítse. Az, hogy Péter volt-e, Pál, avagy Pósa, alighanem továbbra is titok marad, hacsak eddig ismeretlen, perdöntő érvet szolgáltató irat nem kerül elő. Erre azonban nem lehet számítani.¹

A hajdani királyi jegyző kilétének kérdésénél jóval érdekesebb maga a mű. A Gesta Hungarorum a magyar történetírás legrégibb ránk maradt terméke, még ha egyetlen is-

* Anonymus szövegét a cikk során a Magyar Helikon 1977. évi kiadásában közölt Pais Dezső-fordításból idézem, zárójelben a Gesta fejezeteinek számozására utalva.

mert példánya az eredeti műnek csupán közel egykorú másolata. Nem kétséges, voltak előzményei, vitatott, hogy mennyire ismerték mások, vagy – külföldre kerülven – hamar feledésbe merült. Ezekkel azonban nem foglalkozom, számomra az a lényeges, hogy a *Gesta* a magyar történelem nyitányáról, a honfoglalásról szól, és kora politikai elitjének történelmi felfogását, identitástudatát tükrözi. Ebből a szempontból viszont feltétlenül hiteles, még ha az Anonymus által leírt események és hőseik valódiságát a forráskritika alaposan megtépázta.

Történetírók hada mutatott rá arra, hogy Anonymus munkáját a honfoglalás után háromszáz évvel írta, anélkül hogy egykorú feljegyzésekre támaszkodhatott volna. Az ő honfoglalása „rémséges mese”, „mindenestől kitalált történet”, a legyőzött ellenséges vezérek az ő korában ismert helynevekhez fűzött tudálékos szómagyarázatok (Laborc, Gyalu, Zobor stb.), de nem hiteles a legendás hét magyar vezér névsora sem, tetteikről, beszédeikről nem is szólva. „Anonymus művét tudákos fércelménynek, komoly tanulmányozásra alig érdemes mesének, őt magát tudatos ferdítőnek, hazug meseköltőnek, naiv szójátékgyártónak tüntették fel...”²

A *Gesta* 8. fejezetében Álmos vezér az oroszok és a kunok elleni csata előtt imígyen buzdítja vitézeit a harcra:

„Ugyan ki tudott ellene állni Szcítia katonáinak? Nemde Dáriust, a perzsák királyát a szcítiaiak megkergették úgy, hogy rémületében nagy szégyenszemre Perzsiába szaladt, és elvesztett nyolcvanezer embert? Vagy Cirust, ugyancsak a perzsáknak királyát nemde szintén a szcítiaiak ölték meg háromszázharmincezered magával? Vagy magát Nagy Sándort is, Fülöp királynak és Olimpiadis királynénak a fiát, aki harcban sok országot leigázott, ugye szintén rútul megszasztották a szcítiaiak?”

Mindezeket hallván Álmos vezér katonái nagy bátorságra gyúltak, pedig e sorok szerepe az volt, hogy szerző-

jüknek a történetírásban való jártasságát bizonyítsák. Álmos vezér aligha tartott buzdító beszédet az ütközetek előtt felsorakozó katonáinak, hiszen azok aligha hallhatták volna, amit mond, még ha néhány ezren voltak mindössze. Az is biztos, hogy ha mondott néhány szót alvezéreinek, nem a perzsákat vagy a makedónokat emlegette. Az idézett szöveg csupán azt akarta igazolni, hogy az, aki ismeri Dárius, Cyrus históriáját és Nagy Sándor származását, az saját nemzetének történetét is képes a kor tudományos színvonalán megírni. Valamirevaló csata nem kezdődhet anélkül, hogy a vezér ékes szóval ne buzdítaná katonáit a harcra, nincs igazi győzelem az ellenséges vezér halála nélkül, akit viszont nevesíteni kell, akár ismerjük, akár nem. Földet, országot háborúval lehet szerezni, meg akkor, ha megfelelő jogcím van rá, bárhogyan történt a valóságban. A történetíró ezeket az elvárásokat elégíti ki, sémákat követ, közhelyeket ismétel, de eközben – akarata ellenére – sok hiteles elemet őriz meg az ősi hagyományokból.

„... Anonymus igazi varázsát vagy rejtélyét az jelenti – írta Kristó Gyula –, hogy 1210 táján, amikor még alig-alig készültek Magyarországon (s ha készültek is, nem maradtak ránk) történeti munkák, egy gestairó saját korának történelmi viszonyaiból kiindulva, a 300 évvel korábbi eseményekről őrzött emlékezetforgácsokat felhasználva olyan művet szerkesztett e régmúlt időkről, amely nem minden ponton a valóság megbízható rekonstruálására törekedett, hanem ellenkezőleg: egy meghatározott koncepciónak rendelte alá az egész eseménymenetet, s ezt a koncepciót saját korának problémái diktálták.”³

Kristó következtetéseivel részben egyetértek, részben vitába szállok, mint ahogyan egyetértek, illetve vitázom Győrffy György jó néhány állásfoglalásával. Anonymusunk a 12–13. század fordulóján úgy írta meg művét a honfoglalásról, ahogyan azt akkor a magyar királyi udvarban és a vezető nemzetségek körében látták és láttatni

akarták. Szerzőjét széles körű tájékozottság, magas tudományos igény jellemezte. Pontosságra és – ami a „szakirodalmat” illeti – teljességre törekedett, hogy olvasóját, legkedvesebb barátját (és valószínű párizsi tanulótársát) az írástudás művészetében avatott férfiút és rajta keresztül korának gesta- és krónikáiróit meggyőzze „az igen nemes magyar nemzet” erényeiről. Módszeréről alább részletesen szólok – természetesen módszerének gyengéiről is –, de elsősorban annak vizsgálatára törekszem, hogy Anonymus honfoglalásképe mennyire fejezi ki és tükrözi azt, amit az egykorú forrásanyag tanúsága alapján hitelesnek kell elfogadnunk.

2

Mit ígért Anonymus?

Azt, hogy megírja Magyarország királyainak és nemesseinek származását, hogy miképpen jöttek ki szittyaföldről, vagyis hogy mikor és miként foglalták el országukat, és miért hívják az idegenek ezt a népet hungárusoknak, ők pedig magyarinak. A királyoknak és a nemeseknek ismert és előkelő ősökre volt szükségük, valamint arra, hogy az ország meghódítását igaz és dicséretes cselekménynek tüntessék fel. Anonymus mindkét igényt kielégítette. „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét – írta gőgösnek tűnő módon – és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből, vagy a regösök csalogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna. Ezért most már inkább az iratok biztos előadásából meg a történeti művek világos értelmezéséből nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát...”(1)

A biztos előadáshoz, a világos értelmezéshez iratok és történeti művek azonban nem álltak kellő számban rendel-

kezésére. A Szent László-kori *Gesta Ungarorum*, amelyből Anonymus az őshaza leírását, Álmos származását, a vándorlás eseményeit merítette, a tulajdonképpeni honfoglalásról kevés adatot tartalmazott, tehát abból a mű gerincét jelentő 13–52 fejezetekhez nem sokat meríthetett. Soraihoz csak az úgynevezett kalandozások leírásánál tért vissza. Felettből szűkszavú volt a honfoglalás eseményei tekintetében az Anonymus által felhasznált orosz őskrónika, a *Poveszti* is, amelyre alább majd visszatérek. Jegyzőnk tehát jobb meggyőződése ellenére a vezető nemzetségek családi hagyományai mellett a parasztok hamis meséit meg a regösök csacsogó énekeit hasznosította. Képzeletét azok táplálták, tollát azok sorai vezették.

Annál inkább tehette ezt, mert a királyi udvar előkelőségei távolról sem vetették meg a regösök énekeit annyira, mint a tudós történetírók elismerésére vágyó Anonymus. Árpád vezér és nemesei „ott lakomáztak mindennap Attila király palotájában, egymás mellett ülve. Mind ott szóltak szépen összezengve a kobzok meg sípok a regösök valamennyi énekével együtt”. A hangszeres kísérettel előadott hősi énekek a jó emlékezetű, dicsőséges Béla király udvarának fő szórakozását tették ki – a lovagi tornák mellett. Ugyanis – ahogy jegyzőnk írja – „majdnem mindennap Magyarország vitézei valamennyien a vezér (Árpád) színe előtt vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak, másfelől az ifjak pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak.” (46) Ez a fajta udvari élet ugyan nem a honfoglalás, de a királyi jegyző korára jellemző, leírása pedig hiteles.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert Anonymust sokan vádolták azzal, hogy helynevekből személyneveket költött, és a honfoglalás történetét képzelt alakokkal népesítette be. De miért lennének a *Gestában* szereplő és más forrásokból nem ismert alakok mind Anonymus képzeletének szülöttei? Saját maga írta: „Háborúikat és egyes hőstetteiket

(tudniillik Árpádét és nemeseiét), ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekének, meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni”. (42) Kadocsa meg Zoard vagy Laborc és Gyalu nem a királyi jegyző, hanem ismeretlen énekmondók teremtményei voltak, azok által többszörösen átformált személyek, akik elég távol álltak már eredeti modelljüktől. Persze nem zárható ki, hogy a Gesta egyik vagy másik alakja Anonymus alkotása lenne, de mégsem valószínű. Miért hagyta cserben képzelete, amikor a Dunántúl „római” fejedelmeiről írt, akik *Gestájában* mindvégig névtelenek maradtak? Arrafelé nem voltak megszemélyesíthető helynevek? Éppoly bőségesen, mint a Dunától keletre, de Anonymus nem hallott olyan hősi éneket, mely Veszprém hajdani urának nevét tartalmazta. A királyi jegyzőt egyébként szigorú kritikával kezelő Győrffy György is elismeri: „Amennyiben volt Anonymus idejében kötött formájú hősi ének, az még inkább hathatott arra, hogy Anonymus régiesen zengő nevet merítsen belőle.”⁴

Hogyan szóltak ezek az énekek?

Midőn a Nyírség meghódítása után Szabolcs, Tas és Tétény – írja jegyzőnk – „viszontlátták egymást, nagyon megörültek és lakomát csapva mindegyikük eldicsekedett a maga győzelmével”. (22) Eldicsekedett? A magyarázatot a *Képes Krónika* szövegében találjuk: „... ezért ama hét kapitányok dalokat költöttek önmagukról, az világi dicsőség okáért maguk közt énekelgették, hogy emlegessék nevüket és ennek hallatára maradékuk hivalkodhassék a szomszédok és barátok között.”⁵ Vagyis a regösök egyes szám első személyben adták elő a hét vezér hőstetteit, amelyeknek nyilván elmaradhatatlan eleme volt a legyőzött ellenfél. Az énekmondó a neveket vagy a megrendelőtől (a hivalkodó maradéktól) kapta, vagy maga hozta onnan, ahol találta – esetleg más történeti vagy földrajzi összefüggésben.

AZ INTRIKA (részlet)
1890, olaj, vászon, 90×150 cm.

A mondákat, a hősi énekeket a tudomány nem tekintheti megbízható forrásnak. Ez nem vitás, de mit tudnánk a görög előidőkről az *Iliász* nélkül? Szinte semmit! Tehát nem nélkülözhetjük, még ha sorait nem is vesszük készpénznek. Tegyük fel, hogy 1848–49-ről nem írt volna sem

Horváth Mihály, sem Görgey Artúr, hanem egyetlen „forrásunk” Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regénye lenne. Baradlay Richárd sohasem létezett, de Lenkey János, Sréter Lajos és kevésbé nevezetes társaik igen. 1848 őszén több huszárszázad vágta át magát az üldözők gyűrűjén és tért haza Galíciából, Stájerországból, sőt még Prága mellől is. A regénynek ez a motívuma tehát sokszorosán igaz, csak éppen a név, a hely és az időpont nem egyezik a valósággal. Igaz az is, hogy Haynau, küszöbönálló felmentéséről értesülve – addigi ténykedésével homlokegyenest ellenkező módon – 30 debreceni képviselőt részesített egyszerre kegyelemben. Csupán a nagy mesemondó által kitalált Plankenhorst Alfonsine-nek nem volt ebben semmi része. Vagyis: *a lényeg hiteles, a részletek közül – semmi!*

Ez persze hasonlat, de jól mutatja a mindenkori történelmi képzelet működését. A honfoglalásról nem írtak regényt, de egyes szereplőiről, egyes mozzanatairól hősi éneket minden bizonnyal. Ezért e hasonlat is alkalmas lehet arra, hogy az Anonymus által felhasznált énekek és mondák hitelességének jellegét megvilágítsa. Az ő szerepe az volt, hogy ezeket átvegye és felhasználja a honfoglalás történetének megírásához. Nem őrizte meg őket naiv egyszerűségükben, hanem saját ismeretanyaga alapján átformálta azokat, hogy a kor tudományos igényeinek megfelelő munkába beilleszthetők legyenek, és nem utolsósorban azért, hogy az Árpád-ház hatalmát, gazdagságát a kívánt megvilágításba helyezték.

Mi lett a közismert „fehér ló”-mondából Anonymus tolla nyomán? Természetesen tudott róla, de eredeti alakjában nem volt elfogadható a királyi udvarok érintkezési formáiban járatos tudós számára. Szerinte Árpád Salán vezérnek nem egy lovat küld, mert az nagyon szegényes, majdnem sértő ajándék lett volna, hanem mindjárt tizenkettőt, és velük tizenkét tevét, meg tizenkét kun fiút, a vezérének tizenkét nagyon ügyes orosz leányt, továbbá tizen-

két hölgymenyétprémet, tizenkét nyestbőrt és tizenkét aranyos köntöst, vagyis a küldő hatalmát és gazdagságát kellőképpen kifejező ajándékot. Salán vezér ezt viszonzotta is különféle ajándékokkal, majd „nevetni való tréfaképpen küldött még két korsót tele a Duna vizével meg egy nyalábot Alpár homokjának a java fűvéből”. Anonymus ismerte még ezek jelképes jelentőségét. Árpád meg nemesi ugyanis azt üzenik Salán vezérnek: „A földet, amely a Duna és a Tisza között terül el, azonkívül a Duna vizét, mely Regensburg felől Görögországba folyik, a magunk pénzén szereztük meg akkor, amikor új emberekként megjelentünk itt, s azok ára fejében küldöttük a tizenkét fehér lovat meg a szóban volt többi mást. Ő maga az, aki földje jószágát dicsérve egy nyaláb fűvet küldött Alpár homokjáról és egy korsót a Duna vizéből. Megparancsoljuk tehát uratoknak, Salán vezérnek, hogy hagyja el a mi földünket.” (38)

A *Képes Krónika* a monda régibb, hitelesebb változatát őrizte meg számunkra, amelyben még ott lüktetnek az eredeti vers sorai. A *Krónika* szerint Árpád azt üzeni Szvatopluknak: „Meg ne állj tovább semmiképpen azon a földön, amelyet megvettek tőled, mert a te földedet megvették a lóért, a fűvet a kantárért, a vizet a nyeregért. Te pedig ínséges és fösvény lévén, zálogba engedted nekik birtokodat, a fűvet, a vizet.”⁶

Anonymus mindezt tudta, de tudta azt is, hogy ezt a mondát a párizsi iskolatárs, a franciaországi historikus már nem értené meg, nem hinné el, vagy az egészet nagyon is primitív, méltatlan dolognak tartaná. Ezért írta át száraz, racionális szellemben. Arra viszont nincs biztos magyarázat, hogy Szvatopluk vagy Marót szerepét miért vette át Anonymusnál Salán vezér. Tény, hogy átvette, pedig a királyi jegyző ismerte Marótot is (Menumorouth), de nála más funkciót kapott. A kezdeti ellenállás után a megbékélés reprezentánsa lesz, amit leányának Árpád vezér fiával kötött házassága fejez ki. Salán, Marót vagy Szvatopluk

volt-e a mondabeli ellenfél, esetleg más? A sebes Dunába veszett-e vagy a Tiszán át menekült? Nem tudjuk, de nem is érdekes. A monda természetéből adódóan több, különböző helyhez és személyhez kötött változata akadt, és a regösök ezek valamelyikét adták elő a hallgatók kívánsága szerint. A monda különben is áttételesen, jelképesen közli azt, amiről szól, nem adásvételről, hanem valami másról.

A fehér ló mondája feltehetően egy magyar–morva szövetség megkötésének az emlékét őrzi, amelynek következtében Árpád magyarjai az ország birtokába jutottak. Amikor Omortag bolgár kán 815-ben Leó császárral békét kötött – írja Györffy György –, „a bolgár rítus abból állt, hogy kettévágott kutya vérért megízlelték, majd a császár földre öntött egy kupa vizet, átfordított egy nyeret, megérintett egy féket, és felemelt egy csomó füvet.”⁷ Más adatok azt bizonyítják, hogy hasonló volt a magyarok, majd később a Magyarországra költözött kunok szerződés-kötési módja. A szertartás a szerződést megerősítette és az égi hatalmak védelme alá helyezte, akik szörnyű csapásokkal sújtották volna megszegőjét.

Melyik szerződéshez fűződött a monda? A magyarok első – 862. évi – említése összefüggésben állhatott Ratiszláv morva fejedelem Német Lajos elleni lázadásával. 881-ben Bécs mellett csatáztak a magyarok, és ugyanebben az évben említik még külön a kabarokkal vívott harcokat. A magyarok és a kabarok megjelenése a frank–morva háborúkhöz kapcsolódott, amelyekbe a későbbiek során többször is beavatók, hiszen mind a morvák, mind a frankok igyekeztek őket szövetségesül megnyerni.

A fehér ló mondája nem az egyetlen, mely a regösök ajkáról került a *Gesta* szövegébe. A királyi udvarban megforduló énekmondók műsorának változatosnak, gazdagnak kellett lennie, de Anonymus történetírói módszere miatt e mondák rekonstruálása lehetetlen. Ugyanakkor *Gestájá-*nak szövege egyértelműen elárulja, hogy regösének cselek-

ményéből formál történelmi eseményt és ismétli el, illetve használja fel elemeit új meg új változatban. A birtokszerzés vagy adományozás eseteit nem számítva, minden, amit a honfoglalásról ír, a parasztok hamis meséin, vagy a regösök énekein alapul. Van, amikor szó szerint idéz belőlük, mint Tétény vállalkozása kapcsán: „Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek.” (25) Csak akkor tekintett el felhasználásuktól, ha a monda nem honi, hanem külföldi tettekről szólt – például Konstantinápoly kapujának bezúzásáról –, mert kínos lett volna, ha kiderül, hogy ezt a fontos eseményt az ottani tudomány nem ismeri. „Mégis én, mivel ezt a históriaíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beírni.” (42) Ami viszont az idehaza vitézkedő Gyalut vagy Laborcot illeti, a külföldi „szakirodalom” aligha cáfolhatta azt, amit Anonymus a regösöket vagy a parasztokat követve elmondott róluk.

Mondákat kell forrásként feltételeznünk akkor is, ha egyik-másik már bekerült a középkori történetírás anyagába. Abból, hogy a szarvasúzó testvérpárt az 5. században élt Jordanes említi, nem következik, hogy a motívum későbbi felbukkanását más népeknél Jordanesre, vagy őt követő krónikásokra kell visszavezetni. Vándormotívumról van szó, mely számos nép körében és számtalan változatban élt. Az eltörhetetlen nyílveesszőnyaláb példázatát Bíborbanszületett Konstantin írta meg Szvatoplukkal kapcsolatban: „Elővett ugyanis három vesszőt, összekötözte és odaadta az első fiának, hogy törje el ezeket s amikor az nem bírta, odaadta ismét a másodiknak, úgyszintén a harmadiknak, majd azután szétbontván a három vesszőt, odaadta egyenként a háromnak, azok pedig fogták és felszólítására, hogy törjék el, tüstént eltörték azokat.”⁸ Megtaláljuk azonban *A Mongolok Titkos Történetében* is, noha átvételről nem lehet szó! A változtatás mindössze annyi, hogy nem

három, hanem öt fiúról és ennek megfelelően öt nyílvezzőről van szó. „Alan Koa öt fiát sorjában leültette és mind-egyiknek adott a kezébe egy-egy nyílvezzőt. Törjétek el – mondotta. Azok minden nehézség nélkül széttörték az egyes nyílvezzőket. Majd csomóba kötött öt nyílvezzőt, azt adta oda, és így szólt: Ezt törjétek szét. A csomóba kötött öt nyílvezzőt mind az öten kézbe vették, egyik a másik után, sorjában, de eltörni nem tudták.”⁹

Ez a példázat Moráviától illetve Bizánctól a mongol pusztáig általánosan ismert volt, és ezért nem köthető egyetlen szerzőhöz, vagy etnikumhoz, akárcsak a szarvast űző testvérpár sem. A filológus azonban másként gondolkodik. A későbbi viszonyok alapján az írott szónak olyan jelentőséget tulajdonít, amivel a szájhagyomány korában nem rendelkezett és legfőbb feladatát abban látja, hogy irodalmi hatást – átvételt – keressen és találjon ott is, ahol valószínűleg általánosan ismert mondai elemek egymástól függetlenül használatáról vagy archetipikus elemekről van szó.

Az írást nem vagy csak szűk körben ismerő társadalmakban a szájhagyománynak más a jelentősége, más az ereje és az élettartama, mint ott, ahol az írni-olvasni tudás általános. Néhány régmúlt eseménynek nem volt szabad feledésbe merülnie és azért, hogy jól megjegyezhessek, versbe öntötték, vagy ritmikus prózába foglalták. Ezekből a hivatásos énekmondók – a regösök – több ezer sort tudtak és adtak elő, illetve adtak tovább egymásnak. (Lönnrot így gyűjtötte össze a Kalevala anyagát a kezdetleges viszonyok között élő karéliaktól.) *A Mongolok Titkos Történetének* is jelentős részét teszik ki az alliteráló versezetek, de ilyen előzményei voltak Anonymus Gestájának is.

A primitív társadalmakban egy valamirevaló gyerek őseinek hosszú sorát tudja elmondani. A névsor rangjelző volt, és ráadásul jogcím a birtoklásra, tehát jól meg kellett jegyezni. Tizenkét név nem sok, de átfog háromszáz évet, ami egy mai fiataalt – aki legfeljebb nagyszüleinek nevét is-

meri – Rákóczi korába vezetne vissza. Ilyen körülmények között természetes, hogy a Tomaj nembeliek ismerték Ősapjuk, Tanuzaba históriáját, még ha azt nem feltétlenül eredeti formájában őrizték meg. A nemzetség tagjai közül még a 13. században is többen viselték a Thanisz és az Őrkény (Urkund) neveket, akár a Zuard nembeliek az Anonymusnál kiemelten szereplő Zuard és Kadocsa nevét. Hogy a Zuard nemzetség ősei valóban jelentős szerepet vittek volna a honfoglalás során, az nem biztos és nem is bizonyítható, de nem kételkedhetünk abban, hogy a nemzetség tagjai – éppúgy, mint a többi politikai szerepet vivő genushoz tartozók – számon tartották három évszázad előtt élt őseiket, tetteiket emlegették, hiszen jogok és javak fűződtek hozzájuk. Hogy az eredeti jogcím az első foglalás volt-e, az államszervezés során végzett „átrendezés” folyamánya, vagy későbbi királyi adomány, az nem mindig állapítható meg, de két vagy három évszázad nem oly hosszú idő, amit a szóbeli hagyomány ne tudna áthidalni és számon tartani az élő emlékezet számára. Ha részleteiben nem is hű, lényegét tekintve igaz lehet, és jegyzőnk által megőrzött alakjában – kellő fenntartással – felhasználható. A honfoglalás képe így lesz kerek egész.

3

Anonymus másik nagy történetírói tette eleink származásának tisztázása volt, éspedig a párizsi tanulótárs és rajta keresztül a nyugati tudományos világ számára elfogadható módon. Regino prümi apát a 10. század elején írt munkájában a szittyáktól eredeztette a honfoglaló magyarokat, és ez a megállapítás a kutatások szerint a Szent László-kori ősgestában is helyet kapott. Anonymus a rövid híradást a Justinus művéből készített *Exordia Scythica*-kivonat felhasználásával kibővítette, és a szittyákat, ezt a tekinté-

lyes és megbecsült ókori népet egyértelműen a magyarok őseivé tette a rendkívül rossz hírű és ezért a nemes magyar nemzetre árnyékot vető hunok helyett. Igen, a hunok helyett, de úgy, hogy Álmos, illetve fia, Árpád, mégis a nagy hatalmú Attila király ivadékából származzon.

„Ennek a (Mágóg) királynak az ivadékából sarjadt az igen nevezetes és roppant hatalmú Attila király. Ő az úr megtestesülésének négyszázötvenegyedik esztendejében a szittyia földről kiszállva hatalmas sereggel Pannónia földjére jött, és a rómaiakat elkergetve az országot birtokába vette. Majd királyi székhelyet állított magának a Duna mellett a hévizek fölött: minden régi épületet, amit ott talált, megújíttatott és az egészet igen erős fallal vette körül. Ezt magyar nyelven most Budavárnak mondják, a németek pedig Ecilburgnak hívják.”(1)

Ennyit és nem többet ír Anonymus Attiláról, meg az „első bejövételről” anélkül, hogy ezt a kifejezést használná. Sejteni engedi, hogy tudna ő erről többet is mondani, de nem teszi. Quid plura!

Kétségtelen viszont, hogy az Attilától való származás nem mellékesen odavetett megjegyzés, hanem a mű egyik fő motívuma, mely refrénszerűen tér vissza lépten-nyomon. A *Gesta* lapjain nem kevesebb, mint huszonháromszor fordul elő Attila neve! Árpád vezér több ízben hivatkozik rá, az itt lakó népek pedig megrettennek arra a hírre, hogy Attila ivadéka tért vissza jogos örökségének elfoglalására, és sietve meghódolnak régi-új uruk előtt. A székelyek pedig, „akik előbb Attila király népe voltak” önként csatlakoznak a honfoglalók seregéhez.

Vannak azonban, akik szerint Anonymus minden alap nélkül tette meg Attilát az Árpád-ház ősevé. Nem kisebb tekintély, mint Györffy György írta, hogy Anonymus az Attila-hagyományt semmi esetre sem hazai forrásból merítette, hanem kívülről kapta, mégpedig Viterbói Gottfriedtől: „Viterbói Gottfried és Anonymus viszonyára meg

kell jegyeznem, hogy Gottfried Barbarossa Frigyes káplánja és jegyzője volt, Frigyes császár pedig a III. keresztes hadjáraton III. Béla vendégszeretetét élvezte, aki mellett Anonymus jegyzőként működött. A két szerző közvetlen vagy közvetett kapcsolatához kétség nem fér.”¹⁰

Elismeri azonban, hiteles történelmi adat szól arról, hogy az Árpád-ház tagjai között a 11. század derekán – vagyis jóval Anonymus előtt – élt Attila-hagyomány. A gyermek Salamont trónjára helyező Nordheimi Ottót I. Endre özvegye a krónikás szerint Attila kardjával ajándékozta meg. „Az adat megengedi ezt a feltevést (ti. a királyi család Attila hagyományának létezését) – írja Győrffy György –, a figyelmesebb olvasás során azonban kiderül, hogy a szöveg nem tartalmaz semmi konkrétumot arra nézve, hogy a kard Attilának való tulajdonítása is a magyaroktól ered.”¹¹ Egy rövid híradástól aligha lehet ilyen mértékű precizitást elvárni, de minden ésszerű megfontolás amellettszól, hogy a kard eredetére való utalás az ajándékozótól, vagyis Endre özvegyétől illetve híveitől származik, akik azzal az ajándék értékét vélték növelni. Ez azt is jelzi, hogy Attila emlékét a magyar udvarban sokra becsülték. Győrffy a továbbiakban kifejti, hogy a kardnak Attilához való kapcsolása I. Endre udvarához közel álló, bizánci műveltségű orosz baziliták közlésére, végső fokon pedig bizánci hatásra vezethető vissza. Ennél a – feltételezett – kerülő útnál a rövidebb – a közvetlen – útvonal sokkal valószínűbb. Az ősök tiszteletének, a tőlük való származás hangoztatásának a kor politikai gondolkodásában döntő szerepe volt.

Nem foglalkozok állást abban a kérdésben, hogy az Attilától való származást az ősgesta tartalmazta-e vagy sem, de képtelenségnek tartom azt a feltételezést, hogy egy származására büszke uralkodó (ugyan melyik ne lenne az!) idegen klerikus – adott esetben Viterbói Gottfried – állítására felvenne őseinek sorába egy általa nem ismert sze-

mélyt! Melyik királyi nótárius merne előállni azzal az ötlettel, hogy uralkodója nem az addig tisztelt ősnek, hanem valaki másnak a leszármazottja lenne? Nem sokáig maradna meg tisztségében! A jegyzőnek a királyi család származását kellett írásba foglalnia – úgy, ahogyan tagjainak tudatában élt! –, azt kellett népszerűsítene, adott esetben pedig a külfölddel megismertetnie és nem a külföldi irodalomban felbukkant teóriákat a dinasztiák tagjaival elfogadtatni.

Az írás-olvasás szűk körre szorítkozó századaiban irodalmi alkotásoknak nem lehet olyan hatást tulajdonítani, amilyen a mi korunkban is nehezen képzelhető el. Az akkori „elit” tagjai a ma szokásosnál jóval nagyobb mértékben tartották számon származásukat, őseik nevét. Az idők kezdetéig visszanyúló származási táblázattal indul Mózes első könyve, illetve Máté evangéliuma. Ilyen leszármazási sorral kezdődik *A Mongolok Titkos Története* is, melyre pedig biztosan nem hatottak a Biblia könyvei, hanem azokkal együtt az ősi társadalmak szellemében fogant. (Krónikáink leszármazási rendje viszont azért olyan zavaros, mert az elvárások szerint a keresztény felfogást pogány kori hagyományokkal akarták ötvözni, és a magyar királyok családfáját a bibliai Jáfettól levezetni.)

Anonymus azonban nemcsak az Attilától való származás emlékét őrizte meg számunkra, hanem az úgynevezett „turul mondát” is, pedig a kettő – mondják – kölcsönösen kizárja egymást. Vagy az egyik, vagy a másik hagyomány hiteles, de a kettő egyszerre nem lehet az, és rendszerint az Attilától való származás hull ki a kritika rostáján.

Vajon miért ne lehetne a kettő egyszerre és egyformán igaz, csak éppen más időtávlatban? A totem-ősök – a turul és az emse (Emese) – násza valamikor az idők kezdetén történt, ahonnan homályba vesző nemzedékek láncolata vezet történelmi alakokig. Dzsingisz kán származásáról írja *A Mongolok Titkos Története*: „Élt egy kékesszürke

farkas, ki az Ég rendelkezéséből született. Felesége egy rőtes szarvasünő volt. Átkeltek a Tenggisz taván, megszálltak az Onon folyó forrásánál, a Burkan-kaldun hegyénél, ott született meg fiuk, Batacsikan”¹² Batacsikan és Dzsingisz kán valóságos, ismert ősei közé nemzedékek sora ékelődik. Így lehetett ez Árpádok családi hagyományainak körében is.

Anonymus, a keresztény pap, természetesen nem származtathatta a magyar királyi családot állatősöktől. A totemisztikus nászt álommá szelídítette, és időben közel hozta, összekapcsolva Álmos születésével, akinek nevét is megfejtteni vélte az álomra történő utalással. Ennyivel azonban nem elégedett meg, és a megszelídített „pogány” motívum mellett más, „keresztényebb” magyarázattal is próbálkozott. „Vagy ezért hívták Álmosnak – ami latinul annyi, mint szent –, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők.” (3)

Emese „álma” természetesen nem zárja ki, hogy az uralkodóház Attilát ősenek tekintse. Az eredeti felfogás szerint Attila is minden bizonnyal távoli időben élt totem-ősöktől származott, számos nemzedék közbeiktatásával. Az oszmán-törökök – amint arra Győrffy György rámutatott – Ertogrultól eredeztették magukat, aki viszont Edebali házában ismerte meg jövőendő hitvesét. Mindez feltűnően emlékeztet az Emese álmában szereplő turulmadárra, maga Emese pedig Eunedubelianus vezér leánya volt.¹³ A rejtélyes kifejezés megfejtésére több kísérlet történt, de a kérdés megoldása alighanem még várat magára.

Ugyanaz a nevezetes ős számos dinasztia családfáján szerepelhet. A nomád birodalmak uralkodói háremeikbe fogadták a hódolt törzsfők leányait, vagy saját lányait adták az illetőkhöz feleségül, amint azt Bíborbanszületett Konstantin Lebediasról, a magyarok vezéről írja. Ez vonatkozott természetesen Attilára, akinek számtalan leszármazottja volt, illetve lehetett a pusztai népek vezető családjainak körében. Ha alakja bekerült az izlandi ősgermán

mondákba, hogy ne élt volna azok emlékezetében, akik közt született, és ahol hatalmát gyakorolta! A pusztai népek fejedelmi családjai több-kevesebb joggal Attilától származtatták magukat – így például a bolgár Dulo-dinasztia, de bizonyára ez volt az Árpád-ház felfogása is. Ne felejtjük! Mind a magyarok elei, mind pedig az ősbolgárok a 7. században az onogur törzsszövetség tagjai voltak.

Anonymus joggal volt büszke művére. Nem hamis mesék, hanem iratok biztos előadásából vezette le Magyarországot királyainak és nemeseinek származását, mégpedig a hagyományokkal egyezően, de úgy, hogy azon tudós férfiak már nem találhattak foltot. Az Árpád-ház őseként tisztelt, roppant hatalmú Attila király nem a hun fergetegből, hanem a tekintélyes szittyai uralkodók galériájából tekintett le ivadékaira.

4

Attila alakja viszont a hun–magyar hagyomány kérdésének gordiusi csomójához vezet, amelynek könyvtárnyi irodalma van. Volt-e „hun” hagyománya a magyarságnak? – tették fel számtalanszor a kérdést és válaszolták meg a történészek, ki-ki a maga módján. Magyarságon persze Árpád népét értették, az ő vezetése alatt a Kárpát-medencébe költözőket és nem az ő honfoglalása idején itt talált népeket, amelyek Árpád vitézeivel összekeveredve a középkori Magyarország lakosságát alkották. A „hun” hagyományról folyó több mint két évszázados vita a támadók és a védők részéről egyaránt arra a tételre épült, hogy a hunok (avarok) pusztulása után új nép, több mint százezer – egyesek szerint egyenesen félmillió – magyar, jelent meg a Kárpát-medencében, és az a kérdés állította őket szembe egymással, vajon keletről hozta-e magával a hun–magyar azonosság tudatát és ennek megfelelően saját, „nemzeti”

alkotása-e a hun–magyar mondanakör, vagy pedig az azonosság gondolata jóval később, a mai Magyarország területén merült fel a külföldi krónikairódom hatására, vagy korai német telepések közvetítése útján.¹⁴

Az első tétel azonban – vagyis az, hogy Árpád magyarjai saját létszámuknál jóval kisebb és túlnyomórészt szláv lakosságot találtak a Kárpát-medencében – helytelen, és ezért hibásak az ennek alapján leszűrt következtetések is! A helyes kérdésnek úgy kellett volna hangzania – és úgy kell feltennünk ma is –, hogy a 896-ban itt lakó népeknek volt-e „hun” hagyománya, mely utat talált a *Gestába* és középkori krónikáinkba? Hunokon persze nem Attila hunjai értendők, hanem az avarok maradékai.

A főbb érveket az alábbiakban foglalom össze:

1. A régmúltból származó feljegyzések elsősorban politikai változásokról, új államalakulatokról szólnak, amelyek viszont nem jelentenek egyszersmind etnikai változásokat – új, más nyelvű népek felbukkanását vagy a régiek teljes eltűnését. A politikai fordulatok nyomán *nem az egész nép cserélődik ki*, csupán a vezető réteg. Hóman írta a Dnyeper és a Volga közt az 5–8. században feltűnő népekről: „Az új név nem jelent mindig új népet, legtöbbször csupán új politikai alakulásról, a törzsek és népek új csoportosulásáról tanúskodik. A népnév eltűnése sem jelenti az illető nép teljes pusztulását, csupán egy új politikai alakulatba, a hun birodalom bukása után kialakult nomád birodalmak és kisebb-nagyobb törzsszövetségek keretébe való időleges beilleszkedését.”¹⁵ Az úgynevezett „népvándorlás” során számos nép fordult meg a Kárpát-medencében és hagyott itt földbe rejtett értékeket a régészek nagy örömeire, de nem szabad azt hinnünk, hogy a gótok, hunok, gepidák, longobárdok az utolsó szálíg elhagyták volna előző szállásaikat, mint ma a lakásaikat üresen átadó városi főbérlek.

Györffy György helyesen figyelmeztet a következőkre: győztes nomád népek „a csatlakozott vagy behódolt tör-

zseket katonai segédnéppé degradálva sorolták maguk mellé, a véres harcban legyőzötteket pedig állatállományukkal együtt szétszórták, s ezek rab cselédként dolgoztak az úr »auljában«, nomád gazdasági üzemében. Ilyen módon, amikor Európa kapujában megjelent egy nomád nép, az inkább már csak nevében volt azonos az élre került belsőázsiai »ősnemzetséggel«, embertanilag, sőt olykor nyelvileg is heterogén alakulat volt.”¹⁶

Nincsenek pontos adatok arra vonatkozólag, hogy az avarok Közép-Európába történt előnyomulása a pontuszi hun-bolgár népek közül kiket és milyen számban ragadott magával, de figyelmet érdemel, hogy 597 táján három keleten maradt törzset – a tarniáchok, a kotragerok és a zabenderek népét – arra bírták, hogy hozzájuk költözzenek.¹⁷ Bizonyos, hogy az avar birodalom fennállásának kezdeti időszakában etnikailag vegyes összetételű volt. (601-ben a bizánci sereg által ejtett foglyok között 3000 avar, 800 szláv, 3200 gepida és 2000 másfajta barbár volt.¹⁸ Ha a foglyok számát nem is fogadjuk el készpénznek, az arányok elgondolkoztatóak.) Az orosz *Poveszti* hírt ad arról, hogy Iraklijszár idejében kaptak hírré a fehér ugorok és telepedtek le a Duna mentén. Az viszont Oleg idejében történt, hogy a fekete ugorok vonultak el Kijev mellett.¹⁹ Íme, a „kettős honfoglalás” szláv megfogalmazásban! Bárhogy értelmezzük a „fehér” és a „fekete” ugor elnevezéseket, két rokon népet, vagy ugyanazon nép két ágát jelentik.

László Gyula szerint „... a Kárpát-medencében már az 5. században megjelent ősbolgárok magyar (talán helyesebben magyar-ugor, illetőleg protomagyar) törzstörzsdékeket is hozhattak magukkal. Ez volt az első fázis. A második fázis mindenképpen az avarokkal (uar-hunokkal, illetve varchonitákkal) kapcsolatos, akik 568-ban jelentek meg, és az egész Kárpát-medencét kitöltötték, sőt azon túl is terjedt birodalmuk. Lehetséges, hogy az avarok törzsszö-

vetségének első hullámával újabb ugor-magyar törzsek is jöttek, de a magyarok régészeti leletekkel alátámasztott 670 körüli – a Káma vidékéről történt betelepítéssel újabb megjelenése nem kétséges. Ez volt tehát a második hullám, amely... talán két részre is tagolódik. A harmadik és legdöntőbb a közismert 896-os honfoglalás, amikor Árpád fejedelem vezetésével magyar és török nyelvű (türk, onogur) törzsek hódították meg az itt élő népeket illetőleg csatlakoztak a már itt talált magyarokhoz.”²⁰

2. Az avar birodalom közel két és fél évszázadon át állt fenn. A római kor és Árpád honfoglalása közti időszak legtartósabb politikai alakulatának bizonyult, melynek az itt lakó népekre maradandó, asszimiláló hatást kellett gyakorolnia. A lakosság eddig feltárt nagyszámú temetőinek sírjai többszörösét teszik ki annak, mint amennyit a „honfoglalók” temetőiben találunk. Ezek tanúsága szerint a késő avarok zöme nem volt nomád, hanem helyhez kötötten élt, és amellet azokat a területeket népesítette be, melyek a múltban magyarok voltak és ma is azok maradtak. (Kivétele a Bécsi-medence.) A bizánci és a nyugati szerzők az itt lakó népeket többnyire hun-nak nevezték, de minden valószínűség szerint saját maguk is – vagy legalábbis egyes csoportjaik – ezt a nevet használták.

3. Kipusztultak-e az avarok, vagy sikerült fennmaradniok? A *Poveszti* azt írja az avarokról (obrokról), hogy kivestek – „sem nemzetségük, sem maradékuk”, de ez legfeljebb a vezető rétegre, az előkelőkre vonatkozhat, a népre nem. A temetők is mást bizonyítanak. Az avarok fennmaradásáról egyébként számos írott forrás is szól. Egy 860-ban Német Lajos által kiadott birtokadományozó oklevélben egy helyütt „Wungariorum marcha” szerepel, ami a dunántúli avarok politikai szervezetének szlovén megjelölése lenne – bizonyítva ezzel a 670 körüli onogur-bolgár bevándorlást és fennmaradásuk tényét.²¹ A 871–73 táján, vagyis alig 25 évvel a honfoglalás előtt készült *Conversio Bagoariorum* harmadik

fejezetében élő népként említi az avarokat. „Azokat pedig, akik közülük (tudniillik a hunok közül) engedelmeskedtek a hitnek és felvették a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és földjüket, amelyet maradékaik birtokolnak, adományként egészen a mai napig megtartották.”²²

A Kárpát-medencét a 8–9. század fordulóján sújtó tartós szárazság miatt az avarok elszegényedtek, megfogyatkoztak, belső viszályokba bonyolódtak, de nem pusztultak el, és nem irtották ki őket a frank, valamint a bolgár háborúk során, hanem hódítóik társadalmába beépülve megérték Árpád hadainak bejövételét. Nekik se lettek volna „hun” hagyományaik? Elképzelhetetlen, hogy etnikai tudattal rendelkeztek volna, emlékezetük többnemzedéknyi múltba nyúlhatott vissza. Nem véletlenül került tehát krónikáinkba a *primus introitus* és a *secundus introitus* megkülönböztetése, azaz a kettős honfoglalás.

Nézzük ismét Győrffy György véleményét:

„Elvben nem megengedhetetlen egy olyan feltevés, hogy a Kárpát-medence feltételezett régi ugor nyelvcsaládbeli többsége határozta meg a kialakuló népnyelvet olyan formán, mint ez a szláv többségre települt bolgárok esetében bekövetkezett, de ugor nyelvnek e térségben semmi nyoma... A 9. századi Pannóniából közel félszáz helynevet és személynevet ismerünk, igazolhatóan magyar nyelvű nem fordul elő... Magyarország helynevei a honfoglalás után megváltoztak, falvak, városok, várak neve eltűnt, s e »tabula rasa« után a magyarság nevezte el a lakott helyeket, a steppei népek módja szerint elsősorban a szállást bíró úr nevével.”²³

Az ötven helység- és személynév azonban nem sok. A helynevek nagy részét a karoling hatalmi apparátus határozta meg. A templomos helységek ónémet nevet viselnek (Lindvolveschirichun Wiedhereschirichun, Beatuseschirichun stb.), az előkelőségek német, szláv illetve török nevéek (Chotemir, Livtemir, Witemir). Ezek alapján a köz-

nép etnikuma aligha dönthető el. Ami pedig a másik érvet illeti, azzal bizonyít, ami maga is bizonyításra szorul! A honfoglalás csak akkor idézhetett elő „tabula rasát” a helynevek terén, ha a lakosság túlnyomó többsége valóban kicserélődött volna, amit azonban kizártnak kell tartanom. Miért lenne Visegrád vagy Tihany honfoglalás utáni helynév? Ha nem az, a sok Bács, Bécs, Becse, Győr, Körös vagy éppenséggel Szeged neve miért ne keletkezhetett volna 896 előtt?

4. Így jutunk el a honfoglalás történetének kulcskérdéséhez, nevezetesen ahhoz, hogy mekkora volt a 895–96-ban a Kárpát-medencébe települő magyarok száma. Ezt történetíróink egy része, elfogadhatatlanul erős túlzással, félmillióra becsülte. Összehasonlításképpen: az avarok serege bizánci forrás szerint 20 000 fő volt, amikor letelepedésükhöz földet kértek a császártól. Aszparuch bolgár-törökjeinek számát legfeljebb 30–50 ezerre teszik. Dzsingisz kán Szubetej és Dzsebe vezetése alatt két tömény, azaz húsz-ezer főnyi sereget küldött a khovarezmi uralkodó üldözésére. Több mint kétéves nyargalás után, amelynek során alaposan átrendezték a Kaspi- és a Fekete-tenger környékének viszonyait, 1223-ban a Kalka folyó mellett tönkrevérték az orosz fejedelmek és a velük szövetséges kunok csapatait stb., stb. Árpád magyarjai sem lehettek többen.

Bíborbanszületett Konstantinosz kétségtelen hitelűnek tekintett tudósítása szerint „... amikor a türkök hadjárata mentek, a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét (vagyis Etelközből). Miután pedig a türkök visszatértek és földjeiket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, amelyen ma is laknak.”²⁴

A türkökön az adott helyen Árpád, a törzsfő és a nemzetségfők katonai kísérete értendő, hiszen a köznép aligha ment el messze földre hadakozni. Árpád katonái ugyanis

másutt – valószínűleg Pannóniában – portyáztak. A besenyők ezalatt megrohanták Etelközt, a katonai kíséret hátrahagyott tagjait, „az öröket” kiűzték, a köznépre viszont kiterjesztették uralmukat. Ibn Roszteh írta az (etelközi) magyarokról, hogy azok „... tartománya fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van.”²⁵ A szántóföldeket nyilván nem a vezetők katonai kísérete művelte, hanem az „ineknek” nevezett szolgarendűek, akik nem nomadizáltak, idegenben nem hadakoztak, és semmiképpen sem menekülhettek az ellenség elől, hiszen létalapjukat – földjüket – veszítették volna el. Beletörődtek abba, hogy ezentúl nem a magyar előkelőket és katonáikat tartják el, hanem az azok által lakóhelyükről elűzött besenyő harcosokat szolgálják.

A dzsürkinekről írja *A Mongolok Titkos Története*: „Ezt a büszke népet Dzsingisz kán leigázta, a dzsürkin nemzetiséget megsemmisítette. Egész népét Dzsingisz kán a maga örökös rabszolgáivá tette.” A tajcsiutok sem jártak jobban. „Dzsingisz kán ekkor kirabolta a tajcsiutokat... írmagostól kiirtotta. Népüket azonban elhozta magával, s a telet Kubakájában töltötte el.”²⁶ Vagyis a legyőzött ellenség vezető nemzetségeinek felnőtt férfi tagjait megölték, de „népüket”, a közrendűeket megkímélték, hogy szolgálóik közé sorolják őket.

Teljességgel lehetetlennek tűnik, hogy a besenyő támadás körülményei közepette félmillió – vagy akár csak száz-ezer – ember az ellátásához szükséges állatállománnyal együtt a Kárpátok hágóin átkeljen! Állataik nélkül biztos pusztulásra voltak ítélve. Hova indultak volna? Olyan területre, melyet más népek laknak, amelyet tehát előbb el kell foglalni, nyilván harc révén, amelynek kimenetele felettébb bizonytalan.

De hogyan és miért engedték volna a győztes besenyők „megszökni” a közrendű népet, vagyis a megszerezhető zsákmány legértékesebb részét? A keleti hódítók min-

dig makacsul ragaszkodtak a legyőzött nép megtartásához. Silzibulos türk kagán azt mondta az avarokról: „Sem nem madarak ők, hogy a levegőn átrepülve megmeneküljenek a türkök kardjától, sem pedig halak, hogy víz alá kerülve eltűnjenek a tenger hullámainak legmélyén, a föld színén járnak valahol... és semmiképpen sem fognak megszökni az én haderőim elől.”²⁷ Batu kán magyarországi hadjáratát is a menekülő kunok befogadásával indokolták a mongolok.

5. Feltéve, de meg nem engedve, hogy a köznép száz-
ezres tömegei mégis átvergődtek volna a Kárpátokon, meg-
válaszolatlan – sőt megválaszolhatatlan – marad az a kér-
dés, hogy miként tarthatta el magát a Kárpát-medencében
a feltételezett 400 000 beköltöző magyar és az ugyancsak fel-
tételezett 200 000 főnyi ittlakó, vagyis 600 ezer ember olyan
területen, amely azelőtt harmadrésznyi népességnek nyúj-
tott megélhetést? Olyan irreális feltételezés ez, mely semmi-
képpen sem fogadható el. Vámbéry „a magyarok számát,
kik Árpáddal az országba jöttek 30 000-re, a Pannóniában
lévő lakosságot pedig 3–400 000-re” becsülte. Nyelvészeti
fejtegetéseit sokan és joggal bírálták, fenti becslése azonban
reális, és történeti összehasonlításban is megállja a helyét.

Árpád magyarjait, számukat jóval meghaladó népes-
ség fogadta a Kárpát-medencében – és korántsem ellensé-
gesen. Theotmár salzburgi érsek 900-ban írt levele szerint
„a szlávok(?) ...magukhoz vették a magyaroknak nagy so-
kaságát, az ő szokásuk szerint bőrig lenyírták álkeresztény
fejüket, a magyarokat ránk bocsátották és maguk is utá-
nuk jöttek.”²⁸ Sorait alighanem úgy kell értelmezni, hogy
a hajdani avarok megmaradt és addig szláv vezetés alatt
álló utódai készségesen csatlakoztak Árpád magyarjaihoz,
akiket életmód, szokások és – minden valószínűség szerint
– nyelv dolgában is rokonaiknak éreztek. Szegről-végről
azok is voltak. Csatlakoztak azonban – amint ezt Anony-
mustól megtudjuk – más országrészek lakói is.

Míg a honfoglalást megelőzően a magyaroknál ketős királyságra utaló adatok találhatók, fél évszázaddal később Konstantinosz már három főméltóságról tudósít. „Első fejedelmük az Árpád nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó, van még két másik fejedelmük is, a gülász és a kharkász, akik bírói tisztet viselnek... Tudni való, hogy a gülász és a kharkász nem tulajdonnevek, hanem méltóságok.”²⁹ Annak idején az avaroknál a kagán mellett jugur és tudun is tevékenykedett – néha egymással szembehelyezkedve. Mindkét esetben sajátos hármass szervezési elv fedezhető fel. A késő avarok csatlakozását, az Árpádok törzsszövetségébe való beépülését jelzi-e a harmadik főméltóság megjelenése? Kézai *Krónikájában* a hetedik vezérrel (Konstantinosz szerint a kharkászi tisztség betöltőjével), Bulcsuval kapcsolatban megjegyzi, hogy őst (avus) Krimhild csatájában a teutonok megölték, és ezt akarta kegyetlenül megbosszulni. Ez persze nem elegendő ahhoz, hogy Bulcsut a kései avarok leszármazottjának vagy képviselőjének tekintsük, de az utalás elgondolkoztató.

A 896-os honfoglalás nem egy több százezres létszámú népnek volt a be- és letelepülése, hanem egy mozgékony lovassereg vezetőinek új törzsszövetséget létrehozó fellépése egy politikai vákuum területén. Az új törzsszövetség, az új politikai alakulat felölelte a Kárpát-medence lakóinak csatlakozásra kész vezető rétegét, társadalmi alapját pedig az itt élő népesség adta.

Árpád törzsszövetsége a honfoglalás nyomán kibővült és átalakult, ami a vezető tisztségek számában is kifejezésre jutott. Minderről Anonymus a következőképpen tudósít: „Bizonyos idő elteltével, mikor Szolta vezér tizenhárom esztendő volt, országának főemberei valamennyien egyértelemmel és közakarattal egyeseket országbírákúl rendeltek a vezér alá, hogy a szokás jogával mértéket tartva, csendesítsék a viszálykodók pereit és versengéseit.” (53) Hóman szerint a bíróválasztás benne volt már a Szent László-kori

Gestában, tehát nem Anonymus kizárólagos érdeme ennek az egyébként hiteles adatnak a megőrzése, tény azonban, hogy megőrizte és az is, hogy hiteles.

6. A 896-os honfoglalás két etnikailag egymáshoz közel álló, nyelvileg – legalábbis részben – azonos nép – a „késő-avarok” és Árpád magyarjainak – találkozása volt, akiknek teljes összeolvadása gyorsan mehetett végbe. Nem tudatlanságból és nem is alaptalanul terjedt el Nyugaton az a nézet, hogy a kalandozó magyarok voltaképpen azok lennének, akiket már régebben ismertek, és akikkel azelőtt is meggyűlt a bajuk – vagyis hunok illetve avarok, akiket szintén hunoknak neveztek. Liudprand és Widukind írásai arról tanúskodnak, hogy a magyarok és a hunok (avarok) azonosítása már a 10. század közepén megtörtént, majd egyre szélesebb körben terjedt. „Hunni et Ungri” „Hungari id est Huni”, „Huni qui et Ungari”. Az elnevezések használata persze nem következetes, de ez nem is lehetett másként.

Árpád magyarjai a Kárpát-medencébe történt benyomulásuk során itt nemcsak szlávokat, hanem azok számát meghaladó késő-avart találtak, akik feltehetően hunnak nevezték magukat. A hun eredet az avar birodalom felbomlása után itt maradt nép történelmi tudata volt, a hun–magyar rokonság vagy azonosság tana pedig az itt talált „avar-hunok” és Árpád magyarjai összeolvadásának következménye. A 12. században az itt talált „hun” és a honfoglaló „magyar” azonossága már nem lehetett vitás. A gestaírónak vagy krónikásnak nem kellett a szomszédba mennie, idegen műveket tanulmányoznia ahhoz, hogy a két nép azonosságának tételét kifejtse. Azt sehonnan sem kellett „átvenni”, még kevésbé „hozni” valahonnan.

Az avar fejedelmek neveit – a birodalomalapító Baján és a frankoknak behódoló Ábrahám és Teodor kivételével – nem ismerjük. Legtöbbjüket a széthullás után bizonyára

végleg elfelejtették, néhány név azonban mondai szerephez jutva ott kavaroghat a honfoglalás-történetben vagy akár az úgynevezett hun-történetben, anélkül, hogy valaha is tisztázni lehetne valóságos történelmi szerepüket.

7. A kései avarok fennmaradásának és Árpád magyarjaihoz való csatlakozásának hipotézise megoldja azt a kérdést, amit a kölcsönzési illetve átvételi elmélet képviselői sohasem tudtak meggyőzően megválaszolni – nevezetesen: az átvétel indítékát. Irodalmi hatásra keletkeztek regényes származási elméletek, de ezek nagy hírű és dicső elődökről szóltak, mint például a felettébb népszerű trójaiakról, akik révén a rómaiakkal is rokonságba lehetett kerülni. De miért a hunok? Mert az irodalomban szereplő ősök közül nekünk már csak ők jutottak volna, mint ahogyan Szűcs Jenő állítja?³⁰ Aligha.

Köztudomású, hogy a hunoknak a középkori krónika- és gestairódalomban rettenetesen rossz ábrázolás jutott. Nem elég, hogy töméntelen pusztítást, kegyetlenkedést írtak a rovásukra, de még testileg is rútaknak, valóságos szörnyetegeknek ábrázolták őket, sőt ráadásul még aliorumnáknak nevezett tisztátalan nők és lator ördögök nászából származtatták őket. Ezek a nézetek olyan mély gyökeret vertek az európai népek tudatában, hogy a 20. században Churchill nem tudott a németekre becsmerlőbb kifejezést találni, mint hogy „hitlerista hunoknak” nevezte őket. Ilyen rémségesnek tekintett néppel való rokonság, sőt azonosság vállalása nem történhetett kívülről jövő irodalmi hatásra, hanem csakis annak ellenére, éspedig a dinasztia tagjaiban és a népben egyaránt meglevő meggyőződés alapján! Ha volt külső irodalmi hatás, annak szerepe csupán negatív lehetett: nevezetesen az, hogy késleltette a hun–magyar rokonság felfogásának megszövegezését!

Miután Anonymus munkáját feltehetően francia barátja számára írta, nagyon is érthető, hogy a hunok és a ma-

gyarok azonosításától tartózkodott, és a hun ősökkel egyáltalán nem dicsekedett. A hunok helyébe a szcítiaiak léptek a perzsák és a makedónok ellen kivívott győzelmeikkel, akiket már vállalni lehetett, és akikkel már Regino is kapcsolatba hozta őseinket. Idehaza viszont azt mondhatta, azért írt szittyákról hunok helyett, mert ezt a kifejezést odakint jobban megértik.

(Következő számunkban folytatjuk.)

HERCZEGH GÉZA

Jegyzetek

- 1 Az Anonymus-kérdésnek könyvtárnyi irodalma van, amelynek felsorolására terjedelmi okokból nincs lehetőség, viszont helytelen lenne ebből a hatalmas anyagból néhány munkát önkényesen kiragadnom. A kérdés állásának újabb – népszerű – összegezésére vonatkozólag ld. Csapodi Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. Gyorsuló idő. Bp., Magvető, 1978. 162 l., illetve Györffy György: *Anonymus, rejtély vagy történeti forrás*. Bp., Akadémiai, 1988. 144 l.
- 2 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Bp., KMENY 1935. I. köt. 391. l. Ld. továbbá Györffy György bevezetőjét Anonymus Gesta Hungarorumának kiadásához. Bp., Magyar Helikon. 1977. 7. és köv. l.
- 3 Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., Magvető. 1983. 391–392. l.
- 4 Györffy i. m. 31. l.
- 5 Képes Krónika Bp., Helikon. 1959. 77. l.
- 6 Uo.
- 7 Györffy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* 2. kiad. Bp., Gondolat. 1975. 34. l.
- 8 Pauler Gyula–Szilágyi Sándor: *A magyar honfoglalás kútjai*. Bp., MTA. 1901. 129. l.
- 9 Ligeti Lajos: *A Mongolok Titkos Története*. Bp., Gondolat. 1962. 11. l.
- 10 Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948. 133. l.
- 11 Györffy i. m. 129. l. – 1993-ban „Régi kérdések – új válaszok” c. munkájában már a következőket írta: „Attilát, mint a magyar királyok elődjét már I. Endre udvarában is számon tartották, amikor I. Endre özvegye »Attila kardját« adta át Ottó bajor hercegnek, s a 11. századig visszavezethető fehérló-mondában is hivatkoznak Attilára, mint Pannónia

régi urára." i. m. 190. l. (Jegyezzük meg: Viterbói Godefried előtt egy egész évszázaddal!)

- 12 Ligeti i. m. 9. l.
- 13 Gyórfy György: *Krónikáink* 11–16. l. valamint 207–208. l.
- 14 Hóman Bálint: *A magyar–hun hagyomány és a hun monda*. Studium, Budapest, 1925. 106 l. Sajnos Hóman nem alkalmazza következetesen a „rómaiak pásztorai” és a „római pásztorok” közötti nagyon lényeges megkülönböztetést.
- 15 Hóman–Szekfü: *Magyar Történet*. Bp. KMENY. I. köt. 45. l.
- 16 Gyórfy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bevezetés. Bp. Gondolat 1975. 22. old
- 17 Szádeczky–Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai*. Bp. Balassi 1998. 107. l.
- 18 Szádeczky–Kardoss i. m. 134. l.
- 19 Pauler–Szilágyi i. m. 367., 369. l.
- 20 László Gyula: A „kettős honfoglalásról”. *Archeológiai Értesítő* 1970. évf. 186. l.
Az ún. kettős honfoglalás persze nem új elmélet, hanem a magyar történetírásnak a 19. századig megkérdőjelezhetetlen tana volt, de a hun–magyar azonosság megdőlte után is változó formában újra meg újra megfogalmazták, így Vámbéry Ármin, Márki Sándor és különösen Nagy Géza, aki a Millenáris Történetben a következőket írta: „A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a 7. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött.” Szilágyi S. szk.: *A magyar nemzet története*. I. CCCLII. l. A régészet, nyelvészet eredményeinek integrálása, valamint a nemzetközi összehasonlítás elmélyítése a magyarság őseinek itteni letelepedéséről minden bizonnyal realisabb képet ad majd. Ez pedig minden jel szerint a jobb szó híján kettős vagy többes honfoglalásnak nevezett felfogást fogja erősíteni.
- 21 Antik tanulmányok. XVI. (1969) 87–90. l.
- 22 *Conversio Bagvariorum*. III. fejezet. Ld. Pauler–Szilágyi i. m. 304. l. Bálint Csanád szerint „a jelenlegi adatok alapján úgy tűnik, hogy a frank, lombard és bulgár hadjáratok után legalábbis a 9. század első felében sem az avarság kipusztulásáról, sem teljes elszlávosodásáról nem lehet szó. Nem látszanak megalapozottaknak azon elgondolások sem, amelyek a griffes-indások zavartalan, tömeges 9. századi, sőt 10. századi továbbélését feltételezik. „Hajdu P. és tsai (szerk.) *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 1:1 116. l.
- 23 Gyórfy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bevezetés. Bp., Gondolat, 1975. 26. l.
- 24 Pauler–Szilágyi i. m. 122. l.
- 25 Pauler–Szilágyi i. m. 169. l.

26 Ligeti i. m. 53. l.

27 Szádeczky-Kardoss i. m. 14. l.

Győrffy György a négyszázazernyi honfoglaló magyar hipotézise mellett azzal érvel, miszerint „A besenyők a nagy folyók miatt szakaszosan nyomulhattak előre. Ez azt jelentette, hogy a Dnyepertől keletre lakó magyarok mindenüket hátrahagyva menekültek nyugatra, viszont minél közelebb lakott egy törzs a Kárpátokhoz, annál több lehetősége nyílt állatai behajtására. A rendezett elvonulást az hiúsította meg, hogy az Al-Dunán átkelt Simeon cár serege és oldalba kapta a Havasalföldön át menekülőket.” (Győrffy György: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. Gondolat. 1975. 37. l.

A besenyő lovasok azonban sokkal könnyebben és gyorsabban keltek át a folyókon, mint az öregeket, nőket és gyermekeket menekítő, állatokat terelő magyarok, még akkor is, ha az utóbbiak jobban ismerték a gázlókat. Zömüknek tehát nem volt esélye a sikeres meneküléshez, még akkor sem, ha Simeon cár nem csatlakozik a támadáshoz. Ne felejtjük el, Konstantinosz szerint a magyaroknak „családjaikat teljesen megsemmisítették”. Igaz, a későbbi magyar krónikák ettől némileg eltérő képet rajzolnak, de időben nagyon messze esnek Konstantinosz császárnak közvetlenül a magyaroktól származó és a kérdéses eseményekhez igen közeli értesüléseitől.

Helyesen mutat rá Szabó A. Ferenc Kápolnai Ivánnal folytatott vitájában: „... az itt talált populáció csak akkor lehetett volna nagyobb a honfoglalóknénál, ha azok ugyanazt a nyelvet beszélték volna. Egyszerre tagadni a kettős honfoglalást és az Árpád vezette nép majoritását az itt találtakkal szemben logikátlan, ezért a szakemberek többsége Kristó koncepciójával szemben Győrffy Györgyét fogadja el...” Ld. Még egyszer Für Lajos könyvéről *Magyar Szemle* XI. 5–6- sz. 2002. június 177. l. Lehetséges, hogy a kettős honfoglalást hirdető történészek (egyelőre) kisebbségben vannak, álláspontjuk azonban feltétlenül logikus és – láthattuk – realisabb alapokra támaszkodhat, mint az ellenkező irányzat. Mellesleg megjegyzem, hogy a Poveszti is a kettős honfoglalás alapján áll: „Ezek az (fehér) ugorok pedig Irakliy császár idejében (vagyis 610–645 között) tűntek fel, míg a fekete ugorok Oleg idejében (900. körül)

28 Theotmár salzburgi érsek levele IX. János pápához. Pauler-Szilágyi i. m. 327. l.

29 Pauler-Szilágyi i. m. 127. old

30 „A magyaroknak a hunok jutottak, mert ezt adta nekik – tulajdonképpen már a 10. század óta – az európai írástudók egy csoportja. Bizonyos értelemben ez is „antik” nép volt, dicsőséges, hódító és a keresztény ellenérzést a barbár és pogány ősiséggel szemben előbb-utóbb legyűrte az a körülmény, hogy e népet lehetett a leginkább „logikus” módon a magyarsághoz kapcsolni oly módon, hogy a Pannóniára

való „történeti jogot” erőteljes érvel támassza alá. Az első kezdeményező lépéseket ebben az irányban, anélkül, hogy magát a hun nevet le merte volna írni, Anonymus tette meg 1200 táján.” (Szűcs Jenő.: *Nemzet és történelem*. Bp. Gondolat 1984. 490–491. l.)

Vagyis a hun–magyar rokonságot az európai írástudók tukmálták reánk, és több évszázadra volt szükség ahhoz, hogy ezt a nem kívánt falatot végül is lenyeljük. De miért kellett volna lenyelnünk? Választhattunk volna más, dicsőbb ősoket, mint ahogy a franciák, az angolok is szabadon választottak a kínálatból. Pannóniát a 12–13. században senki sem próbálta elperelni tőlünk. Az Attilától való származásra, mint „történeti jogcímre” nem volt semmi szükség. Más, mélyebb ok kellett a hun ősókkal járó tehertétel vállalásához, nevezetesen az, hogy a késő avar lakosság beolvadása következtében mind a vezető rétegben, mind a népben erősen élt a „hun” hagyomány, de valóban évszázadokra volt szükség a „keresztény ellenérzés”, a hunokkal szembeni előítéletek és a róluk adott torzképek leküzdéséhez, vagyis a hun–magyar testvériség kifejtéséhez.

A

VÍZÖNTŐ KÜSZÖBÉN*

I.

9

Kodolányi János regényének keletkezése

Kodolányi János regénye, a *Vízözön* 1948 tavaszán jelent meg, még *Vízöntő* címen, mely közvetlenül utalt az asztrológiai világszemléletre. Az asztrológiai hagyomány a Nap precessziós útját (Nagy Napév) világkorszakokkal hozza kapcsolatba. Az egyes világkorszakok (világhónapok) nevét és jellegét az határozza meg, hogy a Tavaszpont (az a pont, ahol a Nap a tavaszi napéjegyenlőség idején áll) melyik állatövi csillagképben jár. Egyes számítások szerint 1950 vagy 1960 táján a Halak korszakából a Vízöntő korszakába jutunk el. Egy olyan korszakba, mely nevében is megidézi a vízözön mítoszt.

A regényt 1946 februárjában kezdte el írni, és 1946 szeptemberében már arról tudósíthatott, hogy regénye elkészült. 1949-től hosszú éveken keresztül teljes magányban élt feleségével a Balaton-parti Akarattyán. Belső emigrációjában – mely mondhatni már 1948-ban, budai otthonának kiürítése előtt elkezdődött – négy regényt írt. Ezek keletkezésük sorrendjében a *Boldog békeidők* (1948), az *Új ég, új föld* (1949), az *Én vagyok* (1950–1952) – melynek egy nagyobb részlete *Jehuda bar Simon emlékirata* címmel 1957-ben jelent meg – és *Az égő csipkebokor* (1953). Az utóbbi három mű a *Vízözön*nel együtt ciklust alkot. E tetralógiának

* Részletek egy hosszabb tanulmányból

minden egyes művével az asztrológiai időszámítás négy világhónapjának, az Ikrek, a Bika, a Kos és a Halak jegyével jelzett időszakának mitikus hagyományát akarta rekonstruálni, illetve a korszakok mítoszai által megörökített kimagasló alakjait kívánta megjeleníteni, azokat a személyeket, akik szimbólumba foglalják az egyes korszakokat, Utnapistimet, Gilgamest, Mózeszt és Jézust. A *Vízözön* és az *Új ég, új föld* szorosabban összetartozik a cikluson belül, mivel mindkettő a *Gilgames-eposz* adaptációja.

Az 1945 után írott regényciklust meghatározó mitikus világkép alapvetően már a világháború idején kialakult Kodolányiban, meghatározta szellemi magatartását, kritikai alapállását. Ezt bizonyítja több 1941 és 1944 között keletkezett írása. Az asztrológiai világszemléletre való utalás is a történelem előtti korok és a jelen mitikus párhuzamát hangsúlyozza. Ekkor már radikálisan megkülönbözteti a modern – a rá ekkor erős hatást gyakorló Vatai László kifejezésével élve –, az autonóm embert a kultúrembertől, ki a transzcendensre vonatkozó jelképrendszerrel él¹. Az utóbbit még – utalva a mítoszi világképre – nevezte őskori illetve primitív embernek, vagy homo magusnak. Kodolányi úgy tartotta, a jelenkori civilizációhoz közeledve a történelemben a szimbólumteremtő képesség, transzcendenciához kapcsolódó szimbólumrendszerben élés hajlama egyre inkább csökken. Az őskori, a „függő” ember számára minden cselekedet valami mögöttes tartalomra utal, úgy látszik, azt egyfajta transzcendens valóság határozta meg. Minden emberi cselekvésnek ősi mintája van. Minden tett azáltal válik meghatározhatóvá, ha kapcsolatban van a transzcendens valósággal. Kodolányi hangsúlyozta egy kozmikus rend megvalósításának a szándékát, illetve annak ideális voltát. A kultúrában élő, a függő, az archaikus ember nem tárgya, hanem alanya a mindenségnek, elgondolja, tudatosítja a hozzá való viszonyát, s számára a mindenség mint rend, mint kozmosz jelenik meg.

Az „örök magyar szellem” megragadásának szándéka is összefonódott benne az archaikus mítoszokban kifejezésre jutó, a kozmosz és a természeti tények, a mindenség szellemi egységét, azonosságát illető intuitív felismeréssel egy mélyebb önismeret jegyében. Kodolányi – elutasítva a modern individualista felfogást – tágítani, vagy feloldani akarta a személyiség határait is, s egyúttal egy metafizikai álláspontból kiinduló, kozmikus helyzettel számoló egységes világnézet megteremtésére tett kísérletet. Ez a szándék látatta ideálisnak a mítoszt, s ebben a szándékban nőtt össze a mítosz és a kultúra fogalma. Háború alatt írt elméleti írásai-
ban a kultúrát mint az emberi viszonyulásban jelentkező, összeegyeztethetetlenül ellentétes valóságok feszültségét, a természet és a transzcendencia meghatározó ellentétét feloldani hivatott szimbólumrendszert határozta meg. Kodolányi kitágította a mítosz fogalmát. Egy Veres Péterhez írott levelében ezzel a meghatározásával találkozunk: „A mítosz tehát nem egyéb, mint az emberi faj őstudásából származó a priori igazságoknak a kor nyelvén való kifejezése.”

Az 1946-ban írott *Vízözön*, mely regényciklusának első műve, egy mítosz újrateremtésének, vagy még inkább megteremtésének kísérlete. Az író a közelmúlt eseményeit transzponálja a történelem előtti időbe. A mítosz olyan eseményeket beszél el, melyek az ősi szent időben, az „idők kezdetén” mentek végbe. Kodolányi megkísérelte azt, amit a mítosz tesz. Kiragadni az embert az egyszerű, a megismételhetetlen, individuális történelmi idejéből, egy mérhetetlen, időn kívüli pillanatba helyezni, s ezáltal örökérvényűen aktualizálni a történelmi és a személyes lét eseményeit.

A mítoszi világkép látásmódja szerint rendezi el Kodolányi az anyagát, s ebből adódik regényének sajátossága.

Sajátos egyrészt az a magától értetődő természetes, mellyel az író átlépte a távoli és a közelmúlt eseményeit elválasztó világkorszakokat. Ebben az őskori életmód-

A MŰTEREM VILÁGA
1889, olaj, vászon, 83×113 cm.

nak, szemléletnek a szempontja érvényesült: egy dolog a paradigmaticus cselekedetek ismétlődése okán válik valósággá. Kodolányi anakronizmusaiban az az archaikus világ-szemlélet fejeződik ki, mely számára a történelem folyton és folyton megújul, egy őseredeti hagyomány éled fel, válik újra érvényessé. Az író a történelmet a mitikus kozmogóniával, a kortárs eseményeket a mítosz segítségével értelmezi, időtlen minták alapján. Az emberi cselekedetek, a történelmi szituációk, a katasztrófák, a jelenkori helyzetek is mind-mind egy-egy archetípust utánoznak, innen az idősíkok átjárhatósága

A *Vízözön* sajátosságához hozzájárult az a mód is, ahogyan egymás mellé társított vulgáris és áhítatos, szent és erotikus, emelkedett és hétköznapi elemeket szatirikus közvetlenséggel. Ez szintén az archaikus gondolkodást idézi. Eliade felhívta a figyelmet arra, hogy az archaikus gondolkodás nem tesz különbséget a „szellemi” és az „anyagi” között:

a két sík kiegészíti egymást.² Ugyanígy a dolgok önmagukban se nem szentek, se nem profánok, mivel a szimbolikus jelentés és a tapasztalati valóság nem zárják egymást ki. A szimbolizmus csak egy új értelmet kapcsol egy tárgyhöz, meghagyva annak eredeti jelentését is.

A regény története és annak forrásai

A *Vízözön* egy egyre inkább pusztá civilizációvá váló kultúra elmúlását, a benne élőknél az elmúlással szembeni hasztalan civilizációs erőfeszítéseit jeleníti meg. Nannar, az égi istenség megjelenését – mely a teljes pusztulással fenyegető vízözön közeledtét jelzi – éppen az emberek bűnbeesése hívja elő. A különféle természeti csapások elbeszéléseit magába foglaló mítoszok is egyébként azt sugallják, hogy a katalizmák a bűnössé válás, a természet ellen elkövetett cselekedetek, az isteni törvények megbomlása, az eltévelyedés kísérőjelenségei. Erről szól Platón a *Kritiász*ban Atlantisz pusztulásával kapcsolatban: „De midőn az isteni rész tünedezett bennük, mert gyakran és sok halandó elemmel keveredett, s túlsúlyba kerül az emberi jelleg, nem tudva már jelen javaikat elviselni, elkorcsosulnak, s éles látású ember szemében bizony hitványnak látszottak, hiszen legbecsebb értékeiket elvesztették.” A katalizmák egyszerre büntetések, s ugyanakkor az anyagi világban megnyilvánuló szimbólumai annak a láthatatlan, de egyre valóságosabb szellemi-lelki pusztulásnak, mely az emberi közösségben végbement.

A babiloni felfogás szerint a vízözönnel befejeződött az őstörténet, s utána következtek el az úgynevezett történelmi idők. A regény az ismeretlen őstörténetnek a mitológiáját kíséri meg újrateremteni. A műben az emberiség ősi, közös szellemi hagyományának gondolata, művelődéstörténettel és filozófiával, a történelem előtti időkbe sti-

lizált huszadik századi freskó az önéletrajzzal egy mitikus-eposzi egységet alkot.

A cselekmény alapja a *Gilgames-eposz* újasszír, úgynevezett tizenkét táblás „kiadásának” XI. táblája. Az eposz feldolgozása – a *Vízözön* folytatásának szánt – *Új ég, új földdel* válik majd teljessé. A XI. táblán a vízözön-elbeszélés található. Eszerint az istenek Enlil-lel az élükön elhatározzák, elpusztítják a bűnbeesett emberiséget, úgy, hogy vízözönt bocsátanak a földre. Enki (Éa), aki szintén részt vett az istenek tanácskozásán, egy álom által figyelmezteti Utnapistimot, meghagyja, hogy egy hatalmas hajót építsen, melyre minden élőlényből vigyen egy párat, s abban szállásolja el magát és családját. A szokatlan munka iránt érdeklődő embertársainak a bölcs azt a magyarázatot adja, hogy a vele ellenséges Enlil elől az iránta barátságos Enki isten³ birodalmába akar költözni, s a tengeren fog élni. A hajó elkészültével egy időben beköszönt a vízözön, pusztítva mindent és mindenkit, de Utnapistim túléli az istenek által előidézett katasztrófát. Hét nap múlva elül a vihar, a vizek megnyugodnak, majd apadni kezdenek, s a hajó pedig megfeneklik Niszir hegyén. További hét nap után Utnapistim galambot bocsát ki, amely nem lelvén száraz helyet visszatér, ugyanígy jár a fecske, csak a holló marad el, mert bőséges táplálékot talált.⁴ Enlil, miután megtudja, hogy nem pusztult ki az egész emberiség, szörnyen felbőszül. Az istenek jobb belátásra bírják Enlilt, s ő megenyhül. Letérdelteti Utnapistimot és feleségét, meg Szur-szanabut (Ur-sanábi; Puzur-Kurgal). Elragadja őket a „folyamok torkolatához”⁵, ahol mint az istenek halhatatlanokká válnak.

Az elbeszélés hiánytalanul beépül a regénybe, de a cselekmény kisebbik hányadának alkotja csak a vázát. Az elbeszélés egyrészt kiegészül Hans Hörbiger elképzelései által inspirált elemekkel. A hold szerepét illető teóriával Várkonyi Nándornak még kéziratban olvasott művében, a *Sziriat oszlopaiban* találkozott Kodolányi. Ennek megfele-

lően Nannar istenség közeledése és földet érése idézi elő az özönvíz kataklizmáját.

Hörbiger „világjég-elméletének” végkövetkeztetése, hogy a Hold egy „befogott” égitest, tehát valamikor önálló planéta volt, mely bejutott a Föld vonzaskörébe, és kitérítve eredeti pályájáról a Föld bolygójává, holdjává vált. Már több ilyen égitestnek volt egyre inkább közelítő pályája egünkön, s ezek rendre lehullottak a földre. Ezek a lehullások okozták a Föld történetének nagy katasztrófáit, a vízözönöket, geológiai változásokat. Ezt az elméletet Kodolányi összekapcsolta a *Gilgames-eposz* mítoszával. Az egyre inkább közeledő, majd a vízözön katasztrófáját előidéző holdnak Nannar istenség felel meg a regényben. Nannar (Nanna) a sumer-akkád mitológia holdistene, Enlilnek az alvilágban született első sarja. Enlilhez képest alárendelt szerepét mindig hangsúlyozták. Nannar, mint a vízözön katasztrófájának okozója nem szerepel a sumer-babiloni hagyomány szövegeiben, de a *Gilgames-eposz* szerint Enlil volt, aki az embereken bosszút állva a katasztrófát előidézte. A XI. táblán olvasható:

Gyűljenek az égő máglyához az istenek mind-valahányan, seregeljenek, mint madárraj, ízlelgessék a hála füstjét – de Enlil ne legyen közöttük, mert Enlilt nem illeti hála: ő készítette ezt a romlást, sarkallva szeszélyes haragtól, ő szórta döglött halporontyként tengerbe az emberi fajtát!⁶

Nannar Enliltől származása okán lett a regényben a becsapódó hold, a katasztrófát előidéző holdistenség.⁷ Egy helyen Hörbiger elmélete így jelenik meg a regényben: „Csakhogy Istar dühös követelésére elküldte Nannart, pusztítsa el az emberi nemet. Nannar eljött. Sugarait rábocsátotta a világra. E sugarak szívják el a tenger vizét egyfelől, s gyűjtik magasra, meg bocsátják vissza másfelől. Ezek szívják el a levegő egy részét egyfelől, s iparkodnak fölpúposítani más-

felől. Átjárják a világot keresztül-kasul, behatolnak a föld mélyébe az Alvilágig, átnyomulnak a tenger mélyén, keresztül-tűznek minden emberi, állati testen, mirigyen és szervén, behatolnak a növények rostjaiba és gyökereibe... Ez a Vörös Sárkány [...] rámereszti három mély odvú szemét a világra, kitérít izonytató száját, sugarainak temérdekségével úgyszólván körülkoslatja a világot, hogy azután lenyelhesse." Nannar, a regénybeli égi sárkány felidézi János *Jelenésekről* egyes részleteit is: „Láttaték más jel is az égben és ímé *vala* egy nagy veres sárkány, akinek hét feje *vala* és tíz szarva és az ő fejeiben hét korona; És a farka utána vonszá az ég csillagainak harmadrészét és a földre veté azokat...” (12. 3–4. Károli ford.)

Utnapistim felfedezvén Nannar közeledését, s megsejtvén a vele együtt közelgő kataklizmát, összehívja a beavatottakat megvitatni e fenyegetéssel szembeni tennivalót és helyes magatartást, s ugyanakkor figyelmeztet minden befolyással bírót, hirdeti az erőszakról, a hatalomról való lemondást. Az eposzban Enki ugyanígy a lemondásra szólítja fel Utnapistimot:

Építs hajót s vesd meg ezentúl – hiszen amúgy is
elhagyod majd –
vesd meg a birtoklás hatalmát, mely odakötöz javaidhoz,
vesd meg a házat, kertet, földet, ezt a mulandó
gazdagságot
s keresd az életet helyette...

„Le kell mondanunk az egymás ellen folytatott küzdelemről – mondja Utnapistim. – Le kell mondanunk városunkról, földünkéről, hazánkról, palotáinkról és templomainkról. Le kell mondanunk varázserőnkről. Mindenről le kell mondanunk, mert erőnk s hatalmunk átkozott az eljövendő Égi Gyík előtt. Ha mindenről lemondunk, meg fogjuk hallani az Égi Atya szavát.” Ez az „értelem nevében

a minden tudományról és hatalomról való önkéntes lemondás" elfogadhatatlan az emberek számára.

A regény kezdete, Utnapistim, az özönvíz előtti ember anyagi és szellemi valójának ábrázolása, az emberiség számára jóslattal bíró jelenete a sárkányok küzdelme pedig Edgar Dacqué-nak Várkonyi által ismertetett nézeteit idézi.

A *Vízözön*ben jelentős szerepet játszik Dacqué „típus-tan”-a, mely szerint az ember, mint törzs, nem egy fejlődési folyamat végeredménye, hanem őstípus, s mint ilyen, több földkorszakot élt át. Megfigyelése szerint az élő szervezetek változatos gazdagsága egyes őstípusokból fejlődött ki. Ilyen az emlős-, a hüllő-, kétéltű-típus. Dacqué állítása szerint semmi adat nem bizonyítja azt, hogy az egyik típus a másikba átfejlődhetett volna; nem látja igazolni a Darwin-féle leszármazás-elmélet alapelvét. A Dacqué által meghatározott őstörzsek, típusok lényegében mindig megmaradnak. Lényegileg nem változik, ami az egyes típusokat a többi típustól megkülönbözteti, annak ellenére, hogy a típusok bizonyos korszerű külső formákat, korjellegyeket felvehetnek. Első látásra az ember egy-egy hüllőt kétéltűnek nézhet vagy emlősnek. Dacqué meghökkenítő feltevése, hogy az ember mint törzs, mint típus legalábbis a permi korba ér vissza, abba az időbe, amelyre az emlősalak kialakulása esik. Nem a gerincesek fejlődésének utolsó foka az ember, mint ahogyan a korban klasszikussá vált leszármazáselmélet tanítja, hanem a paleozoikumból eredő „őstípus”. A fentiek értelmében: „A változó korjellegek szerint változó külső formákat vett fel, természetesen anélkül, hogy saját lényegét elveszítette volna. Vagyis a paleozoikumban egyszer halszerű, aztán kétéltűszerű, később hüllőszerű, végül a későharmadkorban majomszerű formájú lett.” A típuselméletet igazolják Dacqué szerint a különféle mítoszokban szereplő hal- és skorpióemberek, a kentaurok, madár- és kutyafejű emberek stb. is. Az embe-

rek testi ruhájának cseréjéről tanúskodnak a méhmagzat formaváltozásai, a mai ember szervezetében megőrzött formacsőkevények, a visszaütésszerű deformációk számtalan változata (lábujjkarmok, többemlőjűség).

Dacqué leírását vízözön előtti emberről idézi Várkonyi is: „Legelőször kétéltű és hüllő-szerűnek látszó jegyeket kellett viselnie. Járása talán, mint a kétéltűké, vonzó volt, Kéz- és lábujjai úszóhártyásan összenőttek, s talán még szembeállítható hüvelykujja sem volt. A legregibb kétéltűekkel s hüllőkkel közösen, talán helyenként szarupáncéllal borított teste volt, amely ismertető jegy, különösen a paleozoikum végén...” Más helyen: „A mezozoikum idején az ősember – aki sok törzsben és különböző fajú egyes alakokban élt – homlokszemét visszafejlődés útján lassan elveszítette, és világosabban kitüntette emlős mi voltát. Az emlősnek már nem volt homlokszeme; a mezozoikum emberén ez a szerv egyre jobban visszafejlődött, s helyette a koponya-tok, a nagy-agyvelő teljesebb kifejlődését nyerte el...” Ugyanez a gondolat a regényben költői látomásként jelenik meg, Utnapistim halhatatlan voltát, s ugyanakkor az emberi lét időtlenségét szimbolizálva: „Utnapistim évezredek óta élt. Egyik alakját levetette, s fölvette az újat. Volt hal, hüllő és madár. Volt kétnemű emlős lény, négykézláb járt. Volt úgy is, hogy három szemmel nézte a világot, aztán a középső szeme mélyen behúzódott az agyába, már nem látott, csak érzett...” Ezeknek a külső jegyeknek feltételezett változása, mint elmélet alkalmas lesz a vízözön előtti és utáni ember megkülönböztetésére, s erre alapot adnak a különféle mítoszok világkatasztrófákkal, vízözönnel kapcsolatos hiedelmei is.

Jó néhány monda a vízözön előtti, a harmadkori ember külső jegyeit a sárkányokéhoz hasonlítja, vagy legalábbis kortársakká teszi az embert és a sárkányokat, s ehhez igazolást nyújt Dacqué elmélete. A sárkány-mítosz egyébként éppolyan elterjedt, mint a vízözön vagy az

aranykor emléke. Sárkányokat maga Kodolányi is szerepeltet a regényben. Sőt maga a regény, mondhatni, nyitó jelenete, melyből Utnapistim népe jövőjét kiolvasta, szintén sárkányok küzdelme volt. A sárkányok jelenléte is mintegy a mitikus térbe és időbe emeli a regény cselekményét.⁸ Ugyanezt a hatást éri el majd később Juhász Ferenc is, mikor verseiben gyermekkorának világát benépesíti a korábbi földtörténeti korszakok állat- és növényvilágával.

Utnapistim és barátai, kik a beavatottak körét alkotják, Erechből származnak. Erech Uruk város bibliai neve, ennek lesz uralkodója Gilgames a vízözön után. Erech és Szurippak a regény szerint két egymás ellen fenekedő testvér-város, melyek mindenben egyformák voltak. Ellentétüket az író a hasonlóságok ellentétének mondta. A két királyság közti háború Szurippak győzelmével ér véget, s Lugal⁹ uralkodása alatt – Eridu későbbi csatlakozásával – közös birodalmat alkotnak. A király célja egyesíteni a birodalmak erőit annak érdekében, hogy egy hatalmas tornyot építsenek, mely megőrzi és átmenti civilizációjukat az özönvíz utáni korba. Lugal megnyeri barátjának, tanácsadójának, szíves ellenzékének Utnapistimot, s az erechi beavatottak körének tagjai is megbecsült alattvalókká lesznek. Erech és Szurippak egymás iránti politikai ármánykodásai, háborúi, Lugal uralkodásának motívumai, a Világtorony felépítésével kapcsolatos események nyilvánvalóan a 20. századi társadalmi, politikai küzdelmeket idézik. A barátok, a beavatottak, Lugal, Ur-Ba'u, Namzi és a többiek alakjaiban pedig a jellegzetes kortárs értelmiségi magatartások rajzát adja Kodolányi. A portrék modellje néhány esetben könnyen felismerhető, például Várkonyi Nándor, Szabó Lőrinc, Németh László vagy Márai Sándor. Önéletrajzi eredetű momentumokat tartalmaznak a háborús jelenetek, a vízözön pusztításának képei; Utnapistim népének hajóba zárt élete a pincében eltöltött napokat idézi Budapest ostromának idején. A re-

gény keletkezését megelőzően a közelmúlt történelmi eseményeit Kodolányi sok esetben úgy látta, mint az időtlenbe emelkedett mitikus történeteket. Az ostrom élménye az Apokalipszist idézte számára. *Naplójában* így írt a romokban heverő Budapestről: „Milyen apokaliptikus szörnyeteg gázolta szemétdombbá, égette füstössé, törte cseréppé. És Pesten egy-egy hatalmas hullaszagú, kiégett palota, a romutcák téglá- és gerendahegyei között mintha Tihuanaku romvárosának elhagyott, dicső Naptemploma lett volna. „Tihuanaku – a Várkonyi által ismertetett hipotézis szerint – a vízözönt megelőző korból származó ország. A naptemplom maradványai formáiban, céljaiban kitisztult vallásról tanúskodnak. A közelmúlt barátságaira való emlékezését is áthatotta a jelképesse lényegülő idő és tér pátosza. Kodolányi *Naplójának* egy másik helyén Faragho Gábor altábornagy – aki 1944 októberében Moszkvába utazott Teleki Bélával és Szent-Iványi Domokossal a fegyverszüneti küldöttség tagjaként – alakját így idézi: „Kíváncsi vagyok, most, amikor az özönvíz lezúdult, s itthagytá fullasztó iszapját, merre keresi az ég derengését, honnét várja a termékenyítő nyári szelek érkezését.” Ugyanakkor – ahogyan Kabdebó Lóránt megálapította – a regény egyben eltávolodás a konkrét önéletrajztól: „Hogy felépítsen egy ideális életrajzot. Mert a *Vízöntő* (*Vízözön*) nemcsak egy történelmi bűn és büntetés, a nagy katasztrófa története, hanem egy ember-modell átgondolása is: a kezdet és a vég szembesítése...” A mítosz pedig a távlat megteremtésének a lehetősége Kodolányi számára. Mintha csak egyedül a mitikus szemlélet által lelhető meg a magyarázat a történelem iszonyatára.

Joseph Henderson szerint a modern ember álmaiban, képzeleteiben megjelenő történetek és az ősi mítoszok közötti analógiák se nem nyilvánvalóak, se nem véletlenek. Azért léteznek, mert a modern ember is megőrzi azt a szimbólumalkotó képességet, amely egykoron a primitív ember hiedelmeiben, rítusaiban nyert kifejezést. „Több

módja is van annak, hogy tudatára ébredjünk, mennyire függünk az ilyen szimbólumok üzeneteitől – írta Henderson –, és hogy mind viszonyulásainkban, mind viselkedésünkben mélyen a hatásuk alatt vagyunk. Háború idején például fokozott érdeklődés mutatkozik Homérosz, Shakespeare vagy Tolsztoj munkái iránt, és újszerű megítéléssel olvassuk azokat a fejezeteket, amelyek a háborút örök – vagy archetipikus – jelentéssel ruházzák. Sokkal mélyebb benyomást keltenek, mint azokban, akik soha nem éltek át a háború intenzív élményét. A trójai háború egészen más, mint az agincourti vagy a borogyinói csata, ennek ellenére a nagy írók képesek arra, hogy az idő és a hely különbözőségeit átlépve megragadják az univerzálisat. Ezeket olvasva valami alapvetően szimbolikusra reagálunk.”¹⁰ Kodolányi is a valóság szimbolikus jellegét kereste, és az olvasója is őt követve arra törekszik, hogy az idő és a hely különbözőségeit átlépve megragadja az univerzálisat. Alkotóban és befogadóban egyaránt megelevenedik az archaikus ember, aki nem ismeri az okatlan szenvedést, mindkettejükben létezik az az archaikus mítoszokat átható igény, hogy megtaláljuk a történelmi események értelmén túli igazolását.

A *Gilgames-eposztól*, mint alapvető forrástól nagyban eltért Kodolányi azzal, hogy Gilgames gyermek- és ifjúkorát a vízözön előtti időkbe helyezte. Gilgames akkor születik, mikor Utnapistim és Simetán, a csillagász elkezd figyelni Nannart, az Égi Gyíkot. A fiú más jellemében, fizikai valójában, mint a többi ember. Gilgames hírnöke az eljövendő, a vízözön utáni emberi nemnek, az Égi Gyík korának fia. Sorsa, születésétől kezdve férfivá avatásáig, házasságáig párhuzamosan fejlődik a regény előbb említett eseményeivel. Személye köti össze a *Vízözönt* az *Új ég, új föld*del, benne testesül meg az átmenet a vízözön előtti korból a vízözön utáni korba. Ez az antedatálás teremtett lehetőséget a két világek embertípusainak szembesí-

tésére. Gilgames későbbi, uralkodói tetteiben pedig ott tükröződik majd a vízözön előtti korszak kultúrájának, civilizációjának emléke.

Az író regényének szimbólumait, cselekményét a sumer, babilon-asszír kultúrkör emlékei ihletik elsősorban, de a szövegben fellelhetők más őskori kultúrákra vonatkozó utalások. É-anna szurippaki templomvárosának, a Szent Városnak a regénybeli, és a húsvét-szigeteki, tihuanakui Kalaszaszaja (Naptemplom) régészeti leírása rokon egymással. A sziklafejek, melyek mereven, közönyösen és mozdíthatatlanul néztek szembe a tengerrel, szintén a Húsvét-szigeteken található, látatufából kifaragott, hatalmas óriásfejeket idézik. A harmadkori ember eltűnésének összekapcsolása a vízözönrel az aztékoknál fordul elő. Az előkelőségek által viselt álszakáll a maja papokat, az inkákat, az egyiptomi valási vezetőket, a fáraókat jellemezte. Kodolányi felhasználta Platón *Kritiasz*ának, illetve *Timaios*ának Atlantiszról szóló elbeszélését. A távoli Aztlán mint név az azték hagyományban fordul elő, mint a boldogok szigetének az elnevezése. E hely a paradicsomi idő, az aranykor emlékét őrzi. A regényben hosszabb idézeteket találunk a guatemalai *Popul Vuh-kóde*xből és a maja *Csilam-Balam könyv*ből. Isten Mózesnek mondott szavait – „Vagyok, Aki vagyok” – hallja, és idézi Utnapistim is, azonosulva jelentésével, miszerint Isten az abszolút lét, akinek az az igazi jellemzője és lényege, hogy van, létezik, mert örökkévaló.

Mindez jelzi, hogy Kodolányi átvette azt a Várkonyi Nándor által is képviselt hipotézist, miszerint lehetett egy történelem előtti fejlett kultúra, mely a földfelszín jelenlegi, ma ismert képeinek kialakulása előtt alakult ki, és amely az északi és déli mérsékelt-forró égövben Amerikától Mezo-potámiáig terjedt, de hatásának nyomait Közép- és Kelet-Ázsiában és a csendes-óceáni szigetvilágban is megtalálni. Ennek az „atlanti kultúrának” egyik ismertetőjegye a kolosszális építkezés, melynek emlékei a piramisok. E „pira-

misműveltség” belső szellemi tartalma a kozmikus világszemlélet volt. Ez volt az alapja minden tudományának, erkölcsstanának, társadalmi berendezkedésének. A kozmikus világszemlélet alapelveiből következett számára az eschatologikus parancs, a végső isteni indítékok elismerésének, az isteni tökéletesség elérésének a parancsa. E történelem előtti kor kultúrájában a morális és szellemi értékek előbbrevalók voltak az értelmi és anyagi értékekkel szemben. Mint ahogyan Kodolányi fentebb idézett mítosz meghatározása, vagy a Várkonyi Nándor művéből, a *Sziriat oszlopa*iból a regénybe átemelt, atlantiszi kultúrára vonatkozó hipotézis is sugallja, az író felfogásában a kultúrát alkotó élet-és világszemlélet lényegét tekintve mindig és mindennütt ugyanaz, azonban a civilizált ember életszemlélete ettől alapjaiban eltér.

A vízözön leírásának másik fontos forrása a *Jelenések könyve*. János apostol jövőre vonatkozó látomásaiban ott a korábbi világkorszakot lezáró katasztrófára való emlékezés. Kodolányi a *Gilgames-eposz*, a Teremtés könyve, Platón szövegei mellett a negyedik legjelentősebb vízözön-elbeszélésnek tartotta az *Apokalipszist*. A belőle származó idézetek beépülnek katasztrófátörténetének szövegébe. Az apostolnak a *Jelenések* befejező nagy látomását előkészítő szavai lesznek egyben az epopeia befejező szavai is, s ugyanakkor a következő, a folytatásnak szánt mű címét is tartalmazzák: „Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és a tenger sem volt többé.” Az *Apokalipszis* szövegének idézése is a vallásos hagyomány téren és időn átívelő egységére mutat rá, a mindenség szellemi egységére, azonosságára. A regény krónikása szerint János apostol arról szól, „amit az ember az idők kezdetétől fogva mindig és minden korban a szíve mélyén tudott, s ma is tud”.

(A következő számunkban folytatjuk.)

HORÁNYI KÁROLY

Jegyzetek

- 1 Ld. Vatai László: *Dosztojevszkij. A szubjektív életérzés filozófiája*. Kálvin János Kiadó, 1992.
- 2 Eliade, Mircea: *Képek és jelképek*. Európa, 1997. 228.
- 3 Enki Anunak – az „istenek királyának” – fia és „képmása”. A földi világ alatt és körül elterülő vizek istene.
- 4 A madár a transzcendencián keresztül való felszabadulás állat szimbóluma. Ld. Henderson, Joseph L.: *Az ősi mítoszok és a modern ember*. In: Jung, C. G.: *Az ember és szimbólumai*. Göncöl, 1993.
- 5 „Folyamok torkolata” Utnapistim pártfogójának, Enki istennek székhelye.
- 6 A *Gilgames-eposz*ból vett idézeteket Rákos Sándor fordításában közlöm.
- 7 Nannar Enlilhez hasonlóan a „végzet meghatározója” melléknévvel bír a sumer-babiloni hagyományban.
- 8 „A sárkány közelsége, szaga, óriási testének szokatlan hangjai, súlyos mozdulatlansága az istenek közelségének áhítatos félelmét árasztotta el benne.”
- 9 Lugal sumer szó, jelentése: a városkirályság uralkodója.
- 10 Henderson, J. L.: *Az ősi mítoszok és a modern ember*. In: Jung, C. G.: *Az ember és szimbólumai*. Göncöl, 1993. 107.

H: Bonstyiánki állás: Informatika
Kód: Informatika
X 72

AZ INFORMATIKA ÉS A TERVEZŐ-TANÁCSADÓ MÉRNÖK

Egy építész jegyzetei

A tégl a sumérok óta alapeleme az építésnek. És az ma is! Alkalmazzuk, tervezzük, ábrázoljuk, mondjuk 5–6000 éve. Ez a tény az építés egy igen állandó és emberi léptékű lényegére utal.

De minek nevezzük a tervezésbe-ábrázolásba berobbant számítógép-technikát? A CAD, a „Computer Aided Design” (számítógéppel segített tervezés) közel 30 éve született meg, és napjainkban drámai módon szinte egyeduralkodóvá vált. Először valóban csak segített: anyagot-információt tárolt, segített számolni és méretezni, de ma már a tervezés és rajzeloállítási elsődleges eszköze is lett. Nem kizárólagos, de elsődleges-döntő eszköze. Egy kicsit olyan, mint Fordék első futószalagja, majd most az autóiipar robottechnikája. Szerencsére azonban a házakat, a részleteket még ma is ki kell „agyalni”-találni, a kérdés csak az, hogy előkerül-e a folyamatban még a ceruza, vagy a toll. Kiküszöbölni talán sosem lehet és kell ezeket az eszközöket, de szerepük folyamatosan csökken, változik, alakul. Szakmánk legjobbjai ma is skiccpauszon és ceruzával-tollal kezdik az álmodozást, de egyre több segítséget, háttérinformációt állítanak elő a géppel: háromdimenziós alapot, vagy egy fázis után a rajzok „feldobását”, színezését, alternatív anyaghasználatát és újabb nézőpontokban való feldolgozást.

És mit csinál a gép a hatezer éves alapmodullal, a téglával? Ábrázolja, sokszorozza, színezi, tehát együtt élnek!

A térben látás képességére, a három dimenzióban való gondolkodás folyamatának elsajátítására tehát továbbra is

szükség van. Matematikai alapon lehet ugyan tervezni, de azt a többletet, amit építészetnek, művészetnek nevezünk, csak ezekkel az eszközökkel elérni nem lehet! Az örök vita, hogy hol van a szakmai professzionizmus és az igazi építőművészet határa, a számítógép-használat kapcsán újra fel-lángol.

Számos „csak” szakmai szempontja is van a számítógépes tervezésnek, melyre szintén érdemes figyelni, mert tipikus kor- vagy kórképet ad az úgynevezett fejlődő vilá-gunkról.

Kik a szereplők?

A megrendelő (építtető, vevő, kliens, beruházó) és a tervező (építész, statikus, gépész, elektromos és egyéb szakági mérnök).

Ki dönt, és milyen a tervezési folyamat? Az építészet a művészetek olyan ága, ahol megbízó nélkül az esetek túlnyomó többségében nincs termék-produktum. Nem magunknak (ez a kivétel!), hanem egy emberi-társadal-mi igénynek „tervezünk”, a tér egy szeletét „kézzelfogha-tóan” – sokszor városnyi méretben és léptékben – változat-juk meg munkánkkal. És – szintén – az esetek döntő többségében egy adott megrendelői igénynek kell megfe-lelnünk.

A tervezési folyamat műszakilag jól meghatározott, de a tárgyalási-bemutatósi-egyeztetési folyamat igenis „meg-rendelőfüggő”. Még jó, ha egyáltalán tervezőt kíván látni a megrendelő és nem egy „készház” katalógusból választ. Az a tény, hogy a tervezés folyamata felgyorsult és a vevő az első pillanatban is már házat, épületet, méretet, anyagot, szint akar látni – mára általánossá vált!

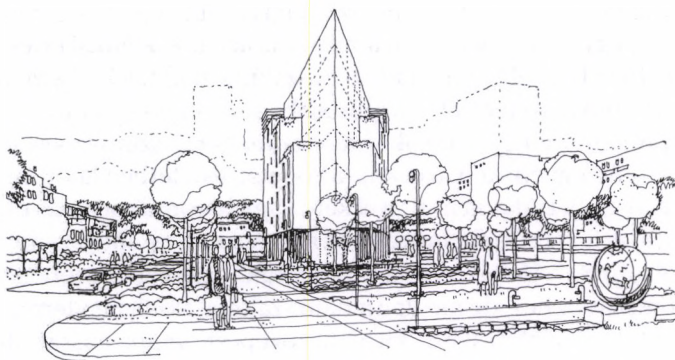
Alapjában véve ez nem baj, sőt nem is meglepő. Ugyanakkor a hagyományos (évezredes, évszázados, évti-zedes) tervezői gyakorlat egy döntő és gyönyörű elemét akarja kiküszöbölni, drámaian lerövidíteni.

Az érlelés, a megrendelővel (építtető, vevő, kliens, beruházó) való együtt gondolkodás türelmetlen, gépi folyamatú, a tartalomtól elvonatkoztatott formák és látványtervek versenyévé válik.

Már nem annyira az átgondolt, minden részletében „megtervezett”, tartalmat-formát mesterien ötvöző mű szerzője kap megbízást, hanem a gyorsabb, látványosabb alternatívákban gondolkodó tervező. Kellenek az alternatívák, de kell hozzájuk a technika is: valósághű, esti megvilágítású, madártávlatú variációk jelennek meg az egyre nagyobb kapacitású számítógépek képernyőin. És sokszor a valóban csodálatos technika, gyorsaság és alternatívagazdagság győz, nem pedig az egyébként értékesebb tartalom! Az sem baj természetesen, ha a tervező jó üzletember és jól találja (szövegben is) portékáját. De ma ez a képesség ritkán érvényesül: a „szép” rajz, montázs vagy modell, néha videoanimáció szükségtelenné teszi még a szöveget is.

De az is igaz, hogy hihetetlen nagy előnyöket rejt a CAD a tervek, rajzok pontossága, hibátlan méretezése, hiánytalan kimutatások, költségvetések, konszignációk (az alkalmazott anyagok tételes felsorolása) tekintetében. Órákat, napokat, embereket válthat ki a fenti nem éppen kreatív munkarészek elkészítésénél. Ezt sem lebecsülni, sem túlértékelni nem szabad! Fentiek természetesen nem zárják ki, hogy a jó tervező jó épülete, fejlett látványtervezéssel előállított terve kerüljön elfogadásra. A látványtervek, a modellek, az animációk (mozgó, épületet körüljárva ábrázoló technika) csak segítik a laikus építtetőt egy jó döntés meghozásában, a sorrend megállapításánál a tervpályázatok zsűrijében ülő profikat, sőt még az egyetemi tanárokat is az osztályzásnál.

Témánk egyik kérdése, hogy az egyetemi oktatás mennyire támaszkodjon a hagyományos, eredeti, „kézi” munkára és mennyire engedje a hallgatókat a kissé már személytelenné váló, briliáns szoftverek használóivá válni.

IRODAHÁZ-PÁLYÁZAT, IPARTERV, 2000
Utcakép

Az elmúlt tíz év szinte letörölte a diplomavédők tábláiról a kézi rajzokat, és elindult egy soha véget nem érni látszó „technikai-technológiai” verseny a hardverek, szoftverek, színes technikák között. Jó érzés azonban, hogy ez a „trend” már megszülte az ellenvariációt is: örömteli a diplomákon-tervpályázatokon újra látni a friss, festett, színes, szabadkézi rajzokat. Tudjuk, hogy a fejlődést nem lehet megállítani. A technika fantasztikus vívmányát nem használni dőreség, sőt butaság lenne. De meg kell találni a helyét. Nem szabad, hogy olyan területen is döntő szerepet játsszon, ahol nem játszhatna.

Már volt szó a művészetek (itt építőművészet) és a szakma iparosai közötti különbségről. Meghatározható-e a határ, van-e egy határozott vonal (színvonal), ami felett már művészeti értékről beszélünk, vagy nincs? Ezt a régi vitát most csak a CAD kapcsán elevenítem fel, hiszen a különbségek érthető módon a gépek használatával csökkennek.

Vannak szigorú, objektív feltételei a jó tervnek és ismerve a jó háznak, de a kreativitás és művészi érték elem-

zése már szubjektív-egyéni ízlésen is múlik. Egy választott szín, egy tömegek közötti arány adja azt az esztétikai érték-többletet, amely matematikai és szakmai megfeleléség mellett a művészi termék kategóriájába sorol egy-egy épületet-építményt-tárgyat: lakóházat, vízzáró gátat, színházbelsőt.

Az egyéni képzelet adja az ötletet, és a térben látott vázat is emberi akarat indítja el két-, vagy háromdimenziós útjára. A tervező adja meg végső soron a mű, az alkotás értékét, érték a jó terv révén teremődik. Ami ezután jön, az tömény, nehéz, de megtanulható szakma, amelyben természetesen szintén lehet kiválót, középest, vagy hibásat alkotni. A géppel nagyon lecsökken a számszaki, ábrázolástechnikai hibázások lehetősége, de megszűnni soha nem fog. Beszelnünk kell a szakma esélyeiről is. Az érintett műszakiaknak (építészek, mérnökök) a problémák-gondok megoldása ma élet-halál kérdése. A szakma magyar részvevőinek piacon maradása, vagy felzárkózása a fejlett országok építészetihez, mérnökeihez sok helyen összefügg a számítógép-informatika használatában való jártassággal, ezért az „élet-halál” jelző talán nem túlzás!

Jelenlegi állapotunk biztató, de csak az emberi (humán) erőforrás szempontjából, a technikai-gazdasági lehetőségeink messze gyengébbek a fejlett országokénál. A technikai-gazdasági helyzet értékelésétől nem lehet és nem szabad eltekinteni, mert ez az értékelés és az ebből levont következtetések, valamint a végrehajtásra javasolt döntések (vagy csak koncepciók?) határozzák majd meg valójában a jövőnket.

Egy komoly létszámú szakmáról (8–10 ezer építész, 25–30 ezer mérnök és partnereik) van szó, melynek tagjaként e kritikus időszakban meg kell hogy szólaljak. Helyzetünk értékelése közben több érdeket sérteni fogok. Nyíltan kell beszélni a hardvergyártókról, a szoftveresekről, saját szakmánk egykori és mai döntéshozóiról (ha ma a piaczgazdaságban van egyáltalán ilyen), szakágaink együttműkö-

dési készségéről, a „nyugati” partnerek „segítségéről”, sőt a „nagypolitikáról” is. Kezdem egy általam sokat emlegetett ténnyel: bár tervezési és szakértői díjaink messze vannak a nyugati piacgazdaság díjaitól, elvárják tőlünk (hazai szakmapolitikusaink és nyugati partnereink is), hogy a velük azonos áron vásárolt és fenntartott informatikánkkal legyünk versenyképes partnerek.

A hazai, gyakorlatilag a „nyugatiakkal” szemben alig versenyképes, kényszervállalkozó mérnök és építész az előző rendszerben szerezte meg pozícióit, és nem tud megújulni. A multik a nálunk kedvező piaci konjunkturális helyzetet sokkal jobban használják ki, részben nagyobb tőkeerejük, részben sokkal „kegyetlenebb” munkáltatói módszereik miatt. Itt most csak a hiányzó tőkéről beszéljünk; mivel az európai tervező piac ránk erőszakolja az egyébként jól kidolgozott, több évtizedes rendszerét, tenderezési módszereit, szerződéstípusait és – most itt a mi esetünkben – a náluk kialakított hardver- és szoftverrendszereket. A fenti, hihetetlen gyorsan avuló rendszerek állandó karbantartása, cseréje, a kompatibilitás fenntartása kivérezheti a hazai induló, tőkeszegény vállalkozásokat.

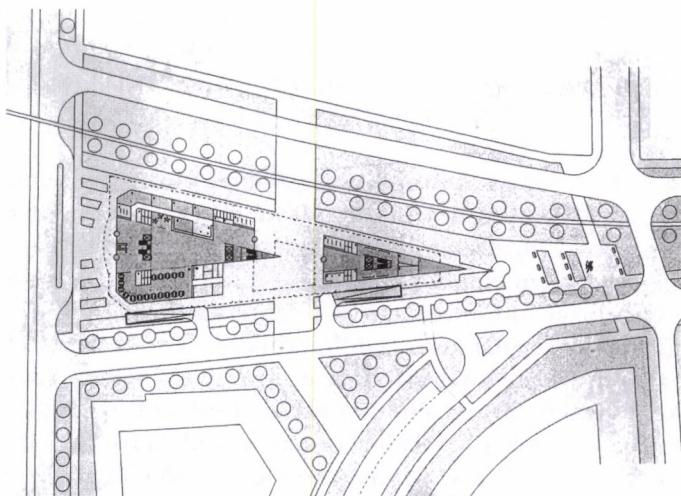
Megismétlem: a rendszerváltozás óta azonos áron vásárolunk számítógépet és hozzá programokat a fejlett országokban dolgozó versenytársainkkal! És itt nem csekély összegekről van szó, ezt mindenki tudja. Ha pedig végre felszerelkeztünk – persze nem a csúcstechnológiával, hanem egy még éppen elfogadható konfigurációval –, akkor az igen-igen gyors (talán rafináltan, erőszakoltan mindig szinte összes elemükben megújuló programok miatt) – a technológiai avulás folytán kezdhethük az egészet előlről. Ezen bölcs előrelátással, jó érzékű sejtésekkel (hogy megmarad-e az adott hardver vagy szoftvercég a piacon, vagy rossz lóra tettünk, és mindent előlről kezdhetünk) némiképp segíthetünk, de nem sokat. És azt magyarázza

meg valaki nekünk, műszakiaknak, hogy a magyar fejlesztésű elemek és programok még ezen belül is miért a legdrágábbak?

Az általános kép azonban a fentieknél sokkal árnyaltabb, természetesen sehol sem lennének ma már a piacon a fejlett informatika nélkül. Azzal is érvelünk beszélgetéseink során, hogy szinte azonos munkát-bevételt produkálunk ma ilyen informatikai háttérrel, mint mondjuk tíz éve, tízszeres dolgozói létszámmal. Minden nagyobb „privatizált” tervező és beruházó cég egykori létszámának ötöd-tized részével dolgozik ma, és szinte ugyanannyit képes tervezni, mint előző létszámával. Ennek a létszámcsökkenésnek és a közel azonos munkakapacitásnak egyetlen magyarázata és oka van: leegyszerűsítve: a számítógép!

Mivel és hogyan?

Konkrét gondjaink a mivel és hogyan körül forogtak az elmúlt évtizedben. Nem lehet elfelejtkezni a hősikor izgott tárgyalásairól, amikor megjelentek a hardver és szoftver rendszergazdák, gyártók, és velünk, tapasztalatlan (és valljuk be gyanútlan...) és több sebből vérző, frissen privatizált vagy újonnan verbuvált cégek vezetőivel megkötötték az első üzleteket. Hiszen ki ne hitt volna a gazdag egyedül üdvözítő megoldásokat és nyugati tanulmányutakat is begígérő cégek tévedhetetlenségében. Több szakágas cég még a szakágak eltérő jellegzetességeit is egyszerre kellett, hogy kiszolgálja az új helyzetben, amikor hardver- és szoftverügyekben döntenie kellett. Bölcsen, olcsón és egymással, meg a szakmai kapcsolatrendszerükkel is kompatibilisan találva meg a legjobb megoldást! Kétkem, hogy akkor valaki igazán tökéletes megoldást tudott volna nekünk ajánlani! Ma már látjuk, hogy a hardver- és szoftverpiac is ugyanolyan érzékeny és sérülékeny a piaczgazdaságban, mint minden más szakma és szakterület: cégek és hardverjeik, valamint szoftverjeik jönnek és tűnnek el a piaci verseny általunk persze követhetetlen csatáiban.

IRODAHÁZ-PÁLYÁZAT, IPARTERV, 2000
Alaprajz

És ez egyre inkább így lesz, hiszen közelgő EU-tag-ságunk ezen a piacon is könnyörtelen feltételeket fogalmaz meg: nem lehet egyedi, hazai „gyártmányokat” majd az együttműködések során használni, alkalmazkodnunk kell. Az árkérdést nem számítva a piac még mindig meglehetősen sokféle megoldást ajánl: de bármelyik döntési mechanizmus érvényesül is, szinte biztos, hogy rugalmas hozzáállást és befektetést követel meg tőlünk. Az is biztos, hogy mai felszereltségünk és pénztárcánk nehezen követi a változó döntéseket és változtatásokat. Ma sem tudom eldönteni a szakágak közötti vitát (építészként vezetve egy komplex céget), ha megjelenik egy feladat, és a munka szakági jellegéből adódóan eltérőek az építész, statikus vagy gépész szoftverhasználati javaslatai. Néha „megkönnyíti” a döntést a határozott megrendelő igénye, aki például mindent AUTOCAD rendszerű feldolgozásban

kér, amely rendszernek van minden szakág részére programja. Ilyen esetben a hazai fejlesztésű és az építészek által preferált ARCHICAD munkarészeket „át kell tenni” AUTOCAD-be, vagy eleve nem is érdemes erőltetni az alkalmazását.

Ez a helyzet európai integrációnk révén valószínűleg sűrűbben fog ismétlődni, sőt megkockáztatom, hogy rengeteg változás elé nézünk e téren. Talán egyszerűbb a hardverterület, ahol az IBM PC-piaca igen erős és nagyon sokat tud, majdnem mindenre alkalmas. A kiszolgáló háttérterület (nyomtatók, printerek, színes technika, szkennerek stb.) ma már, úgy érzem, „csak” pénzkérdésként kezelhetők. Az említett okokból sokszor megoldhatatlan anyagilag a feladat, hiszen a régi hardver „elfogadhatatlanul” lassúvá válik, ami tegnap jó volt, ma már visszatart a munkában. Jóval nagyobb gondot okoznak a szoftverek, az igazi új munkaeszközeink, a logarlécek-táblázatok-kihúzó-k-sablonok utódai. Úgy érzem, ezen a területen még rengeteg tennivalónk van a szakmán belül is! A szakágak fajtája, a munkák jellege (tanulmány, engedélyezési, tender, kiviteli), a választott szerkezetek (vasbeton, acélszerkezet), az ábrázolástechnikával szemben támasztott igény (pl. háromdimenziós látványképek, alternatívákkal) lehetnek a szoftver választásának feltételei. További szempont (eddig még nem beszéltünk róla!), hogy a műszaki anyagok továbbításának legjobb, leggyorsabb módja az e-mailen keresztüli dokumentálás és az elektronikus adattárolón történő szállítás és archiválás, rögzítés. Már ugyan megy ez gond nélkül nekünk is, de a módszer felvet néhány valóban új problémát: az autentikus verzió kérdését, a tervtárazás, az adatvédelem eddig nem ismert kérdéseit. A mindent rögzítő és kétszeres biztonsággal archiváló szerverrendszerek sok mindent megoldanak, de nem látható előre, hogy hosszabb távon milyen áron. Az elektronikus úton feldolgozott és elmentett adatok jövője,

archiválása természetesen más problémákat vet fel, mint a múltban a tervtáraké és papírhalmoké.

Milyen színvonalon?

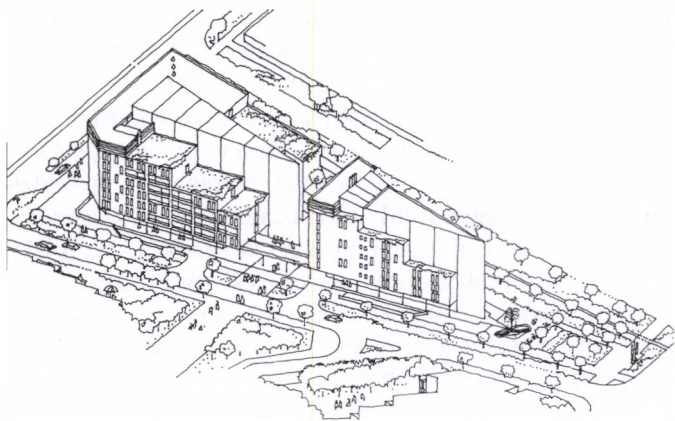
Milyen a hazai elektronikus munkaszínvonal a külföldi mintákkal összehasonlítva? A körülbelül 10 évvel ezelőtti induló helyzetünkhöz képest ma már nyugodtan állíthatjuk, hogy nincs elmaradásunk a nemzetközi tervezői piaccal szemben. A számítógépesítettség aránya nagymértékben befolyásolja majd jövőbeli eredményeinket. Nagy áldozatokat hoz a magyar cég a versenyben maradásért. Az egyik „eredmény” természetesen az volt, hogy béremelésre nemigen maradt keret, a jó fiatalokat könnyen el lehetett (és lehet ma is) tőlünk – nem is olyan magas pénzzel – csábítani. A helyzet tényleg drámai és ellentmondásos: vagy lépést tartunk a „technikával”, vagy a fizetéseket igazítjuk a mindenkori piaci átlaghoz. A kettő egyszerre nem megy, vagyis valahol mindig veszítünk! Jellemző és a fentieket igazolja, hogy azok a cégek tudtak mindkét fronton helytállni, ahol a belső vagy külső (tehát cégtag vagy tulajdonos) külföldi partner egyszeri gyorssegéllyel, infúzióval segített az indulásnál. A számítástechnika költsége és a honoráriumaink nem állnak egymással arányban. Ennek ellenére ma is létezőnk, és nem adjuk fel a túlélésért folytatott harcot. A drámai helyzet természetesen nemcsak a számítástechnika hatalmas terhei miatt alakult ki, hanem része van ebben az örökölt struktúrának, a szinte bebetonozott, ügyeskedésre berendezkedett volt menedzsmenti szemléletnek és a számító, cseppet sem humánus piaci környezetnek! De ez egy másik cikk témája lehetne! Vissza a gépeinkhez!

Partnerek lehetünk-e?

Fentiek után milyen az európai csatlakozás esélye, tudunk-e megfelelő partnerként az EU-ban szerepelni? Egyértelmű a válaszom: igen, tudunk! Mérnökeink jók, gépeink megfelelőek (ha nem is a mindenkori csúcson vannak), az

e-mail kapcsolatokon keresztül a rajz- és adatszállítás megoldható. Programjaink a vezető európai programok: AUTOCAD, ARCHICAD, NEMETSCHEK, AXIS, X-STEEL, PHOTOSHOP, POWERPOINT – és itt vigyáznom kell, nehogy a felsorolás egy preferencialista legyen. Nem annak számom, de látnunk kell a felsorolásból, hogy a szoftverek minősége ma már nem lehet akadálya minőségi munkánknak. Az EU-csatlakozási munkánkban alapkérdés az informatikai megfelelıség (és természetesen a nyelvi akadályok leküzdése). Változtatnunk kell az együttmőködési stratégiánkon is, hiszen a nagyobb munkáknál törvényszerően külföldi partnerekkel kell együtt dolgoznunk, a PHARE, SAPARD és ISPA munkák így épülnek fel. Nem a távolságtartás és az elkülönülés, egyediségünk hangsúlyozása, hanem az egyenlısége alapuló partnerség kell jellemezze ezt az új munkakapcsolatot.

Azt kell mondjam, eddig ez nem volt így: a közös munkáknál teljesítményre vonatkoztatva lényegesen nagyobb óradíjjal szerepeltek a külföldi „team”-tagok, mint a magyarok. Ezt a helyzetet minél elıbb meg kell változtatnunk, különben az elkövetkezı idıszakban újabb áldozatokkal lesz övezve az Európa felé vezetı út, újabb cégeink fognak megszűnni, mielıtt Európába érhettek volna. És akkor még nem beszéltünk a jogtisztaságról, amelyet már itthon is minden becsületes és hosszú távra gondolkodó cég teljesít – ez Európában alapvetı követelmény! A magyar BSA-nak, az általunk csak számítógép-rendırségnek nevezett szervezetnek megfelelni nem könnyő, és fıleg – megint – nem olcsó mulatság. Látjuk, hogy olcsóbb rendet tartani, mint vadászni a kalóz-programok után! De vannak eddig soha nem volt új gondjaink is! Igen, a vírusokra gondolkodok, melyek még a legóvatosabb, legjobban rendben tartott munkahelyeknél is okozhatnak komoly kieséseket, néha hatalmas idıvesztéseket. Döbbenetes látni, hogy a fantasztikus technika milyen pillanatok alatt omlik össze egy

IRODAHÁZ-PÁLYÁZAT, IPARTERV, 2000
Távlati kép

szándékosan ártani akaró vagy játékos kedvű vadidegen játszótárs beavatkozása után. Ezzel együtt a géphasználatnak az előnyei: gyorsasága, változtatási lehetőségeinek végtelensége egyértelműen pótolhatatlanná teszik ezeket az eszközöket.

És kikkel?

Az informatika használatának személyi feltételeit a menedzsmentnek biztosítani kell, mert az asztalok mellett ülő tervezők felkészültségétől nagyon sok függ.

A gondok a változásra kellően fel nem készült új-régi menedzsmentnél kezdődnek. Piaci versenyben történt kiválasztódás alakította ki a tulajdonoszerkezetet és termelte ki a magyar építészeti menedzsmentet? Nem! Szilárd meggyőződés – és ezt a piaci események igazolják –, hogy nem a piac, hanem a korábbi kapcsolati rendszerek működtetik a folyamatokat. Az átalakulás itt is „vértelen” – békés volt, olyan, ahol az előző vezetőgarnitúrák megszerezhették a re-

gi-új hatalmi pozíciókat. Ezzel a menedzsmenttel egy igazi versenyben – a tervezés technikai és marketing színterén – nem tudunk megfelelni. A „best practice” (a legjobb gyakorlat-praxis) követése és az „integrity management” (ez gyakorlatilag a korrupciókezelést jelenti) révén lehetünk csak versenyképes szereplői a piacnak. Nem véletlen, hogy a magyar-külföldi tervezői társulásoknál (mergerek) a menedzsment kiválasztásánál (QMS módszerekkel) és a számítógépes kompatibilitás megteremtésével kezdődik – a „diktáló” „nyugati” partnerek szerint – a sikeres közös munka.

A tervezői munka tíz év alatt valóban drámai változáson ment keresztül. Egy nagy cég szakmai gárdájának ma már 90 százaléka géppel dolgozik, és az ügyvitel teljes egészében az új számítógépes rendszerekkel dolgozik. Az előnyöket nem kell ecsetelni, viszont a munkatársak kiválasztásának új feltételrendszere jött létre. Alapfeltétel lett az informatikai jártasság valamennyi szakágban és szinten. E feltétel teljesítése az egyetemről frissen kikerülteknél nem gond, de az előző generációkat komoly feladat elé állította. Nem is mindenki tudta elsajátítani az új technikákat. Bizonyos esetekben talán nincs erőszakra szükség: az átmenet idején még megfér egymás mellett a régi és új rendszer, de nem sokáig! 5–10 éven belül el fognak tűnni a régi ügyviteli, menedzsmenti és tervezői módszerek, és mindenhol átveszik a helyüket a CAD-os módszerek. Az emberi agyat, képzelőerőnket, építészeink, mérnökeink térkomponáló készségét természetesen a gép nem veszi át, de jelentősen segítheti. És ezt normális, üdvözlendő tényként fogadja minden korszerűen gondolkodó műszaki kolléga. A teljes informatikai váltás igénye még a jövőé, de addig meg kell oldjuk napi gondjainkat: embereinkkel, gépeinkkel és jelenlegi műszaki infrastruktúránkkal. Az itt leírtak talán érzékeltetik a téma fontosságát és aktualitását. A mérnökök és építészek, konzultánsok és tervezők életét valóban megváltoztatták az informatika eszközei, és rövid 10–15 év

alatt a tuskihúzó, és logarléc világából átléptünk egy virtuális, szinte mesebeli térbe, melynek eljövételét csak a tudományos-fantasztikus leírásokból sejthettük, érezhettük.

És ma itt van a virtuális tér, lelkesedünk érte és félünk tőle, használjuk-csodáljuk, és megint máskor kétségbeesve keressük a megfelelő vírusölőket. Hiszem, hogy véglegesen döntöttünk már: a jövő nagy feladatait közösen fogjuk készíteni, mi és a gép, de mindig mi mondjuk majd meg, hogy mit és milyent tervezzünk, az eszközeink pedig hogyan kérdésre válaszolnak.

BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS

Tanulmány

Köl: Ensor James

Ensor belga festő művészetéről,
a lélek világáról

Cs

A PATKÁNYMUZSIKUS

Az ősvilág mitikus lényei támadnak életre egyik-másik középkori metszeten és fantasztkummal átítatott festményen. Azok a szörnyek és az éjszaka borzongató homályából szárba szökkenő legendás lények, melyek benépesítették az antik és a kora középkori mese-földrajz ismeretlen kontinenseit, vélt vagy valóban létező szigeteit, János pap országát és más mesebirodalmakat, továbbá a mélytengereket, de még a levegőöveget is, s amelyek az idők során a lélek alvilágába hátráltak. Vagy épp az álmok titkos birodalmába, ahol az értelem kontrolljától megszabadulva élhették a középkor elmúltával is a maguk titkos, de látványos életét.

Az értelem mindig is nehezen tudott megbirkózni ezekkel a madárfejű, de emberarcú, hatlábú, denevérszárnyú, pikkelyes asszonytestükön krokodilfejűt viselő, nehezen meghatározható szerzetekkel. A szüzekre ácsingózó unikornisokkal meg a vérivó farkasemberekkel, akik az éjszaka titkos bugyraiban tanyáznak, ám nappalra nyomuk vész. A szellem tanácstalansága, mely ezen hibridlényeket szemlélte, érthető, hiszen a ráció fiatal, szinte még csecsemőkorú érzékelési módja az embernek, szemben azzal a képzetes és az ősi korok óta folyamatosan jelen való világgal, mely mindenkinben ott lapul, s melyet e mitikus alakok ellepnek. Az értelem mindig is aggálllyal, sőt szorongással elegy röstelkedéssel tekintett eme lényekre, s igyekezett tőlük, mint a maga gyermekkorának balgatatag relikviáitól „elhatárolódni”. Borzadással nézett a maga lelkének fekete pokolbugyraiba, ahol ez az időtlen tenyészet véget

nem erően sokasodik, hasonlatosan a pocsolókban hemzsegő férgekhez.

Nem az értelem és nem a szellem világából, még csak nem is a képzeletből, vagy annak profán változatából, a fantáziából születnek e mitikus szörnyek. Bennük olyan atavisztikus élmény testesül meg, olyan megnevezhetetlen borzongások elevenülnek újjá a lélekben, melyek eredője ismeretlen, s kimondásukhoz minden szó kevés. Ahogy azok a mindennapi irtózások is túlmutatnak a ráció holdudvarán, melyek egy-egy lelket szinte népmesei borzongással töltenek el. Van, aki elájul kígyók-békák, futkosó bogarak, pókok, denevérek, gyíkok és éjjeli pillangók közelségétől. Némelyek még egy-egy ártalmatlan kutya vagy légben keringő madártoll látványától is.

A kordában tartott ösztönök és a megregulázott képzelet a farsangban meg a különféle bolondünnepeken talált kiengesztelődésre valaha. Kellett egy napnak, esetleg több napnak lennie, amikor a tiltások szünetelnek, a kontrollját veszített mámor vagy épp az örület szabad. Amikor a lélek sötét, bűdös és rációtól ellenőrizetlen bugyraiból napvilágra tódulhatnak a szörnyek. Sejtették a régi bölcsek, hogy e bolondünnepi engedékenység nélkül a téboly eláraszthat bárkit, aki véget nem érően kénytelen a benne szunnyadó fekete ösztönökkel tusakodni és azokat kordában tartani. A magányos lelkek, apácák és remeték misztikus iratai pontosan beszámolnak arról a benső küzdelemről, melyet az önelkűrből rájuk törő rémek ellen folytattak. A bölcsek tudták: a lélek alvó tigrisének néha koncot kell vetni, ellenkező esetben az felfalja gazdáját.

Hieronymus Bosch tárta föl talán a legteljesebben és a leglátványosabb módon a lélek alvilágát. Tehette, hiszen ha a kortársai tán meg hökkentek is egy-egy képén, azok a zordon tilalomfák nem álltak még, melyek később ellepték a lélek országútjának peremét. Az álmok tenyészetje persze ettől a tiltástól még nem szűnt meg létezni, csak épp az alvi-

lág szörnyeire rácsukták az ajtót. Később csak a falvédők és oltárképek angyalai voltak ábrázolhatók, még a Szent Antal megkísértése-képeken is illett kordában tartania a jámbor festőnek meg-meglóduló képzeletét, hiszen a körtemellű és csábos ülepű szépasszonyok, akik egy-egy korábbi metszeten vagy festményen ellepték a rongyaiban riadtan kucorgó remete körül a vadont, nem voltak kiállítóterembe, főként nem oltárképre valók.

Ám Boschnak még esze ágában sem volt megfékezni diabolikus képzeletét. Tulajdonképpen mindegy, milyen indítékból tártá fel művein a lélek hagymázos alvilágát. A művészet egyik-másik historikusa bizonyos titkos közösekre gyanakszik, melyek apokrif hiedelemvilága a festőt megihlette volna. Lehetséges. Az viszont tény, hogy aki e képek látványában elmerül, előbb-utóbb a maga szorongásait és álmait fogja árnyékuk-vesztő alakjaikban felismerni. A különös acélcsillogású építményekben, melyek embert vagy páncélos rovaróriást formázó tornya körül denevérek és ősmadarak cikáznak, a tövükben hangyászra emlékeztető páncélos sárkánygyík, az oldalt komorló víztükörben pedig, melyet fátyolként világítanak meg felülről a felhők, a pokol fenekéig látni: halfejű és emberforma, patkánytörzsű, rovarlábú és pikkelyek borította lények tolonganak a mélyben, eloldva a tér meg az idő újkori nyűgeitől.

James Ensor műveiben, a 19. század végén újra meg-elevenedik a lélek évszázadokig illegalitásba kényszerített alvilága. Az extravagáns belga festő, aki életműve jelentős hányadát ifjúkora esztendeiben alkotta meg, ostendei polgárcsalád sarjaként szegődött el a téboly és az álmok krónikásának. Műve kétségbeesett tiltakozást váltott ki a környezetéből. Az akadémikus művészek közönséges futóbolondnak tartották, s hosszú időnek kellett eltelnie, míg világossá vált: az elátkozott festő látomásai nemcsak szuggesztívek, hanem az idő próbáját is kiállják. Kiderült, hogy ez a festészet jóval több egy különönc polgárpukkasztó

ENSOR FUVOLÁZIK A HÁZTETŐN
1881 körül, Ostende

hóbortjánál, vagy egy sátánista alkalmi eszelősségénél. Ekkor – tempora mutantur – bárói címet kapott, s a korábbi utálkozók és fanyalgók is elszánt hívéül szegődtek.

E mű háttérében nemcsak átvitt, hanem a szó legszorosabb értelmében ott tarkállik és komorlik a Hieronymus Bosch műveiben még ismeretlen polgári környezet. Ott városvégek romépületei, fantasztikus tájak, erdei tavak beomló hídjai mellett és alatt gomolyog a patkányok, félember-félmadár lények alvilági farsangja. Itt, Ensornál

a civilizáció mindennapjai szolgálnak tájképi háttérül. Behavazott háztetők, a tengerpar felett úszó viharfelhők, falak és utcák, libbenő drapériák, félhomályos szobák, melyekben fülledt árnyék esik a csipketerítőkre meg a virágmintás faliszőnyegre. A visszfények lepte ablakok meg a falon függő blondel-keretes képek mind a szolid nyugalmat volnának hivatottak szolgálni, csak épp a tükrükben fölfénylő alakok borzongatóak. Az ajtón betoppanó, nemtelen lény sötétkék bársonyköntöse fölött halálfejet visel. A padlón szertehajigált maszkok.

Ahogy gazdáik, a cilinderes és sétatálcás urak – a kéze-lőjük vakító fehér –, s a csipkegallérban, fűzővel karcsúsítottan és felékszerzve pipiskedő hölgyek, a lélek alvilágának eme illegalitásba száműzött, ám valójában hatni és burjánzani soha meg nem szűnt lényei is e szolid utcákban és parkokban, harangbongató templomok tövében és homlokzati szobrokkal felcicomázott házakban, üzletekben és báltermekben élik a maguk mindennapi életét. A szörnyek és az álmok mitikus lényeknek élete azonban látszólag árnyékélet, hiszen mindük titkolni és szégyellenivaló. Ám épp ezért képesek eluralkodni azon, aki rejtegetni kénytelen őket, aki megretten folyamatos tülekvésüktől, de jelenlétüket néven nevezni nem meri. Aki mindig a fényben akar állni, s magát üvegszerűen tiszta lénynek szeretné hinni, előbb-utóbb egész lényét be fogják tölteni e vijjogó rémek, a sauruszvilág sárkánymadarai és az imaginárius pokol sátnjai, átvilágítanak a bőrén, belakják, mint a soha ki nem hordható, ám folyamatosan növekvő csecsemő, és szolgáljukká alázzák. Nincsen előlük menekvés. Mint a keleti mesében, mely szerint aki boldog akar lenni, nem gondolhat a fehér elefántra. Amúgy persze sosem jutna eszébe, e tiltás következtében mindig feltűnik, amikor épp alá kéne merülni a feledésbe.

Szörnyű maszkák című korai festményén Ensor mindannyiunk kezébe adja művészete kulcsát. A kép 1883-ban

készült, s művészettörténészek szerint a festő először kanyarodott el korábbi művei világától a hagymázos képzelet birodalmába. Ez csak részben igaz, ugyanis egy korábbi, 1882-es keltezésű remek grafikáján – mely Pierre Bonnard képi világát idéző szobában két nőalakot mutat be –, oldalt, a falon ott függenek a borzongató maszkok. Csőrösek, kigúvadt szeműek és régmúlt korok mitikus lényeit idézők. Egyelőre még csak az idillre rásúlyosuló háttérként.

Ahhoz, hogy e képet pontosan megértsük, körül kell kukkantanunk abban a polgárvilágban, melyben Ensor élt, s nem árt egyet-mást a családjáról sem tudnunk. Szülővárosa, Ostende a tengerparton fekszik. Télen nyugalmas, már-már unalmas település, nyáron viszont annál mozgalmasabb, divatos fürdőváros. Az 1860-as születésű festő apja az angol nagypolgárság soraiból került ki. Ambiciózus, nyelveket tudó, világot látott és a művészetekhez vonzó férfiú. Nagyvonalú bohém, társasági csevegő, aki sokat tud, ám sokszínű, kicsit felületes tudásából nem jön ki semmi. Az idősebb Ensorból hiányzik az a folyamatos tettvágy, ami a festő flamand iparoscsaládból született anyját jellemzi. A szülők alkati ellentéte tragikus.

Az asszony mindene az a kis emléktárgyüzlet, mely a család megélhetését biztosítja. Itt kéne tevékenykednie a színes és kissé kelekótya atyának is, akinek azonban semmi hajlandósága nincsen a boltban való tüsténkedéshez. Mint az angol „felső körök” neveltje, némi patriarchális fensőbbiséggel néz a karneváli maszkokat, csipkegallérokat és legyezőket, kínai vázákat meg lampionokat, ilyen-olyan divatcikkeket, tengeri csigákat-kagylókat és egyéb herkentyűket áruló üzletre, ám a foga nem fűlik az itteni tüsténkedéshez. Járja a város klubjait, ujjai közt elpeereg az idő, ő maga pedig egyre jobban alámerül az alkohol örvényeiben.

Az ifjú Ensor e hasadt világban nő fel. Örökli apja színes és invenciózus szellemét, ám anyja munkamániáját is.

Ambíciói azonban mindenre irányulnak, csak épp az üzletmenet felvirágoztatására nem.

Félreértés ne essék, szereti ezt a csupa szín, csupa hangulat boltot. Pálmafáit és akváriumait. Színes maszkjait és elefántcsont legyezőit. Karneváli csipkekosztűmjeit meg a kínai porcelánok ábrázolta csodavilágot. Csak épp nem üzletnek tekinti, hanem olyan közegnek, mely a maga féltávoli fényeivel és sejtelmeivel megigézi vendégét.

Ensorné asszony kétségbeesetten látja, hogy fia ugyanolyan kelekótya, mint az apja. Az üzletben semmi hasznát nem lehet venni, ráadásul fest és rajzol. Már tizenöt-tizenhat évesen remek táj- és életképeket. A tengerpart dűnéiről, a kocsmák elesettjeiről, néha a város útjairól-tereiről, s gyakran egy-egy félhomályos, zsúfolt szobabelsőről, ahol magányos nők üldögélnek. És ami az anya számára még szörnyűbb, férje titkos szövetségre lép művészambíciókat dédelgető fiával, szinte a maga megnyaklott ambícióit látja benne kibontakozni, és ahelyett, hogy a tisztas iparosmesterség felé terelné, csak lovat ad extravagáns hajlamai alá. Ami pedig amúgy sem hiányzik az ifjú Ensorból. Cimboráival időnként mindenféle ringyrongyba öltözve és rikoltozva rója a várost. Aztán meg kiül házuk tetején a kéményre, és mélán fuvolázik a teliholdnak.

A festmény, a Szörnyű maszkák, melyben Ensor festői világlátása megszületett, sötét szobát ábrázol, melyben egy kalapos, farsangi álarcot viselő férfiú kuporog az asztalnál, borosflaska meghitt társaságában. A nyíló ajtón pedig épp belép egy hasonlóképp álarcot viselő asszony. Fején kapucni, a szemén fekete okuláré. A kezében rettenetes husáng. A kép magáért beszél.

A lélek alvilága, amikor a keresztényi buzgalom árnyékéltre kényszerítette, nem szűnt meg hatni. Tovább burjánzott a lelkek titkos bugyraiban, csak épp a kontrollt veszítette el fölötte a sok jámbor balek. Az ellenőrizetlenül gomolygó inferno aztán elkezdte a vámot szedni skizofrén

vagy depressziós áldozataiból, mivel az őrület, a „lélek árnyéka” – mely a korábbi bolondkarneválokon és pünkösti királyválasztásokon kellő szerepet kapott – elveszítette szakrális vonásait. Valami olyasféle történt, mint a középkor végén, amikor a királyok mellől elmaradt a korábban velük szinte összeforrott udvari bolond figurája. Fölöslegesnek ítélték kerge handabandázását, a maguk „nagykorúságára” hivatkozva, holott valójában a bolond negligálásának oka az volt, hogy nem értették többé a fontosságát, nem értették bizarr szerepe szakralitását.

Azt pontosan nem lehet tudni, mi vezérelte Ensor ecsetjét, amikor – tüneményes lelki intelligenciával – a szorongató hangulatú képet megfestette. Aligha kétséges, hogy belső meghasonlottsága fogalmazódik meg a jelkép erejű figurákban. Tudva vagy sem, „kibeszélte” magából rettenetes szorongását. Áttestálta a képre. A maszkok, ez csak sejtethető, talán elrejtteni kívánták a mű személyes hátterét. Csakhogy – és ezt a festőnek hamar fel kellett ismernie – a maszk nemcsak elrejt, de ki is tár. Szabaddá tesz. Amit én, X. Y. röstellék megtenni, egy álarc oltalma alatt megtehetek. Kimondhatom vagy megfesthetem legféltettebb titkaimat. Legfeljebb a szándékos félreértők rosszul reflektálnak rá. Bolondnak néznek. A művet pedig fantazmagóriának.

Korai, a tengerparti dűnéket, az ott ácsorgó kocsikat, meg a hullámokon himbálódzó vitorlásokat ábrázoló tájképeivel, illetve remek portréival és életképeivel Ensor kivívott magának némi elismerést. Azt ugyan senki nem vette észre, milyen kivételes látásmód az övé, s hogy tájai, illetve arcmásai mögött is ott feszül bizonyos diabolikus feszültség. Amikor viszont elkezdi a „fantazmagóriái” festését, általános volt a meghökkenés. Egy tekintélyes kritikus röviden szemétnek (trash) mondta eme képeit.

Az elutasítás annyira általános, hogy Ensor – aki amúgy is hajlamos volt a társaságkerülésre – egyre job-

ban magára maradt. Még az őt ideig-óráig favorizáló modernista és extravagáns, illetve „anarchista” körök is sokallották merészségét. Az történt, ami történni szokott: amíg a festő a közös álmokat jelenítette meg, szerették. Amint viszont a maga világára rátalált, s ezáltal „kezelhetetlenné” vált, kiutálták maguk közül. Amíg tehát jelentéktelen volt, egy a sorból, zseninek harsonázták, amint viszont kimutatta oroszlánkörmeit, fanyalogva kiközösítették. Mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint a tény, hogy festőnk kezdetben csak kollektív tárlatokon szerepelt. Az első önálló kiállítása – ha úgy teszük, magára maradásának és magára találásának jegyében – csak 1895-ben nyílt meg, Brüsszelben. Ekkorra már életműve jelentős hányada elkészült. Az a hatalmas festmény is, melyet az utókor Ensor főműveként tart számon, a Krisztus bevonulása Brüsszelbe. Ez az – életművében csöppet sem előzmények nélküli – munka látomásos erejével és motívumai tarka eleveenségével művészete minden jellemzőjét magában hordozza.

A festő korábbi művei mintha csak előtanulmányok lettek volna ehhez a hatalmas vászonhoz. Ami előbb apró tollrajzokon és vásznakon mutatkozott meg, itt mind együtt látható. A torz lények százai, félálomi figurák, melyekről pontosan nem tudható, álarcot viselnek-e, vagy a maguk arcát mutatják. Félállati lelkek – orruk ormányt imitál, szemükben kandi téboly. Bábszerű katonák és trombitát fújó, dobos püfölő muzsikások. Majom- és patkányképű lények, kutya- és denevérpofák a nemtelen mámor sodrásában. A cilinderes halálfej megett aggálytalanul ölelkező szerelmespár. A flamand múlt megelevenedő figurái: mackóléptű mesteremberek és dzsidás lovagok. Bohócok és törpék. Részeg martalócok, vak koldusok, prostituáltak és zsebmetasztók. Csupa bornírt, féregszerű lény. Középpütt pedig Jézus ül számárháton, és a festő arcvonásait viseli. Csak éppen alig látszik, úgy körülhemzsegi ez a karneváli torz

forगतag. Olyan, mint Brueghel Ikaruszának főalakja, akit a báméskodó észre sem venne, ha a kép címe nem utalna rá. Meg kell keresni. Mert ott van a tengerbe nyakló szárnyas hős, csak épp nem esik rá külön fénysugár. Amúgy észre sem veszi senki: a Brueghel-vásznon a parasztok meg a hajósok mind a munkájukba görbednek, fűtűlnek a tragédiára, a lángelme korszakos kíséretére, ahogy a számárháton gubbasztó Ensorra is az örök farsang tébolyult flamandjai.

Csontváry a maga apoteózisát megfeszve gyanútlanul feszít a mű középpontjában. Brueghel és Ensor ennél sokkal aggályosabb. Nem „adja ki” magát. A művet értelmezze más. Ensor odapingálta magát a kép közepére, a táncos és harsány forगतagba, ám egyúttal úgy el is rejtette a maszkák tengerébe, mint Vermeer a maga arcát, amikor híres és sokatmondó „önarcképén” háttal festette meg magamagát. Arca nincsen, legalábbis láthatatlan – tessék ennyiből megérteni, hogy nem a művész sorsa a fontos – ahogy azt a romantika képzelet, hatalmasra puffasztva az „egyéniiséget” –, hanem a szelleme! Nem a szeszélyei, hanem a műve.

Nem tudni, mennyire hirtelen nekibuzdulás eredménye a nagy mű. Tán hosszas tervezés előzte meg. Két évvel korábban festette meg Ensor – szintén monumentális hatású – vásznát, a Szent Antal megkísértését. A két mű rokonsága nem elhanyagolható, ám a különbségük is szembeötlő. Álomi köd borítja a szent lelki viszontagságait bemutató vásznat. A körvonalak pedig feloldódnak a lég-nemű elemekben. Itt minden bizonytalan, szemben a Jézust karéjozó karnevál rusztikumával. A szent remete körüli alakok a brüsszeli bevonulás figuráival némiképp rokonok, ám e kép igazi tere a levegő. Az ott röpdöső, visongó álomalakok. Parányi, hangyaszerű lények, némelyik mint ha ejtőernyőn szállna alá, mások denevérszárnyon, vijjogva csapnak le a borongó szentre, aki elfordulna a kísértő látványtól, ám bárhová veti is tekintetét, torz alakok,

bőmellű leányok, riasztó kutyapofák, egér- és rovarszerű szörnyek vigyorognak, illetve vicсорítanak rá.

Ha van képe Ensornak, mely a művészetét Bosch látomásos festészetéhez köti, a Szent Antal megkísértését ábrázoló biztosan az. Már a téma sem volt idegen a her-togenboschi festőmágustól. És az a vízi tenyészet, mely az Ensor-festmény jobb oldalán alul látható, ha az ecsetkezeléstől eltekintենek, akár Bosch művein is helyet kaphatna. Mocsári hemzsegés, mely félig féreg, félig ember hibridjeivel megborzongatja a szemlélőt. Nem az élet keletkezésének heroikus helyszíne ez a víztükör, inkább az elkorcsosult, féreg sorsra kárhoztatott lelkek purgatóriumának jelképe. Cincér-ördögei, hidrái, patkányképű katonái, vicсорító krokodiljai és pikkelyes-uszonyos egyszarvú a riadt és tanácstalan lélek alvilágából szöknek szárba, és valamiképp az álom meg az ébrenlét közötti senki földjét népesítik be.

Ugyancsak a Jézus bevonulásával egy időben készült el Ensor a Bukott angyalok című, látomásos remeklésével. Ez a viszonylag nagyméretű vászon is inkább a Szent Antal megkísértésével rokon. Alakjai tarkák, ám kontúrjaik bizonytalanok. A képen ábrázolt jelenet a biblikus apokrifból, az Énok apokalipsziséből ismert motívumokat használja fel. A Teremtő kitaszította angyalok, akik hatalmuk tudatában fellázadtak az Úr ellen, trombita harsogása közepette hullnak alá a viharfelhők ülte mennyből, s odalenn elkeverednek a föld – mámorba és a hús örömeibe merült – halandó lelkeivel. Szörnyű tettük, hiszen ők a megrontók és gyalázatosak, mértéket nem ismerők, aberráltak és hatalmaskodók, akik visszájára akarják fordítani a teremtés áldott folyamatát, a festő vásznán farsangi kavalkádban oldódik fel, s a színek harsogása elkendőzi a tragédiát.

Ensor más, de szintén e korai, nagy korszakából datálódó káprázat-festményei viszont mintha ugyanezt az antik legendát mondanák tovább, a teremtés művét összeka-

szaboló és meggyalázó szörnyű valahai angyalokét, de oly módon, hogy a teremtés szakrális művének vámszedői e műveken már nem a maguk borzongató, ám még mitikus aurájától övezve szerepelnek, hanem polgári álcákat magukra öltve. Csipkekötényt és főkötőt. Azt pedig pontosan nem lehet tudni, hogy maszkot viselnek-e, vagy saját arcuk-e az a szörnyű lárva, ami beborítja a koponyájukat.

1885-ben Ensor készített egy nem túl jelentős, ám annál beszédesebb művet. Nem is művet, inkább műhelytanulmányt. Maszkok sora címen szerepel a különféle albumokban. Az apró krétarajzon, mely tudatosságát és hihetetlen módszerességét bizonyítja, mintegy félszáz apró álarc látható. Sanda vagy épp álmatag szempárok. Fintorgó ajkak, vicsorító fogsor. Torzonborz szakállak. Cvikker és harcsabajusz. Redők, infantilis tetoválások. Afrikai, keleti, héber és nordikus karakterek. Köztük egy macskalány. Sanyarú, adáz vagy épp depressziós pofák. Változatok egy témára.

Mindaz, amit Ensor a Jézus bevonulása után festett, már az érett mester munkája. A világra rátalált festőé, aki korábban keresett-kutatott, most egyszerre magára talált, képletesen szólva: hazatért. Megnyugodott. Az a hatalmas vulkánkitörés, melyben rövid idő alatt életműve javát világra hozta, többé nem ismétlődött meg. Sikerült a lelke alvilágának szörnyeit abban a világban „meghonosítania”, melyben élt, s ezáltal valamiképp domesztikálnia is sikerült őket.

Egyik remekműve, az 1891-ből datált Szörnyű muzsikuskok tíz fantasztikus állatot ábrázol. A kisméretű kép középpontjában egy kottafejekkel felékesített ruhájú patkány látható. Körülötte fuvolázó tücsök, kornyikáló hal meg krokodil, doboló gém és bőgőjét pengető rák. Zoológus legyen a talpán, aki e Hieronymus Bosch bestiáriumát idéző állatokat azonosítani tudná. Szinte hallik a rémes karkofónia, melyet csempe instrumentumaikon ez a menazsé-

ria hallatt. A középen pöffeszkedő patkánymuzsikus pedig, olyan karmesterféle, báván hallgatja a zenebonát. Az őt körülvevő fantasztikus lények között nagyapósan álldogál, és figyel. Van benne valami bornírt báj. Lehet, hogy a mester démoninak szánta, mégsem az. Inkább ábrándosan bugyuta. Már nem a lélekre súlyosuló, az álmokat hagymázos jelenlétével felkavaró szörnyek közül való, hanem a lélek alvilágának kordában tartott lényeből vétegett. Szinte szeretetre méltóan bumfordi...

Egy már későbből, 1899-ből datálódó Önarkép maszkokkal című munkája a nagy festmény, a Jézus bevonulása... utózöngéje. A festő magamagát piros kalapban festi a kép közepére, és körötte sűrű összevisszaságban maszkok tolonganak. Buddha, prostituált, gorilla, meg macska és kannibál. Sok nehezen meghatározható szörny. Egy kalapos polgárasszony meredt arcú lárvája – füle mellett pity-pangfűzér. Bohóc és csőrös rémalak. Mind kicsit felfelé emeli arcát, ahogy a vakok szokták, egyedül a festő néz konokul a szemlélőre. Itt nem a diadalmasan is megalázott Krisztus szerepét veszi vállára, hanem a látnokét. Tekintetében extravagáns szigor és kajánság elegyül. Nem kétséges, hogy ez a metsző pillantás túllát a tér meg az idő mindennapi nyűgein és korlátain. Ahogy ahhoz sem férhet kétség, hogy amikor 1895-ben megrajzolja a Démonok gyötrik a festőt című színes rajzát, éjszakai kínjait veti papírra. Mert ő áll aggódalmasan a mű középpontjában, körülötte pedig denevérszárnyon röpdös, krokodilpofával kaffog, vámpírfogakkal és sárkánykarmokkal tépi a megszeppent művészt a lélek alvilágának félálomi tenyészeté.

Ugyancsak a „bevonulás-kép” variánsának tekinthető az 1920-ból jegyzett Flandriai karnevál. Banyák, vízfűjű muzsikusok, zsebmetszők és részeg randalírozók vonulnak a képen, de a Megváltónak már nyoma sincsen közöttük. Az a metafizikai feszültség és szorongás, mely a nagy váson jellemzője, itt marionett-játékká szelídül. Pojácái és

ádáz prostituáltjai nem fenyegetőek, inkább egy népi játék kedves-bolondos szereplői...

Ahogy Ensor kinőtt a festőkollektívák karámaiból, már csak a maga keskeny ösvényét taposta. Vele kapcsolatban is fényesen beigazolódott a látszólag abszurd, ám annál bölcsebb megállapítás, miszerint a magányos lélek útja messzebbre visz, mint a szekértáboroké. És a művere is egyre többen figyeltek rokonszenvvel. A korábbi lesajnálást és kiközösítést megértés váltotta fel. 1903-ban a festőt a Lipót-rend lovagjává ütötték. 1929-ben Albert király, akivel – illetve akinek bizalmasaival – korábban meg-meggyűlt a baja, a korosodó és egyre tekintélyesebb mestert bárói címmel tisztelte meg. Rá négy esztendőre pedig a Festők hercegévé kiáltották ki Brüsszelben. Eszerint tehát Ensor, aki évtizedekkel korábban festett bevonulás-képen képletesen Jézus Krisztus arcát viselve és számárháton topant be a belga főváros farsangi kavalkádjába, valóban diadalmasan odaért, ha némi késedelemmel is.

Ez idő tájt festett művei a korábbiakkal rokonok is, meg nem is. Látomásos démonizmusuk karikaturisztikussá, ha úgy tetszik – a technikát illetően –, grafikus jellegűvé válik. Korábbi metsző és egyetemes szatírájuk némiképp „célirányossá” változik. Kipellengérezí remek vásznain és krétarajzain a stupid orvosokat és bírókat, meg az emberi lélek kannibáljaivá züllő politikusokat. E művei egyikén szakácsokat fest meg, akik emberfőket – a főszakács felismerhetően épp az övét – tálalja fel a reményteli vendégeknek. Bírakat ábrázoló groteszk munkáján torz, kocka-, körte- és csőrfejú talárosok bornírt serege néz szembe a hasonlóképp otromba elítéltekkel. Az orvosi stupiditást sem hagyhatja említetlenül. Csörlővel húzzák ki az ordítózó, halálra szánt beteg beleit a „nagy tudományú doktorok”, akik fontosságuk tudatában handabandáznak a kórteremben. Kés, fűrészes és csavarhúzó fekszik szertehajigálva a padlón: a sebész szörnyű munkájának megannyi attribútuma.

Ez a különös művész, aki korai eruptív korszaka után békés derűben töltötte napjait, és magas kort ért meg, írt egy marionettjátékot is (La Gamme d'Amour), melyhez még a zenét is ő komponálta. Ami a zenét illeti, ez egész életét végigkísérte. 1906-ban egy barátjától és pártfogójától harmóniumot kapott, melyen szívesen és gyakran játszott. Egy fotográfia az idős mestert hangszere előtt ülve ábrázolja. Feje fölött hatalmas vászna függ, a Jézus bevonulása Brüsszelbe, továbbá számolatlan apróbb festménye és grafikája.

Ez már az „új háza”, hiszen közel hatvanesztendősen elköltözött a Flandria utcából, melyet pedig annyiszor megörökített a festményein. Új lakóhelye földszintjén – ez is különös élete jelképének tekinthető – létrehozta anyja „emléktárgyüzletének” hasonmását. Itt halmozta fel maszkjait, koponyáit, jade-szobrait, szárított tengeri herkentyűit, keleti limlomjait, és persze legkedvesebb festményeit is, melyektől oly nehezen vált meg. S ami a legfontosabb: ez az „üzlet” sosem nyílt meg a nagyközönség előtt. A festő itt töltötte napjait, dolgozott és emlékezett. Abban a közegben, mely mesterré érlelte. Közel kilencvenesztendősen, 1949-ben hunyt el.

Élete azt példázza: boldog, aki benső egyensúlyára rátalál. Akinek sikerül domesztikálnia lelke szörny-tenyészetét, megszelídítenie a benne gomolygó alvilágot.

SZEPESI ATTILA

Am

BESZÉLGETÉS ANTHONY BRAXTONNAL,
SZABADOS GYÖRGGYEL
ÉS VLADYIMIR TARASZOVVAL*

A zenéről

Mr. Braxton! Egy korábbi interjúban kifejtette, hogy ön és zenésztársai a New Orleansban kezdődött afro-amerikai muzsikának a hagyományát folytatták, és ez nagyon nehéz munka volt. Megmondaná, mit értett ezen?

Braxton: Véleményem szerint létezett egy zenei hagyomány az elmúlt kétezer év alatt, amit nem mindig értettek. Ebbe tartozott a nagy transzeurópai zenei fejlődés a görög daloktól a modern korig, de ebbe tartozik immár a New Orleans-i zene megjelenése is. Egyébként remélem, hogy a jövőben el tudjuk majd választani a faji és politikai fogalmakat a zene fogalmától. Mert a zene túllép a politika határain, meghaladja a nemzeti határokat. A jövőre nézve olyan egészséges nézőpont kialakulását remélem, amely valamiféle kényszerítő erejű, harmonikusabb valósághelyzethez vezet el bennünket, miáltal segíthetjük gyermekeinket, hogy megértsék az élet, a létezés szépségét. Bármely zenének nem a politika a lényege, hanem a belőle ránk, hallgatókra ható ösztönző erő, hogy a lehető legjobbat cselekedjük. Úgy érzem, különösen mostanság, valami féle torz szemlélet érvényesül, amely azt mondja, hogy az afrikai zene fontosabb, mint a világ többi részéé. Véleményem szerint minden zene fontos. Én magamat a zene professzionális tanuló diákjának tekintem, és mint diák, nyugodtan tanulhatok tovább, mivel oly sok területe van

* Magyarkanizsa, 2003. szeptember 13.

a zenének, amelyről még nincs ismeretem. Bizonyos világ-hagyományról van tehát itt szó.

Válaszom ezért az ön kérdésére röviden: jelenleg a totális manipuláció korát éljük. Például: az Egyesült Államok elhatározta, hogy harcba megy Irak ellen az ENSZ felhatalmazása nélkül, és most súlyos problémáink vannak. Ez jellemző. Személy szerint azt gondolom, hogy az a nézet is, miszerint a New Orleans-i zene ma a világ zenekultúrája felett áll, ez Amerika problémájának része, egy nacionalista pszichológia része. Véleményem szerint a New Orleans-i zene mást sugall. Azt sugallja, hogy köszönet jár a világ zenéjének, mert minden zene összefügg egymással. A tanítványaimnak azt szoktam mondani, hogy a nagy transzeurópai zene nélkül nem volna hangrendszerünk, nem volna zenei rendszerünk, tehát a tanulás és a zene felfedezésének vágya egyúttal az egész emberiség és egyetemesség felfedezésének része is. Mindezek tudása az embert inkább szerényre kell hogy tegye, nem pedig agresszívvá.

Olyan időben élünk, amikor új lehetőségeink nyílnak. Amerika súlyos és sok mindenre kiható hibákat követett és követ el, de ma is úgy hiszem, hogy muzsikálhatunk együtt másokkal, és folytathatjuk a közös zenélést. Én például sokat tanultam az által, hogy mai hangversenyünkön együtt zenéltem társaimmal, ezzel a két kiváló emberrel. Amerika csak része a világnak, és nem ő az egész világ. Ez a válaszom a kérdésre.

– *Mr. Braxton, mi készíteti önt arra, hogy olyan új együttesel vagy zenészekkel dolgozzon, mint például a mai két társa?*

Braxton: Az elmúlt 35 évben azon dolgoztam, hogy olyan zenei rendszert építsek ki, amely visszatükrözi az általam tanult világmodelleket, és nagyon szerencsésnek és hálásnak érzem magam, hogy felfedezhettem azt, amit valójában csináltam életemben. Ugyanakkor mindig fontosnak éreztem azt is, hogy időnként eltávolodjam a saját zenémtől, és mások zenéjét is játszom, mert így tudok to-

vább tanulni. Én, mint mondtam, a zene professzionális tanuló diákja vagyok. Nem vagyok mester, egy boldog diák vagyok, és ennek része az, hogy olyan szerencsés voltam, hogy találkozhattam és megismerkedhettem mai művész-társaimmal.

– *Fűződik-e valamilyen különleges történet ahhoz, hogy az eddigi, viszonylag rövidebb szerzeményeivel ellentétben ma itt egy hosszú művet hallottunk, ami a mai koncert jelentős részét alkotta, és a legnagyobb figyelmet keltette bennünk, hallgatókban?*

Braxton: Ma, mikor ezt a hosszú kompozíciót, Szabados György zenéjét játszottam (Shadows, Árnyak – *a szerk.*), a muzsika külön képességeket kellett hogy felébresszen bennem. Ez nem Braxton zenéje volt, hanem egy külön kihívás, amihez zenei tudásom maximumát kellett nyújtanom, hogy eljátszhassam. Ezért értékelem olyan nagyra a barátokat, akikkel találkoztam és találkozom, a zenészeket, akikkel együtt dolgoztam Európában. Hozzáteszem, hogy teljes szívemből köszönetet mondok a nagyszerű európai muzsikustársaknak. Európa nélkül nem tudtam volna zenei karriert csinálni, mivel ez a zeneiség nem működik Amerikában. Ehhez Európa is kellett. Szóval, az élet nagyon érdekes és komplex. Én Chicagóból származom, és aztán találkozom ezekkel a fiúkkal, és azt mondom magamnak: ó, hát ezek a testvéreim!

Tehát egyfelől megpróbálok kifejleszteni egy zenei rendszert, ami az én érdeklődésemet tükrözi. Ebben például John Coltrane, Stockhausen, John Cage, Ornette Coleman, Hildegard von Bingen és Johann Sebastian Bach szelleme is bennefoglaltatik. Másfelől, mivel veszélyes, ha az ember mindig csak a saját zenéjét játssza, megpróbálok elrugaszkodni zenémtől, és játszani például Bachot, kiváló zenészbarátom, Vlagyimir Taraszov zenéjét, Szabados György nagyon nehéz zenéjét. Szabados nagyon kevéssé megdolgoztat bennünket, és én imádom ezt!

SZABADOS GYÖRGY

– Mi volt az, ami ezt a három földrésről és különböző szellemi környezetből jövő embert összetartotta ma este a zenében?

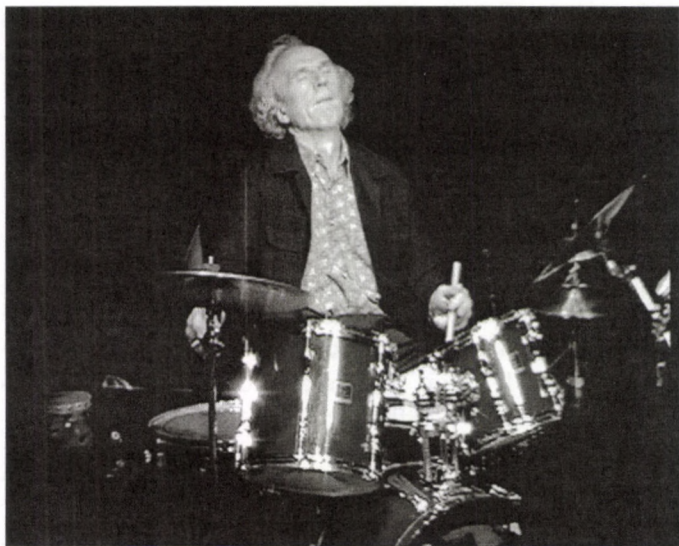
Szabados: Azt tapasztaltam életem során – de gondolom, hogy az emberek korábban is megtapasztalhatták ezt –, hogy a világ különböző helyein egyazon időben majdnem azonos szellemi jelenségek bukkantak olykor elő a művészetekben, a közérzetben, és ezek a jelenségek, tünetek előbb-utóbb megtalálják egymást. Ma este ezekről a dolgokról sokat beszélgettünk a koncert után, és hogy mennyire így van ez, koccintottunk is rá, mégpedig annak a jegyében, hogy rádöbrentünk: mi egy család vagyunk. Ez azt jelenti, hogy ma a világban teljesen más szempontok szerint jönnek létre találkozások és alakulnak ki bizonyos szemléleti összetartozások és különbözőségek. Nem fajták szerint, nem osztályok szerint, nem filo-

zófiák szerint, hanem az időtlenség – ami a legősibb dolog a világon –, tehát az állandóság minőségei szerint. Más szóval szellemi szintek szerinti kapcsolatok jönnek létre, ez az, amit erről pillanatnyilag mondani tudok. Hadd utaljak még arra, hogy a történettudomány – az, amelyik nem hatalmat szolgál, hanem megpróbálja a dolgokat a maga valóságában azonosítani – lassan arra jut, hogy valamikor az ősi időkben egy egységes kultúra volt ezen a földön. És az a gyanúm, hogy azzal, hogy mi, a világ legkülönbözőbb helyein született emberek, azonos módon, egy azonos attitűddel kezdünk el művészkedni, zenélni – és ennek az attitűdnek az a lényege, hogy szabadon, a lehető legkevesebb kötöttséggel zenéljünk, miközben a zenéről szinte mindent tudnunk kell –, a lelkünk, szellemünk legmélyéről ismét előjön ez az egységes kultúra, amit őrzünk magunkban, és újra megszólal.

Nyilván vannak különbségek, bizonyos karakterisztikus jegyek, hiszen más helyekről és más kultúrákból származunk. De pontosan ez a dologban az érdekes, hogy itt egy feloldódás indult el. Ennek a mélyén talán egy olyan dimenzió bukkan fel, ami már az emberen túli vagy embernél mélyebb dimenzió.

– *A kérdés mindhármukhoz szólt: miért jöttek itt össze ma, ezen a koncerten?*

Taraszov: A világ kicsi, s ez a család is kicsi. Amikor Magyaránizsára jövök, számomra ez a hely két nagyon jó barátom személyével kapcsolódik össze: Nagy József és Bicskei Zoltán, akiket húsz éve ismerek, és akik szervezték a koncertjeimet Újvidéken 1983-ban és 1984-ben. Szóval, ez a történet és találkozás nem a helyekről szól, hanem az emberekről. Ez valóban egy család, amelyben mi zongorán, alt-szaxofonon és ütőhangszeren játszunk. Még a Ganyelin trió idején, a vidéki vagy külföldi útjainkon – akkor még a régi Szovjetunió volt – sokan kérdezték, miért nem vesz-

VLAGYIMIR TARASZOV

tek fel még más zenészt az együttesbe, például egy bőgőst? Azt mondtuk, szívesen tennénk, de eddig nem találtunk olyan bőgőst, aki illik a családukba. Ez így volt, 280 millió ember közül!

Számomra például (mint ütőhangszeres számára, aki klasszikus zenét és dzsesszt is játszik) a hangok kétségtelenül nagyon fontosak, ám éppolyan fontosak a hangok közti szünetek, a csönd. Számos zenészismerősöm van a világban, akivel szeretek játszani. György és Anthony is azok közé tartoznak, akikkel kapcsolatban arról álmodtam, hogy egyszer együtt hangversenyezhesünk, mivel náluk éreztem a hangok közti teret, levegőt. Náluk nemcsak a hangzás a különleges, hanem van valami megfoghatatlan. Ezért voltam nagyon boldog, amikor megtudtam, hogy együtt fogunk játszani.

– *Miért van az, hogy a mai hiteles zenék általában a dzsesszfesztiválokra szorúlnak ki?*

Szabados: Nem hiszem, hogy ez kiszorulás. Szemléleti kérdés, hogy hol van a világ közepe; hogy honnan nézzük a dolgokat, ez mindig relatív. Nemcsak térben, időben is. Általában a köztudat valamilyen hivatalosság szemléletével ítélkezik, és ezért gondolja ezeket a fesztiválokat – amelyeket „dzsesszfesztivál”-nak hívnak, s ami egyébként nem feltétlenül pontos kifejezés erre, ami Magyarkanisán rendszeresen történik –, ezért gondolja kiszorulásnak vagy periférikus jelenségnek és helynek. Holott ebben több a szándék, mint a valóság. Amikor például megszületett az a görög kultúra, ami ugye az európai kultúrának egyik fundamentuma – legalábbis annak tekintik, akik ezzel foglalkoznak –, Görögország egy egészen kicsi kis hely volt. S mégis, olyan emberek éledgéltek ott az adott történeti pillanatban, akik egy elementáris és több évezredre kiható kultúrát alapoztak meg. Ez a kultúra ugyan nem volt eredeti, mert keletről átvett szemléletmód alapján született, a keleti vagy archaikus, vagy tradicionális gondolkodást európanizálta, pontosabban mediterránizálta. De ebből virágzott ki utána az európai kultúra. Tehát mindig azt kell nézni, hogy a *genius loci*, vagyis a helynek szelleme mennyire kvalifikált, abban milyen szellemi minőség szunnyad vagy bontakozik. Annyit még hozzátennék, hogy itt a „dzsesszfesztivál” lényegében jó kifejezés, mert végeredményben a dzsessz-jelenség egy hihetetlenül fontos dolog volt a 19–20. század fordulóján. A dzsessz az ősidőkből, az őskultúrákból a fekete zene révén egy olyan életre varázsoló hatást hozott, a lényege a rögtönzés, az improvizativitás révén a világ zenekultúrájába, ami aztán nemcsak zeneileg termékenyítette meg az egész civilizáció gondolkodását. Felszabadító hatású volt. Az életenergiák és kultikus formák tekintetében is. A zene mindennél mélyebb, a legmélyebben ható erő.

– *Mit jelent az önök számára a magyar népzene, és mennyire érezték hatását a mai koncert során?*

Braxton: Amikor először fedeztem fel Szabados György zenéjét, az első dolog, ami zenéjéhez vonzott, az volt, hogy mély kapcsolatot éreztem munkája és Bartók Béla zenéje, valamint a magyar népzene között. Mindig vonzott, és fiatal koromban sok időt töltöttem el Bartók Béla zenéjének tanulmányozásával. Rendkívül érdekelt, hogyan épül be a népzene a modern zenébe. De ezen túlmenően, egyedi érzet jelenik meg Bartók zenéjében, és Szabados Györgynél is nagyon különleges érzet hatja át a szerzeményeit és a rögtönzéseit. Amikor Szabados Györggyel játszom, nekem is megadja azt a lehetőséget, hogy meg tapasztaljam ezt az érzést, és hogy tanulhassak általa. Ez kivételes, páratlan szellemi hatás. Nagyon szép dolog. De a szép szó nem tudja visszaadni, amit mondani szeretnék. Valami ilyesmi. Valami, ami hasonló a nagy orosz zenéhez is, ami számomra szintén különleges érzelmvilágot nyújt. Általában az én zenémről sokan mondják, hogy hideg, pedig valójában engem nagyon megérint a zene szellemisége, akárcsak a zene érzelmi változatossága. A Szabadossal való közös zenéléskor különös vibrálást tapasztaltam: a remény érzését.

– *Olvastam, hogy egyes cikkekben leszólták önt, másokban dicérték, sőt hősként kezelték. Megítélésében nagy az ellentmondás. Az elmúlt napokban olvastam egy ismertetésben, hogy Braxton olyan zeneszerző és újító, aki matematikai összefüggéseket, diagramokat és képleteket használ fel mind a zeneszerzéshez, mind a játékához. Ez egy angol kiadványban jelent meg. De azt is írja, hogy karrierjének kezdetén összhangzattant, zeneszerzést és filozófiát tanult. Megfelelnek ezek a valóságnak?*

Braxton: A munkámat körülvevő polémia egy része abból fakadt, hogy fekete amerikai vagyok, mégpedig szakképzett fekete amerikai. Igen, érdekel a matematika, nagyon érdekel a filozófia, nagyon érdekel a szellemiség. Én

ANTHONY BRAXTON

ember kívánok lenni, aki tanul éppúgy, mint mindenki más. A fekete amerikai közösség, valamint a fehér amerikai és európai közösség részéről engemet körülvevő vitás kérdések megnehezítették, hogy úgy nézhessek magamra, mint szuverén személyre. Jobb lenne, ha a munkám által ítélnének meg. Ezzel szemben egyesek gyakran mondogatják, hogy „oh, ön fekete amerikai, így önnek hip-hop-ot kell játszani, vagy valami ilyesmit”. A modern kor csalárd nézeteinek (amelyeket sokan egyenesen „átverésnek” mondanak) egyike az a felfogás, amely azt mondja, hogy Afrika sohasem járult hozzá az emberiség intellektuális mozgató erejéhez, és Afrikának inkább csak magas érzelmi képessége van. A másik oldalról ugyancsak téves az a nézet, hogy például az európaiak nagyon intellektuálisak, de az afrikaiakhoz képest nincsenek érzelmeik. Úgy látom, hogy az ilyen nézetek

faji megkülönböztetést mutató felfogások, torz nézetek. És úgy gondolom, hogy az elkövetkező idők kihívása az, hogy összefogjunk, és mélyebben és valóságosabban megértsük az emberiséget. Csak így lehet továbblépni.

A kezdet kezdetén, fiatalemberként nem tapasztaltam meg az Európával való szembenállást, ebből kifolyólag megpróbáltam tanulmányozni mindenkit, aki nekem tetszett, minden zenét, amely nekem tetszett. Ugyanazokat a jogokat és ismereteket akartam élvezni, mint akármilyen más emberi lény, hogy azt szerethessem, ami tetszik, és mindent megtettem ezért. De a probléma az volt, hogy a fekete amerikai nacionalisták, még a középosztálybeliek is, valamint a fehér amerikaiak és bizonyos esetekben az európai intellektuális körök is nehezen tudták kezelni azokat a fekete amerikaiakat, akik univerzális értékekkel rendelkeztek, mert nagyon kényelmes olyan általános megállapításokat hangoztatni, hogy „blues is the swing, blues is the swing, miénk a ritmus, miénk a ritmus”. Nem a miénk a ritmus, mindenkié a ritmus. Baché a ritmus, Weberné a ritmus... Nagyméretű beszűkülés megy végbe korunkban. Még azt is hozzátenném, hogy a jelen kornak egyik bonyolult kérdése véleményem szerint, hogy miért éppen a fekete amerikai közösség és vezetése szűkítette le annak ismérveit, hogy mi az, négernek lenni.

Új módot kell találnunk arra, hogy megvizsgáljuk a kreativitásnak és a jelenségeknek azt a gazdagságát, amely bolygónkon létezik. Nagyon szerencsések vagyunk, hogy élünk. És ha a zenéről van szó: nehéz a zene jó tanulójának lenni, ha nem méltányoljuk a sokoldalúságot és az egyetemességet. Mert a zene minden irányból jön, senki nem bitorolhatja a zenét, senki nem bitorolhatja a szellemiséget.

Az én munkám különböző tárgykörök metszési mezében van. Mindig szenvedéllyel közelítettem a zenéhez, szenvedéllyel a matematikához, szenvedéllyel az érzelmek-

hez, szenvedéllyel az improvizációhoz, és szenvedély volt abban is, hogy a tanulás érdekel. Ezért alkalmas célpontjává váltam a kritikának, de elfogadom a kritizálást. Amit már a kezdet kezdetén elhatároztam, az az volt, hogy a magam részéről a lehető legtöbbet tegyem meg, és hogy becsületes legyek, és próbáljak tanulni, mint bárki más. Ami, ismétlem, nem a fekete, fehér, zöld vagy ázsiai származás kérdése. Megpróbálok minden hangra figyelni, és közben jól érezni magam. Tudják, a zene, ha nem okoz örömet, boldogság.

BICSKEI ZOLTÁN

Ch *K*
CZAKÓ GÁBOR–BANGA FERENC
Cin **MAGYAR RÉMMESÉK**

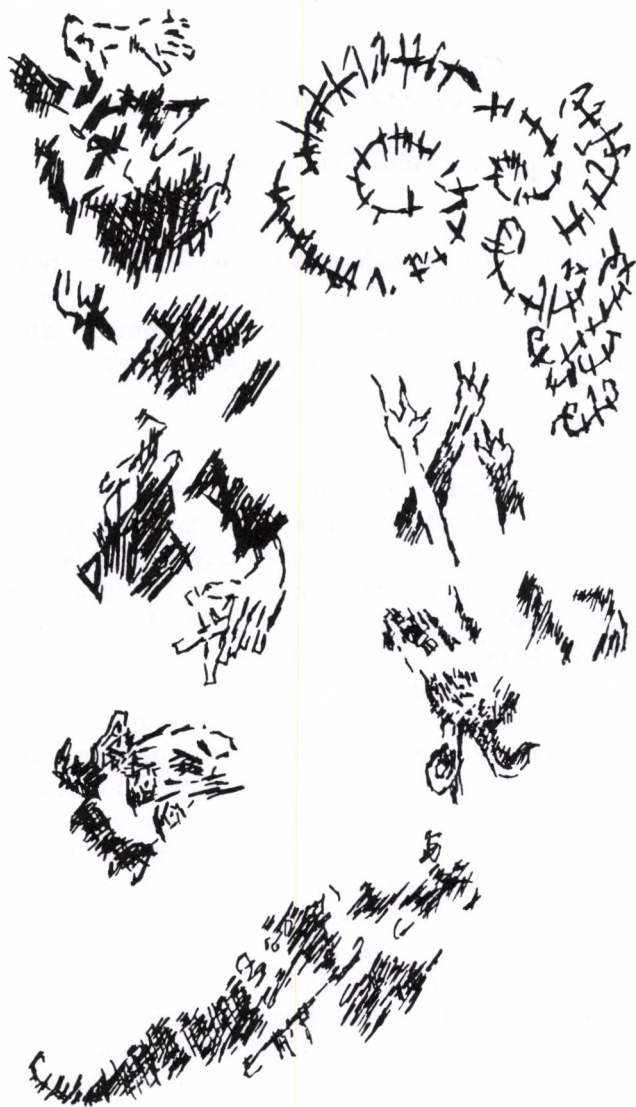
M **Pitta**

Szépasszony gyimesi módra készített fokhagymás-majonézes padlizsánkrémet kevergetett, miközben Szőlősgazda viharos életű keresztapjáról, Pitta bácsiról mesélt. Pitta bácsi becsületes neve Pista vala, ámde a családban egy csecsemőkori kalandja során szerzett becenevét viselte. Mert őt már a bölcsőben látogatni kezdték a kajla események.

– Pitta bácsiék akkor éppen heten voltak testvérek. Tisztos szegénységben éltek egy kicsiny házban. A két legnagyobb gyerek a konyhában aludt, a többi öt a szobában. Édesanya az egyetlen ágyban, a csecsszopó Pista a lábánál fölfüggesztett teknőben, amit szükség esetén ringatólag megrúgott. A többiek a kemencepadkán, a sutban, édesapa a szűrében, a sarokban.

Nos, történt egyszer, hogy elcsöndesedett szépen az aprónép, s édesapa alkalmasnak találta az időt egy hitvesi látogatásra. El is jutott az ágyhoz, ám hogyan, hogyan nem, bele talált rúgni a teknőbe. Oly derekasat, hogy szegény kis Pista kipottyant belőle. Nosza, támadt jókora égszakadás-földindulás. Nem kevés időbe és szülői nyugtatásba telt, mire elnyugodott mindenki; aztán reggel lett és újra este. Majd éjszaka, telve édes, gyermeki szuszogással. Édesapa nagy óvatosan fölkelt, hogy a múlt éjszaka szerzett csorbát kiköszörölje. Ámde alig csosszintotta nesztelesen az egyik lábát a másik elé, amikor megszólalt egy gyermeki hangocska a sötétben:

– Kapaszkodj, Pitta, jön a papa!

x 809

Kovács Sándor t. magyar észjárás
cími könyvéről

an

1% METAFIZIKA

k

Szabados György rovata

Vannak ugyanis letagadhatatlan tények. Tény az, hogy a magyar vállalkozás, a Duna két partján elterülő geográfiai téren eltöltött több mint ezeréves történelmi sorsközösség kettős jellegű: európai és ázsiai. Az európaiságot a szofokrácia adja (nem lehet, nem szabad a szofokrácia életstílusában semminek lenni, ami ázsiai), az ázsiai jelleget a nép őrzi meg (nem lehet, nem szabad a nép élettartamában semminek lenni, ami európai). Mihelyt szofokráciánk valami miatt elázsiásodik, kész az elmaradottság veszedelme; mihelyt népünk feladja ázsiai magatartását, elmerül az európai népek tengerében. Az úgynevezett beolvadás folyamata is úgy megy végbe, hogy a magyar sorsközösséget csak a szofokráciában lehet vállalni, a népnek legfeljebb a folklórja közös, de csak ösztönösen és tudattalanul. A nép nem is keveredik, zárt egysége őrzi a hagyományt nyelvben és szokásokban egyaránt. Ennek aztán az a következménye, hogy szofokráciánk mindig kevert, kultúrája mindig idegen tartalmú és formájú, de ez nem tragédia, hanem adottság. Tragédia az lenne, ha ezt az adottságot „túlhordoznánk”, vagyis az után a történelmi pillanat után sem bírnánk tudatosítani s a tudat előterében elviselni, mikor már a fejlődésnek arra a pontjára jutottunk, ahol ennek meg kell történnie.

Most van az az alkalmas idő.

Miért éppen most? Azért most, mert mai napság válik nyilvánvalóvá, hogy a szofokrácia gyökereszakadt kultúrája nem virágzó, nem termő, nem gyümölcsöző a kívánt mértékben. De az is most van elválóban, hogy a kívánt

mértékben ez a kultúra nem is fog rügyezni, bimbózni, teremni, gyümölcsözni soha többé tüneti kezelés mellett. Nem hernyózni vagy permetezni kell, hanem rigolírozni és trágyázni. A tudatosítás abban a pillanatban kötelesség, amely pillanatban lehetőséggé érlelődött. Ezért van *éppen most* az ideje a tudatosításnak is, a nyomában szükségessé (mert lehetségessé) vált másfajta viselkedésnek is.

A probléma nem a szofokráciáé, nem is a népé, hanem középosztálybeli. Már eddigi vizsgálódásaink is a középosztály viselkedését találták tétovának és többé-kevésbé negatívnak. A szofokrácia kultúrájának gyökereszakadtsága és a népi kultúra stagnálása a középosztályban mint a másik két közösség relációjában manifesztálódik. Nem stagnálna a nép kultúrája, ha a középosztály új hatásokat közvetítene saját magán keresztül feléje, és nem volna gyökértelen szofokráciánk kultúrája, ha megint csak a középosztály táplálná alulról, a nép gyökereiből, az őstalaj tartalmából.

Ha nem akarunk elveszni a „kép”-ben, realitást kell átmentenünk az egységes kép minden részletébe. A gyökérkérdés kétségkívül a „forma” problémája, mert a gyökér titka mindig a talaj tartalmát áthasonítani a növény számára felhasználhatónak. Itt nincs képzavar, mert a talajon és a terméstől termésig szükséges négy évszakon (a magyar vállalkozás geográfiai és történelmi körülményei között) a nép ázsiai viselkedése alatt azt az egyetlen lehetséges formát kell értenünk, amely egyedül képes éltető és keringő nedvvé átalakítani mindent, ami a „magyar” életben külső ráhatás. Európában csak lélegzik a magyar fa, Ázsiából táplálkozik, helyesebben Ázsiaként táplálkozik, hogy aztán az egyetemesség számára teremjen.

Én a magyar fa életében látok ugyan kínjában érett, leférgedt gyümölcsöket, elrúgott virágokat, gutaütött ágakat, mégis nagyon reményteljesnek ítélem a helyzetet, mert robosztus életerő és kicsattanó egészség jele nem természetes hatásokra is természetesen reagálni. Pervertáló jelenség-

gek és perverzus következmények nincsenek sehol, hála istennek. A magyar élet kiveti magából a neki nem kellőt és nem neki valót, vagy ha erre nincs ereje, ellenáll. Passzív módon áll ellen, de ez társaslelki funkcióinak ázsiai formáiból következik.

Nincs semmi baj, de életjel sem sok van. Téli álmát alussza a magyar fa. Azért is van ideje éppen a tudatosulásnak, mert tavaszodik, s meg kell hogy zsendüljön benne és körülötte az egész tenyészet. Télen a kemény rügyet erőszakkal sem lehetne kihúzni és kibontani, tavasszal magától kibújik és kipattan, vissza sem lehetne tartani. Ennek a tavaszi csodának közeleg a napja.

KARÁCSONY SÁNDOR: *A magyar észjárás*

KÉPTELENSÉG: A TÉNYEK

eg. is meglelés

Az utóbbi évtizedekben kevés komoly író mert leírni olyan mondatot, mint amilyenel Kertész Imre kezdi új regényét: „Hívjuk emberünket, e történet hőst Keserűnek.” A szerző természetesen ezzel az utalással nem a realizmushoz akar visszatérni, hanem a realitás problémájához, a valóság ugyanis kérdéses: „Keserű számára a valóság problematikus fogalom, de ami még súlyosabb: problematikus *állapottá* vált. Olyan állapot, amelyből – Keserű legintimébb érzései szerint – leginkább a valóság hiányzott.” Az „emberünk” kifejezésben megnyilvánuló kimódoltság tehát nem azért jogosult, mert a valóság adott és ez szabadon kezelhetővé teszi, hanem mert a valóság úgyis mindig kicsúszik a kezünk közül, így minden megnyilvánulás szükségszerűen önkényes marad.

A valóságát vesztett, a lényegét csak önkényes konstrukciókkal megközelíteni képes világlátás nem Kertész újdonsága, az egész modernizmus alapélménye. (Egyéb írásából valószínűsíthető, hogy az alapélmény irodalmi megfogalmazói közül mindegyiknél Kafka és Camus, Krúdy és Márai hatottak a szerzőre.) Kertész életművének sajátossága, hogy a modernizmus világlátását összeköti Auschwitz tapasztalatával. Kiderül, a kettő nem csak úgy függ össze, hogy a népirtás embertelensége mint a köznapis valóság hiány nyílt lelepleződése igazolja a modernizmus rossz közérzetét. Aki itt megáll, az szenvedésbe fúl. (A szenvedés pedig természetlen, ráadásul talán szükségszerűen társul az önérték és a tisztánlátás magasabbrendűségi érzésével, valamint a bűnbakkeresés elhivatottságával.) Kertész továbbmegy: tudatosítja, hogy a valóság hiányra válaszoló megnyilvánulások, elméleti kísérletek legtöbbször szintén emberellenessé válnak, főképpen azért, mert „túlságosan emberiek”. A hamis konstrukciók ideológiához vezetnek, az értékesek kultúrához. A szerző árnyalt képet ad ellentétükről *A száműzött nyelv* és *Gályanapló* című kötetében: „hamar rájön, hogy a hibát önmagában kell keresnie: egyszerűen hamis perspektívából látja a dolgokat, s ez önvizsgálatra kényszeríti. Lassan felismeri, hogy – a pszichológusok kifejezésével élve – kényszeresen gondolkodik, s hogy ezt a kényszert javarészt kívülről erőltetik rá. Felismeri, hogy ideologikus világban él. S a tiszta formák vágya arra fogja ösztönözni, hogy kilépjen

e szakadatlanul csak önmagukat tükröző perspektívák világából, s ismét a földdel, az éggel és az emberi sorssal találja magát szemben”, „A művészet feladata, hogy az ideológiával az emberi nyelvet szegezze szembe; hogy helyreállítsa a képzelőerőt, s hogy emlékeztesse az embert eredetére, valódi helyzetére és az emberi sorsra”, „Az autentikus kultúra – ami az uralkodó kultúra, vagyis az ideológia ellenpárja – mindinkább elválik (el is választják) az élettől. Kevesek szektájává lesz”, „a művészet (irodalom), amely az élet problémája helyett csupán az élet problémáit kívánja látni, maga is funkcionális, alkalmazott, tüneti művészetté lesz valódi helyett”. Kertész tehát bízik benne – korunk számos hivatásos pesszimizájával ellentétben –, hogy létezik és elérhető a valóság, az eredet, a lényeg. Az egzisztencia megélésén, a tapasztalatok még ideológiává nem rendeződött eleveenségének megőrzésén át vezethet hozzájuk az út. Az így felfogott egzisztencia folyamatosan szemben és harcban áll a hamis képzetek által uralt környezettel. Emberpróbáló feladat kitartani ebben a feszültségben, viszont „egyedül a szenvedélyben rejlik küzdelem és egyedül a küzdelemben lét” (*Gályanapló*). Valamint: „ugyanaz a radikális szellem, amely az emberi tudás örökségévé teszi a botrányt (...) felszabadító szellem is, és nem azért vállalkozik a nihilizmus mételyének maradéktalan feltárására, hogy ezeknek az erőknél engedje át a terepet, hanem azért, mert saját vitális erőit látja gazdagodni ezzel” (*A száműzött nyelv*). A népi tapasztalata is eszköz lehet igazi helyzetünk felméréséhez, ezért „érték a holocaust, mert felmérhetetlen szenvedések révén felmérhetetlen tudáshoz vezetett; és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne” (*A száműzött nyelv*). A valóság visszanyerése Kertész számára a közösség visszanyerését is jelenti a fent említett kötetek szerint: „minden nagy és értelmes vállalkozás közösségformáló erőket szabadít fel”, „amit kultúrának neveznek, tehát egy nagyobb közösség univerzális kreativitása, s az ember törekvése arra, hogy jobb és tökéletesebb legyen”, „létre kell hozni a magánéletünk gyökereiiig hatoló szolidaritást”. A valóság, közösség és kultúra közötti összefüggés kiterjeszthető a mű létrehozására is: „ma nem lehetséges klasszicista, semmiféle közösségi, tehát kultúra alapján létrejövő művészet”, „Nem az igazság, hanem az igazság keresése. Nem a kép, hanem a képfaragó. Nem a győzelem, csak a küzdelem. Nem a mű, hanem az egzisztencia. A makulátlanul megformált

műalkotás már és még nem időszerű". (Az idézetekből nyilvánvaló, hogy Kertészről nem idegen a közösséglvű gondolkodás, ezért is sajnálható, hogy a népi-nemzetinek bélyegzett irodalomról mindig csak mellékesen és erős fenntartásokkal emlékezik meg. Az illető irodalom felületes – vagy semmilyen – ismeretén, a közhelyes előítéletek átvételén alapuló megnyilatkozásai a gondolkodói igényesség nála ritka kihagyásai közé sorolhatóak.) Kertész a valóság lehetséges fokú kiteljesítésében nem az idill eljövetelét látja, hanem a sors, a tragikum visszanyerését.

Az életmű néhány fontosabb gondolatának felidézését az indokolta, hogy Kertész egész munkásságát, ritka következetességgel, egy gondolatkör határozza meg. És nem csak a naplószerű bejegyzésekben (*Gályanapló*, *Valaki más*) és az esszéikben, hanem a regények és elbeszélések jelentős részét kitevő esszéisztikus betétekben is nyíltan jelentkezik a gondolatiság. Az egyes művek ugyanannak a tapasztalatnak más-más oldalát mutatják meg. Különösen erős a kapcsolat négy regénye között – *Sorstalanság*, *A kudarc*, *Kaddis a meg nem született gyermekért*, *Felszámolás* –, amelyeket általában tetralógiaként emlegetnek, hiszen ugyanazt a létélményt követik végig a magyar történelem forgandóságában a II. világháborútól az ezredfordulóig. Az új regény és a korábbi művek között számos feltűnő motívum-összecsengés is létrejön, például a főszereplő megnevezésének a problematizálása (*A kudarc*), vagy a továbblépés kényszerére utaló befejezés: „a lábam habozóan lépésre emelve. Merre indul? Mindegy, mert aki lépni fog, az nem én leszek már, hanem valaki más” (*Valaki más*); „s most a gép, a maga kínzóan makacs módján, sürgetően villogtatta Keserű háta felé a hiábavaló kérdéseit: *Következő lépés Mégse*” (*Felszámolás*).

Az új regény – amellyel tehát az addigi trilógia tetralógiává bővült – a rendszerváltás körüli időkben játszódik. Keserű könyvkiadói szerkesztő B. öngyilkosságának okait igyekszik megfejtetni, akárcsak néhány közös ismerősük: Judit, B. elvált és új családot alapító felesége; Kürti, a politikai átalakulásért sokat tévő, de megkeseredett szociológus; Sára, aki Kürti felesége, egyben B. szeretője; Obláth, a filozófus. A pusztán az események külső héját meglátó rendőrnnyomozóval szemben Keserű – és kisebb-nagyobb mértékben a többiek – számára egzisztenciális tétje van a megoldásnak: „nekem is követnem kell-e őt, vagy választhatok másként

is". A választ Keserű az író B. feltételezett hátrahagyott regényétől várja, amely, mint kiderül, valóban megíródott, de a volt feleség a szerző utasítására elégette. A hagyatékban viszont marad egy színdarab, amelynek szereplői azonosak a *Felszámolás* szereplőivel, és amelyben B. évekre előre leírta azokat az eseményeket, amik valóban megtörténtek velük. A színdarabban leírtak bekövetkeztek, de a jelenben már véget ért a kijelölt szerep, ezért is áll Keserű – aki a regény elején és végén úgy jelenik meg, hogy lakása ablakából nézelődve töpreng (ez a helyzet *A kudarc* szerkezetét idézi fel) – élete talán legfontosabb választása előtt: önállóan kell döntenie, vállalja-e az új életet, egyáltalán lát-e lehetőséget élete megújítására. A már idézett befejezés („Következő lépés Mégse”) igen szerencsésen veti föl és hagyja a maga sokértelműségében megoldatlanul a kérdést.

Az kényszeríti ki a megváltó megújulás keresését, hogy az átlagos élet sivár és céltalan. A környező világ nélküli az elrendező eszményeket, rend híján nincs esélye a rendkívülinek sem, minden a szokványosságba ragad, ami valami kívülről jövő, értelmetlen rendbe kényszeríti az embereket, és mindent lefelé – a könnyebb ellenállás irányába – nivellál. Nincs hősiesség, se értelmes áldozat („nem hős vagyok, csak elszúrtam az életemet” – mondja az egykori politikai ellenálló Kürti). A regény legelején a maga hétköznapi végtelenségében mutatkozik meg ez a maga valósághiányába komorult világ: „Ez az utca a hétköznapi és szokványos budapesti utcák leghétköznapiabb és legszokványosabb látványát nyújtotta. A szenny-, olaj- és kutyapiszokfoltos járdán autók álltak, az autók meg a leprásan málladozó házfalak közötti méternyi résekben a leghétköznapiabb és legszokványosabb járókelők igyekeztek a dolguk után, ellenséges arckifejezésük komor gondolataikra engedett következtetni. Némelyikük, talán sietésben, hogy az előtte araszó libasort megkerülje, lelépett a járdára, s ilyenkor a gyűlölködő autókürtök egész kórusa cáfolt rá a sorból való kitörés minden oktan reményére. A szemközti tér padjain, már amelyiknek még nem vitték el a deszkáját, a környék hajléktalanjai üldögéltek. (...) Egy nemlétező hadsereg rozant tiszti sapkáját viselő ember gombja vesztett, színehagyott, nehéz télikabátját tarka virágos, kacér selyemöv, alighanem egy női pongyola egykori tartozéka fogta át. Farmernadrágból kikanaláló, bütykös női lábon félretaposott sarkú ezüst estélyi cipő

(...) akár egy rongycsomó, kivehetetlen alak hevert, alkohol vagy kábítószer teríthette le, esetleg mindkettő együtt". Mint az idézetből is látható, az író igen töményen adagolja a jellemző részleteket (ez az egész regény folyamán így van, de a mű elején különösen). A szöveg intenzitását fokozza, hogy a mindig pontosan, plasztikusan ábrázolt konkrét mozzanatok nagyon gyakran jelképes távlatot is nyernek. A fenti részletben például a hajléktalanok – akik a későbbiekben is többször felbukkannak – az egész társadalom emblematikus képviselői. Bennük nyíltan mutatkozik meg, amit az átlag több-kevesebb sikerrel el tud fedni mások és maga előtt: a létezésük kihullott a múlt és a jövő folyamatosságából, és egy állapotra, a jelenre szűkült (Kertész szerint az értelmes élet folyamatszerű, és ezt a folyamatot a regény képes megragadni); létezésüket csak kábulatban tudják elviselni; ruházatuk összevisszasága a véletlenszerűség uralmát jelzi, amely a közösség hiányon felépült társadalmat is jellemzi – B. szavai szerint ez csupán „vasvillával összehányt sorsok véletlenszerű közössége” (szintaktikailag is érzékelteti a szerző ezt az állapotot az egyszerű és a mellérendelő mondatok nagy számával). A kábulatba menekülés mint a helyzettel való szembenézés, a tisztánlátás elutasítása kifinomultabb formáiban egyetemesen jellemző. A regényben még számtalan jelenség bizonyul menekülésnek és bódulatnak a különböző szereplőkhöz kapcsolódva: „az olvasás mint kábítószer”, a betegség, a hosszú alvások, a szenvedően emelkedett világfelfogás, az öngyilkosság, a („gyerekes”, „esendő”, „oktalan”) remény.

A jelképszerűség olykor allegória- és példázatszerűséggel egészül ki. Az előbbit a beszélő név (Keserű), az utóbbit például az eseményeket előre látó színdarab abszurd mozzanata hozza létre. Természetesen a – regényben gyakran idézett – színdarab példázatosága sem egyértelmű. A tisztánlátás lehetőségét is felvilantja, de a szereplők mechanikus, kiszámítható viselkedését is. A legtöbb szereplő egyben egy-egy jellemző (tév)út, életfelfogás képviselője. Keserű a tanítvány, Obláth a filozófus, Kürti a megoldást a politikai-társadalmi változásokban kereső szociológus. A regény egyik fő kérdése, hogy a tanítvány képes-e mesterré válni. Obláth és Kürti „moralista”, akiről így ír Kertész a *Gályanaplóban*: „mindig a személyes esetről és a meddő felháborodásról marad. (...) A moralista elleni végső érvem, hogy mindig a körön belül

marad. Eljátsztatják vele a szerepét, és ő azt hiszi, ő játssza. A moralista azért nem lehet művész, mert ő nem teremti a világot, hanem ítélkezik felette". A filozófus rendszerbe illeszti a jelenségeket, és ezzel az álfölénnyel ki is iktatja őket. A szociológia szintén a filozófia egyik fajtája: „A kor filozófiája a szociológia: mutatja a kor nyomorúságát. A kort egy elit szemszögéből megítélni. De milyen elitből?" (*Gályanapló*).

Egyedül B. (Bé) képes függetleníteni magát a környező világ szellemtelen körforgásától, eredetének – Auschwitzban született –, mint az emberi alaphelyzet kinyilatkozásának szakadatlan szem előtt tartásával. Öntörvényű és független személyiség, aki a kiszolgáltatottsággal és a létbizalom megrendülésével való állandó szembenézésre alapozta életét („Auschwitzot élte itt Budapesten"). „Radikális volt, az önpusztításban kíméletlen, sőt kegyetlen. (...) Úgy érezte, hogy illegálisan született, ok nélkül maradt életben, és létezése semmivel sem igazolható, csak ha »megfejtí az Auschwitz nevű rejtjelet«". Ő is kénytelen védeni magát a külvilágtól, elsősorban szerepjátéssal: „Bé harsány és vidám jelenség volt, kellemkedően szórakoztató és roppantul szellemes – reggelente ezt az uniformist öltötte magára". Személyisége erejével igézőleg hat a „másodlagos", kevésbé erős jellemekre, mint amilyen például Keserű is, aki mint tanítójára-gurujára tekint B.-re. Kapcsolatukat foglalkozásuk is jelzi: az alkotóval szemben a nélküle elképzelhetetlen, hozzá képest másodlagos irodalmár áll. Keserű azt hiszi, mestere regénye megmutatta volna neki az utat, Bé a regény elégetésével azt üzeni, hogy mindenki csak maga találhatja meg a saját útját. Öngyilkosságával pedig talán azt, hogy nem ér annyit az élet, hogy megtartásáért esetleg elveszítsük a tartásunkat. Márpedig B. a tartását a diktatúra, a kádári rendszer viszonyaira dolgozta ki, a rendszerváltozás új díszletei között – bár az auschwitzi helyzet lényegileg továbbra sem változik – könnyen eltévedhetne. Az új viszonyoknak megfelelő beállítottság megtalálásához szükséges erőfeszítés már nem éri meg számára.

A B. személyében rejlő kihívással Sára, Judit és Keserű vet igazán számot. Sára számára B.-vel való viszonya egy reménytelenségében szép, ideiglenes kitérő élete befagyott reménytelenségében. Judit jóval fontosabb szereplő. Ő képes kiszakítani magát az önpusztító „nonkonformitásból", majd új férjével (építész!) és gyerekeivel „normális" életet kezdeni. Múltja, az auschwitzi léttapasztata-

lat azonban utánanyúl, házassága válságba kerül. Az is nyitott kérdés marad, megoldódik-e ez a válság, a szeretet és az építkezés programja szembe tud-e nézni a Bé alakja által megtestesített kiszolgáltatottsággal, alkotóerővé tudja-e azt változtatni, vagy hamisnak bizonyul annak fényében és feldolgozatlan traumaként, mint önmaga elpusztítóját hurcolja tovább. Judit a szeretetben leli meg a választ B. kérdésére. Szerinte a szeretet képes visszanyerni a valóságot, megalapozni a boldogságot és a becsületet. Hogy a család révén Judit számára új valóság teremthető, azt megint csak egy jelképesen felfogható mozzanat is jelzi: a férje neve (Ádám).

Keserű előtt tehát régi szerepe kimerülésével – házassága tönkremegy, baráti köre szétesik, munkáját unja – több példa kínálkozik, amennyiben ki tud lépni a tömegember megválthatatlanságából („Már nincs szüksége megváltásra, mert nem visel felelősséget önmagáért” *A száműzött nyelv*). Követheti Bé tisztánlátását (ez nem okvetlenül vezet öngyilkossághoz, hiszen korábban éppen Bé beszélte le erről Keserűt), vagy reménykedhet a szeretetben.

Mint a gyakori hivatkozásokkal talán sikerült érzékeltetnem, Kertész a *Felszámolásban* (az önparódiától sem vonakodva) mintegy egybesűríti eddigi motívumait, meglátásait. A regényben a szétesett, az embert hajléktalanná tévő világ számtalan oldalról mutatkozik meg. „Értelmetlen” (ami néha mégis „érthető”-ként, primitív kiszámíthatóságként nyilatkozik meg), döntésképtelen, bosszú, „a gyilkosok világa”, „képtelen álm”, „valószínűtlen”, „a felfüggesztett életek mozdulatlan világa, amelyet minduntalan bemocskol az esendő remény”, olyan hely, ahol „nincs többé tragikus ember”, se sors. A közösség hiánya többek között a kapcsolatok személytelenségében érhető tetten, ami a hivatalban (ezúttal a rendőrségen) válik emblematikussá. Gyakran a nyelvi fordulatok is érzékeltetik ezt: az általános alany, a szenvedő szerkezet, a hivatalos szóhasználat („fognak foganatosítani”). (Van azonban jó, felszabadító személytelenség is: „egyszerre elméleti problémaként jelent meg előttem az esetem, s ez részben természetesen volt, részben egy kissé meg is szabadított önmagamtól, és most éppen erre volt szükségem”.) Mindez az ember számára elsősorban az öröm hiánya miatt válik kínzóvá („A szellem hiányát az iszonyatos örömtelenség tükrözi” *A száműzött nyelv*). Ezt a témát Keserű nevetése kapcsán pendíti meg a regény: „Keserű felnevetett. Pontosabban szólva azt a jellegzetes, kurta hangot

hallatta, ami mostanában a nevetést jelentette nála. (...) Öröm, vídamság mindenesetre nemigen csilingelt benne". Ez a világ „undort” kelt (a mű egyik gyakori szava) maga iránt (az undort a *Gályanapló* mint az elutasítás és a tehetetlenség együttesét határozza meg). Az értelmes célok hiánya miatt a tetteket a megszállottság, a „kéjvágy és a pillanat szeszélye”, az unalom és az elfogadott szerepek irányítják. Vagyis a véletlen uralkodik. A nagy változások mindig katasztrófászerűen következnek be. A *Valaki más* szavait idézve: „a korszellem a világvége” – természetesen az apokalipszisnek is megvan a maga nagyjelenete a regényben (egy ködös szilveszteréjszaka, trombiták „rikoltásával”, petárdák robbanásával). Az író két utat mutat be, amelyek esélyt kínálnak arra, hogy ki lehessen lépni ebből az örömtelenségből. B. lemond az örömről, eldobhatóként kezeli az életet, és ezzel elnyeri a tisztánlátást, amely legalábbis az álörömök hajszolásától megszabadítja. Judit a szeretet révén újraalapozza az öröm lehetőségét. Mindkét kísérlet bizonytalan kimenetelű. (Az elbeszélői formák és a nézőpontok változatosságával töredékessé tett szerkezet a valósággal való küzdelem hiábavalóságára, a valóságmegragadás kudarcára is utalhat, mint maga a szerző jegyzi meg egy nyilatkozatában. De természetesen ezeknek a fogásoknak más, mindenekelőtt ritmusélénkítő, tehát végeredményben katartikus funkciójuk is van.) A legtöbb ember azonban a menekülés és a kábulat foglya marad, az örömtelenséget ideig-óráig elfedő, a csalódások emberpróbáló válságát kikerülő kényelemre törekszik. Ez is alapfogalom Kertésznél: „A konformizmus: ha az ember nem a valósággal, hanem a tényekkel keresi az összhangot. Mi a valóság? Röviden: önmagunk. Mik a tények? Röviden. A képtelenségek. A kettő kapcsolata, röviden: az erkölcsi élet, a sors. Vagy: nincs kapcsolat, ez a tények elfogadása, a véletlenek és a hozzájuk való igazodások sorozata. Így a konformista maga is tényné, képtelenségé válik.”

Pedig nem csak Bé és Judit példája sugallja, hogy lehet más esély is az átlagember – Keserű – előtt. Elszórt megjegyzések utalnak arra, hogy volt, tehát lehetséges egy jobb világ, „egy régebbi, egy nagyobb szabású élet”, amelynek az egyes ember és az egész világ valamiféle összekapcsolódó lezüllése vetett véget. Kertész a *Gályanapló*ban és *A száműzött nyelv*ben írja körül azt az igazságfogalmat, melyen az igazabb világ lehetősége alapul. Ez már átvezet

a misztikus területére: „eszközeinken túl fekszik az igazság, az egyetlen, a megismerhetetlen, a kimondhatatlan”, „tudjuk, hogy létezik valami a mi törvényeinken túl, másrészt ezt a valamit is csak a magunk törvényeivel regisztrálhatjuk”, „az ember magasabb értelemben vett boldogulása a történelmi létezésen kívül zajlik – de nem a történelmi tapasztalatok megkerülésével”. Ezért nem ábrázolható a ráébredés, csak a lehetőségéig viheti el az író a hőseit, valamint allegorikus-jelképes módon utalhat rá. A regény címét értelmezhetjük úgy, hogy a szerző eddigi témáit és motívumait szinte a teljesség igényével összegyűjtve, a maguk fokozott konkrétságában és az ezzel összeolvadó jelképiségében eljuttatta arra a határra, amelyen innen már minden lényegeset elmondott, és amelyen túl minden eddigi felszámolódik és ábrázolhatatlanná válik. Az író és hőse mint egy új Mózes (vagy Álmos!) elviszi művét az Ígért Földjéig, de oda már nem léphet be. Viszont még áldozatot hozhat, ahogy Bé szintén áldozatnak is szánja a meghívott halált: „a megélt és megszenvedett felhatalmazás alapján számodra, egyedül a te számodra, visszavonom Auschwitzot”. A világ képtelenségét, az élet elviselhetetlenségét igazoló tapasztalatok egybesűrítése kielezi és elodázhatatlannak mutatja a választást: pusztulás vagy megváltás. A megváltás örömhíre pedig akkor tehető elevenné, ha magába tudja fogadni a modern mítosszá vált Auschwitzot. A *száműzött nyelv* szavaival az ember föllötti struktúráknak való teljes kiszolgáltatottság tapasztalata „új mítosz, amelynek mítosz voltát akkor ismerjük föl, ha a régihez kapcsolódik”. A *Felszámolás*ban számos „rég” mítoszi motívum tűnik föl, többnyire félig rejtetten: a helyettes (megváltó?) halál; az elégetett kézirat; a Kékszakállú alakja (itt Judit engedi be múltja titkos területeire férjét); az „Auschwitz az én vőlegényem” a „Jézus menyasszonya” kifejezést idézi, szó van „misztikus egyesülés”-ről stb. Talán alkotóerővé tudja tenni az általuk megidézett archetipikus tudás és örömhír a végletes szenvedés és a mindennapi örömtelenség apokalipszisét. A regényben kételkedve sugallt reményt jól fejezi ki a *Valaki más* egyik mondata: „A lelkem hisz valamiben, amit az értelmem tagadni kénytelen.”

(Kertész Imre: *Felszámolás. Magvető, Bp., 2003*)

STURM LÁSZLÓ

ly: Somlathé k: Gyökér György

x 809

ai Fáy Anikó A Naphta - szindróma
ma a mi kinyerés

A KÍVÁNATOS TERROR, AVAGY MIBEN MÁS A LEGJOBB ÉS A LEGROSSZABB SZOCIALIZMUS?

Fáy Anikó, a közelmúltban megjelent *A Naphta-szindróma* szerzője kötete címével a magyar olvasónak egyértelműen üzen: Lukács Györgyre utal. Merthogy mifelénk közismertnek tekinthető, hogy Thomas Mann *Varázshegyének* Naphtáját ábrázolva a későbbi marxista filozófus alakját, gondolkodását használta mintának. Ami arra utal, hogy könyvében kimondatlanul is többről van szó, mint a bolsevista marxizmusról, amit csöppet sem mellesegtalán értelmezhetünk a baloldaliság gyermekbetegségének. Irodalomról lévén szó, Naphta figurája persze nem azonosítható Lukácséval, amiként a fiatal Lukács is csak hosszas magyarázkodással és sok fenntartással agnoszkálható mint az a Lukács György, akit a magyar szellemi élet a par excellence marxista filozófus archetipusának ismerhetett meg. Egy posztmodern gondolati csavarral talán indokoltabb Lukácsban fedezni fel Naphta alteregóját. Hogy büszkéek lehetünk-e arra, hogy hazánk fia ilyen módon gazdagítja az országmázst, az persze kérdéses. Amint az is, hogy ami számunkra ismeretes (ti. a Naphta-Lukács kapcsolat), arról tud-e a világ, s egyáltalán érdekli-e? Arról ugyanis már hallhattunk eleget, hogy a nálunk – részben éppen Lukács autoritása miatt is! – abszolút tekintélynek tartott Thomas Mann manapság nem különösebben nagyra tartott író Európa nyugati felén. (Igaz, Füst Milán erről már 1928-ban csodálkozva számolt be Kosztolányinak.)

Hogy Lukács miként került ki az itteni közgondolkodás centrumából már a rendszerváltás előtt, az sem lenne érdektelen történet, de e kötet szempontjából az az igazi kérdés, hogy egyáltalán érdekes-e még az az amorális moralitás, amely idestova egy évszázada furcsa következtetésekre ragadtatta a szellem (?) egy némely emberét? Ilyen korban, korunkban van-e még közönsége egy Naphta-Settembrini vitának, annak, amit Thomas Mann annyira oldalon át írt, vagy mindezek után csak egy név, egy jelkép marad, mert a 20. század iszonyatainak emléke, gyökereinek kutatása mind kevésbé fér be a „be happy” világképhez? Kíváncsi még valaki arra, hogy az emberi gondolkodás útján a némelyek-sokak által éppen elfogadott (állítólagos) axiómákból szikár logikával levont következtetések százmilliók életét követelték, és további százmilliók, és közvetlenül nem érintett nemzedékek életét tették tönkre?

Ami történt, az éppenséggel annak bizonyítéka, hogy némely alapvető kijelentést, a legújabb kor némely meghatározó mondatát a továbbiakban mégsem szabad kiindulópontnak tekinteni. Például azt, hogy veszélyesen kell élni, meg hogy Isten halott. Aztán azt, hogy a filozófusoknak nem magyarázni, hanem megváltoztatni kell a világot. A 20. század történetének vérfolyama ilyen ábrándosan csörgedező, picinyke forrásokból ered. Az iszonyat építménye tehát intellektuális szempontból jelentéktelen: nem történt más, mint hogy egynémely gondolkodók hozzáláttak, hogy elveiket a gyakorlatban is megvalósítsák.

Fázsy Anikó nem definiálja a Naphta-szindróma mibenlétét, hanem az olvasóra bízta, hogy (háta mögött a 20. századdal) tudja, mit is jelent a terror igenlése. Mikor azonban Thomas Mann Naphta alakját és gondolatrendszerét papírra vetette, nem tudhatta sem azt, hogy politikai értelemben, sem – mondjuk így – a lágeretek dimenziójában milyenek lesznek azok a diktatúrák, amelyek a gondolkodásban érlelődtek. Számára ekkor még nem létezhetett náci vagy kommunista terror, csak a terror absztrakt fenyegetése, aminek megvalósulása elképzelhetetlen volt számára. Szellemi ösztöne mégis pontosan jelezte a veszélyt. Ennek megfelelően egy elvont szellemi, és nem politikai konstrukciót mutatott be. A Thomas Mann által vázolt Naphta-szindróma annak a jelenségnek megrendítő kultúrtörténeti fejezete, amit Julien Benda *Az írástudók árulása* című munkájában panaszolt, melyet Babits híres tanulmányában a magyar szellemi anyanyelvbe is beépített.

Fázsy Anikó könyvében nem akarja a jelenség egészét áttekinteni. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a terror baloldali változata (a jobboldalitól eltérően!) képes volt konszolidálni magát, s így mintegy hét évtizeden át pusztíthatott. Ám erről nem szokás beszélni, mert az utolsó évtizedek puhuló diktatúrája már csak kivételesen folyamodott elődjei durva eszközeihez. Fázsy Anikó az államrezonná alakult terrorizmus baloldali mutánsát vizsgálja. Mert a történelem úgy alakult, hogy Nyugaton, ahol a hitlerizmus uralomra jutott, majd megsemmisült, annak rémtetteiről minden megtudható volt. Amiként Keleten is, ahol ugyancsak a hitlerizmusról volt minden megtudható. Itt azonban nem azért, hogy rajta keresztül a diktatúrákat mindig és mindenütt elítéljék, hanem hogy az itt élők előtt a saját sorsukat meghatározó terror igazolja, sőt kíváncsossá tegye magát.

Ez az ideológiai konstrukció kötelező erővel hatott a szovjet zóna földrajzi határain belül. Azon kívül elsősorban a világ moszkvai irányítású kommunista mozgalmai képviselték. Sokfelé – így Franciaországban is – igen sikeresen. Ahol a baloldaliságnak mély gyökerei voltak (ami egyúttal a KGB agit-prop. osztagainak erős befolyását is jelentette), ott ez az elképzelés erős értelmiségi támogatást kapott. Kellett ehhez az emberi és gondolkodói vakság, gyöngeség (hiúság, intellektuel a neved), s a megfelelő gondolati-filozófiai háttér is. Hogy ez miben állt, azt idézzük inkább Naphtától. Aki „kifigurázta az emberbarát (ti. Settembrini) vérérszonyát, élet-imádatát, kijelentette, hogy az egyedi életnek ez a tisztelete csupán langyos nyárspolgári esernyő-korszakok sajátja, de mihelyt a szenvedélyek megmoccannak, mihelyt megjelenik a színen akár egyetlen eszme, amely több a pusztaság 'biztonság'-énál, tehát valami személyen és egyénen túli – márpedig ez az egyetlen emberhez méltó, tehát magasabb értelemben is morális állapot –, az egyedi életet szemrebbenés nélkül feláldozzák a magasabb eszmének, sőt maga az egyén önként és habozás nélkül teszi kockára a saját életét.”

Mindez nem *csak* ennyi. Mert a politikai erőviszonyok, érdekcsoportok, nagyhatalmi arrogancia stb. nélkül az értelmiségi spekuláció nem válik valósággá. A regénybeli Naphta főbe lőtte magát, mert valóságossá vált szellemi párbajában vitapartnere, Settembrini nem volt hajlandó rálőni. A Naphták, a történelem és a politika jobb- és baloldali Naphtái azonban a valóságban a Settembriniket gond nélkül agyonlőtték (halasztották éhen, fagyasztották meg, s pusztították tudatosan szabadjára hagyott járványokkal, éheztetéssel stb.). De ez önmagában nem volt elég. Erre volt példa más korokban, más ideológiák jegyében is. A 20. század újdonsága, hogy a tömeggyilkosságok elkövetői rémtetteikben a maguk felsőbbrendű, morális igazságának diadalát látták. Nem arról volt már szó, mint más korokban, amikor az igazságért, eszméért ölték, hanem maga a gyilkolás vált ennek az erkölcsi paradigmának meghatározójává.

A világpolitika és a hadiszerencse úgy hozta, hogy a terror elvére épülő, politikai színezetűben, szóhasználatukban különböző rendszerek egyike a győztes oldalon fejezte be a 20. század nagy háborúját. A Szovjetunióban így folytatótt tovább a kommunizmus nagy kalandja, amelyben az Eszme jegyében ontott vér me-

tafizikája jutott érvényre. Minderről alighanem sohasem fogunk mindent megtudni, hiszen e rendszer irtózott attól, hogy dokumentálja magát, s utolsó éveiben-évtizedeiben a mégis létrejött, kompromittáló dokumentumok jelentős részét megsemmisítették.

Ami azonban megmaradt, elegendő ahhoz, hogy a lényegét láthassuk.

Fázsy Anikó könyvében nem az elrejtett nyomokra figyel. Azt mutatja be, ami viszonylag könnyen hozzáférhető, csak éppen nem szokás odafigyelni rá. Mert éppen nem divat, illendőbb nem létező, vagy aktuálisan nem fenyegető veszélyekkel riogatni a nagyközönséget, miközben a tegnap eme bűnöseit nem illendő megbélyegezni, sőt, ma is lehet hivatkozni rájuk, mi több, morális tekintélynek is számíthatnak. Fázsy Anikó ezzel a helyzettel nem békél meg. Olvashatunk itt a – baloldali dominanciájú – francia szellemi élet ügyeiről (*Albert Camus esete a baloldallal, Az írástudók árulása – A magyar forradalom a francia sajtó tükrében*), s láthatjuk a magyar irodalmi, s még inkább irodalompolitikai folyamatok a fentiekkel mélyen összefüggő néhány fejezetét, elsősorban '56-tal a középpontjukban. Így a honi PEN manipulációi, a talán jobb sorsra érdemes, de pártszolgálatossá vált Bölöni György politikai manipulációi, mellyel a terrorpercek idején, bebörtönzött, halálos ítéletekkel fenyegetett írókkal a háttérben az irodalmi élet nyitottságát és szabadságát bizonygatta.

A sors fintora, hogy eközben maga Lukács György is a proskribáltak között szerepelt, saját gondolatmenetének végzetes logikája őt is elérte, noha – szemben elvei más áldozataival – közvetlen veszélybe nem került. (Amiben nagy szerepe volt annak, hogy ő már moszkvai emigrációjában nagy gyakorlatot szerzett az önkritika színpadi fegyverének használatában.)

Az írások nem általában vizsgálják a baloldaliságot mint politikai kórt, hanem annak kóros megvalósulását dokumentálják. Fázsy Anikó nem ideológiai kérdésekről ír, hanem távolságtartóan és szinte szenvtelenül dokumentálja, hogy miként fosztott meg a szabadságuktól a kommunista politika embereket és gondolatokat. Látható például, hogy a valaha oly nemes célokra hivatkozó törekvések egy elvont eszmerendszerre hivatkozva miként aljasodnak el, amikor maguk alá gyűrik a megtapasztalt valóságra vonatkozó tudást. Ami az egykori célok hirdetőit illeti: fanatizmu-

suk emberi tartalmakat tagadó, tébolyult hatalmi dühvé alakult, s hamarosan olyan helyzetbe kormányozták magukat, hogy tudatosan hazudniuk kellett. Szabadságot ígértek, és légereket építettek, sőt egész országokat szerveztek át légerré. Az emberiség felszabadításáról szóltak, s ameddig erejük engedte, a birodalmi érdekeket szolgáló (szovjet-orosz) nagyhatalmi politika rendszerébe tagolták az uralmi körükbe vont népeket. A munka felszabadítása helyett a totális állam céljainak megfelelő kizsákmányolás következett és így tovább.

Vagyis mindaz, amit a történelmi baloldali legfontosabb hivatkozási alapjának tekintett, a megvalósult baloldali hatalom gyakorlata számára (bár továbbra is ezekre az értékekre alapozta propagandáját) *első számú közellenségnek* számított. A proletárdiktatúra legfőbb ősenek a felvilágosodást, a francia forradalom ideológiáját tekintette, miközben legfőbb ellenfelének a szabadság, az egyenlőség és a *testvériség* számított. Ezek után természetes, hogy a magát materialistának mondó rendszerben az *eszme* iránti elkötelezettség, s mindenekelőtt a (világon mindenütt Moszkvából irányított) kommunista párthoz való tűzön-vízen át megőrzendő hűség vált morális értelemben is mércévé.

Ennek az intellektuális fanatizmusnak idehaza a sokat megélt, kései Lukács fogalmazta meg a krédóját. Híres tétele szerint a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Mondta ezt akkor, amikor látnia és tapasztalnia kellett, hogy amit ő szocializmuson értett, csak és kizárólag totalitárius rendszerekben, nyílt és leplezett diktatúrákat működtetve létezett. Az akkori kétpólusú világban ez azt jelentette, hogy a maga totális kísérleteit legyűről kapitalizmus demokráciájával szemben Lukács ragaszkodott a diktatúra, illetve a terror felsőbbrendűségének tételéhez. Ami egybevág Naphta mindezt a szörnységet előlegező szavaival: „Korunk titka és parancsa nem az én felszabadítása és kibontakoztatása. Amit korunk kíván, amire szüksége van, és amit megteremt majd magának, az ... a terror.”

Az ötvenes évek elején *A lázadó embert* író Camus a francia kommunisták hivatalos irányától (és így Moszkvától) elhajolva kirekesztette magát korábbi szellemi közegéből. Nem volt hajlandó önmaga előtt letagadni, amit látott, nem fogadhatta el a sztálinizmus szellemét. Ez folytatódott aztán 1956-ban és utána, a magyar forradalom és annak vérbefojtása után. De nemcsak ő fordult

KRISZTUS BEVONULÁSA BRÜSSZELBE (részlet)
1889, olaj, vászon, 83×113 cm.

szembe a sztálinizmussal, és nemcsak annak koncepciójós peres, nyílt és brutális változatával, hanem a hruscsovi, vagy a csendben akasztós kádári, látszatengedményes, a népet szándékos éhínséggel már nem sanyargató mutánsát utasították el többen, mint ahogyan az a kötet tanulmányaiból is kitetszik. Camus és „renegát” társai számára az *elkötelezett irodalom* nem azt jelentette, hogy többé nem gondolkozhat, nem alkothat véleményt. S a bebörtönzött, halálos ítéletek árnyékában élő irodalom elkötelezettsége (a diktatúra az íróknak ehhez kegyesen biztosította a *kötelet*) elfogadhatatlan volt számára.

Ezzel Camus szembekerült azokkal (Sartre, Aragon), akik számára a kommunista párt iránymutatása fontosabb volt, mint az általuk is elfogadott értékek, szellemi-erkölcsi normák. Fázsy Anikó könyvéből megtudhatjuk, hogy Párizsban tudtak arról, mi folyik a szovjet érdekszférába került országokban, tudták, mit jelent a Rajk- vagy a Slansky-per. De *(a legrosszabb szocializmus is jobb elvnek megfelelően)* hallgattak. Akár gondoltak rá, akár nem, Naphtát követték, aki szerint nem szabadságra, hanem terrorra van szüksége az emberiségnek. (Nem volt ez egészen újdonság számukra, nagy hagyományt követtek: Dantont, Marat-t, Robespierre-t.)

Camus pedig parazsat gyűjtött a fejére, mert fölmérte, hogy nem a lázadás az igazi emberi fölemelkedés. Még kevésbé a lázadást (=forradalmat) vallásukká tevő rendszerek élete. „Nincs igazunk, ha egy kalap alá vesszük a fasizmust és az orosz kommunizmust. A fasizmusban a hóhér a hóhért magasztalja. A kommunizmus drámaibb: az áldozat magasztalja a hóhért.” (Persze ennek a gondolatnak is van előzménye, Orwell hőse – a keresztény tanítás negatív változataként – legnagyobb győzelmének azt érzi, hogy szereti sanyargatóit.)

De – nincs új a nap alatt. A Fázsy által rögzített kép mellé odatehetünk egy másikat. Cs. Szabó László 1939 májusában párizsi élményeit rögzítette. „Egy közeli kocsmában ebédelünk, híres a bora. A szomszéd asztalnál André Gide. Megöregedett. Az orosz utazás, a politika tette? Azt mondják, nagyon megbánta ezt a késő szerelmét. Vigyázzunk: nem a bátorságát, nem a fellobbanást, nem a kiállást, hanem a pártbilincset. Hetven év alatt mindössze két vagy három évig szolgált idegen kötelékben, ez is megártott neki. A kommunisták rövid örömujjongás után kiutasították maguk közül az öntörvényű irodalmárt és kontár pártembert.” Mindez közvetve bi-

zonyíthatja, amit talán nem is kell olyan nagyon bizonyítani: Camus tudhatta, és tudta is, mire számíthat, ha a Pártétól eltérő álláspontot fogalmaz meg.

Történelmi és kulturális atlaszunkban lapozva talán már nem is meghökkentő, hogy a francia szellemi élet néhány fejezetét áttekintő Fázsy Anikó könyvében milyen közeli ezeknek az írásoknak a tartalma azokéhoz, amelyek a magyar irodalomirányítás nyomán formálódó történeteket tárnak az olvasó elé. Azon mégis csodálkozhatunk, hogy mennyire hasonlít egy szuverén és demokratikus államban szabadon élhető szellemi élet néhány vonása egy totális diktatúrában, egy állampárt irányította és finanszírozta, alkotói és fizikai létezésében szélsőségesen kiszolgáltatott világ kulturális működésének elemeihez.

Ne játsszuk a naivat, ismerhetjük a magyarázatot. Ami nemcsak, mondjuk így, a KGB jelenléte, hanem a Naphtáké is. Ezzel nem a megtiport Magyarország kisstilűen aljas, megszegyenítő alamizsnáért áruló írástudatlanjait, magánszorgalmú kutyáit kívánom fölértékelni, de tudjuk, hogy nemcsak Lutéciában, hanem mifelénk is akadtak máskülönben jó szellemi értékítéletű, de lucidusan romlott (romlottan lucidus?) szellemek. Ők, ha talán nem is minden gond, de komolyabb fenntartások nélkül elfogadták és a magukénak vallották a (diktatórikus) rendszert, és közvetlen személyes kényszer nélkül is szolgálatába szegődtek. E kör máig adós azzal, hogy legalább önmagának megpróbáljon magyarázatot adni működéséről. (Arról már rég nem álmodunk, hogy esetleg valamiféle bűnbánatot tartson.)

Fázsy Anikó könyvét éppen ez a hallgatás teszi különösen fontosá. Ha a rendszer működtetői (úgy egészében talán érthetően) nem is beszélnek, elszenvedőinek elemi feladata (hiszen az már kiderült, hogy sem revansra, sem jóvátételre nem készülnek, és még kevésbé számítanak), hogy legalább föltárják, dokumentálják, hogy mi is történt.

A francia példák azt bizonyítják, hogy a demokrácia maga nem elegendő ahhoz, hogy a demokratikus gondolkodás és a demokrácia ellen elkövetett (baloldali) bűnök tömegesen ismertté váljanak. Így nem meglepő, hogy e bűnök elítélése nem vált olyan természetes kötelezettséggé, ahogyan az a hitlerizmussal kapcsolatosan természetes. Úgy gondolnánk pedig, hogy a faji és az osztályalapú jogfosztás és népiirtás között semmiféle erkölcsi különbség nincs, azok

egyike sem relativizálható, és nincs förtelmesebb, mint amikor erre a két iszonyat szembeállításával történik kísérlet. A Naphta szindróma annak a gondolkodásmódnak és működésének megismerését segíti, amely lelki és filozófiai alapjait tekintve hasonló gyökerekből táplálkozó emberellenességben látta a maga humanizmusát – akár a jobb, akár a baloldalon.

(Fázsy Anikó: *A Naphta-szindróma. Hamvas Intézet, Bp., 2003.*)

GRÓH GÁSPÁR

G

Dej / Művészet

HÁROM LAUDÁCIO*

K: Szabadongy I

Mi, a magyar kultúra munkásai, s ím: számvevői (az ő vers-címét fájdalmasan idézve), Ady Endre óta úgy véljük, hogy itt minden valóban „szétszóródott”, hogy a mi magányos és titkos kultúránk immár szétesett; az idő vasfoga és a tér seregei fölfalták, megették. Holott minden új hajnal és lebukó nap arról mesél, hogy az ember benső kultuszai halhatatlanok, hogy a „szétesés” csak látszat. Vannak vigaszt rejtő látszatok is.

Király Ernő zeneszerző és népzenekutató művészete és munkássága egy azon kivételes életművek, azon vigaszok közül, amelyek eme újkori szétszóródásunk közegében és ennek ellenében, megállás és megzavarodás nélkül az összeszedődést és a megújulást szolgálták.

Király Ernő – aki országhatárainkon kívül, Újvidéken él és folyamatosan ott is dolgozott – a magyar zene azon alkotója és magasztos gondnoka, akinek minden alkotása annak az otthonosságnak az ismérveit és derűjét hordozza, amit magyar zenének, magyar gondolkodásnak és zenekultúrának hívunk és érzünk. Holott ebből a kultúrából ezenközben messze kitekintett.

A modern európai műzene, sőt a dzsesszzene is elementáris hatással volt rá. Alkotókedve, kimeríthetetlen fantáziája szinte újjávarázsolta zenekultúránk játékos szellemét. Befogadó és kísérletező,

* Elhangzottak a „Magyar Művészetért” díj 2003. december 5-i kiosztásakor a Károlyi-palotában.

Király Ernő, Nagy Sándor
Csiffra György melettatára

aki nem modorosan és öncélúan kísérletezik. Tán nem is kísérletezik. Képes, képes volt egy más stílusú, más gyökerű, szinte idegennek mondható kultúrában is – a hajdani Jugoszláviában és annak nyitott kultúrpolitikája révén –, a 20. századi világzenében is magabiztos maradni. Képes volt a globális, minden sajátos zenekultúrát fellazító hatásokat saját zenéjébe, s ezáltal a jelenkori magyar zenébe integrálni, úgy, hogy az otthonos lett, itthoni lett, és mégis korszerű. Gazdag, és minden korosztályt megszólító nagyszerű zenei életműve mellett hatalmas munkát végzett a délvidéki magyarság népdalainak gyűjtésében és feldolgozásában is. 3000 dalt gyűjtött a magyar zenei hagyomány eladdig fehér foltjának tartott területeken, Bácskában, Bánátban. Ezekből közel háromszázat ki is adott. Hangszeres népdalfeldolgozásait magam stílusban szinte egyedülállóan autentikusnak tartom a mai ilyen próbálkozások sorában. Nem kín, hanem élvezet hallgatni őket.

Mondjuk hát ki, amit ez az életmű sugall: ez ma az élve éltető hagyomány. Ez kell, hogy fiataljaink példája legyen, itthon is. A magyar zene – a magyar nyelv mellett – kultúránk legerősebb és legfontosabb fundamentuma. És láthatjuk, milyen szerencsések vagyunk. Amíg ilyen hűséges, avatott és főleg nagyszerű munkásai, alkotói születnek zenekultúránknak, mint Király Ernő, nem kell féltünk a magyar kultúra élő szellemét. Addig a szétszóródás, a szétesés nem következik be. De viszik majd hírünket a világban.

Kívánjuk, hogy szülessenek minél többen majd ezután is – ez lett a mérce. És soha ne apadjanak el. Legyenek majd ők is ilyen fáradhatatlanok és otthonosak az egyetemes magyar művészet paradicsomában. Legyenek ők is majd ilyen frissek és derűsek munkálkodásukban. És hasonlóképpen: éljenek ilyen sokáig.

Isten éltesse Király Ernőt, jó egészségben.

II

A honunkban ma még jobbára alig ismert Nagy József – Josef Nadj néven a magyar táncművészet és a magyar színjátszás alighanem világszerte legismertebb és legbecsültebb alakja. Van ebben egyfajta örök és kellően nem értett magyar jelenség, amely közel sem kivételes: az egyedinek vélt ős-egyetemes tétovasága az újabb s újabb világok gradusain. Kell mindig valami, amiben hi-

telt nyer ez a magyarságunk, kell hogy legyen bélyegző, ami hitelesít. Kell a tudatnak a bizonyosság, hogy jelen vagyunk, és nem csupán önmagunkért élünk. S nyugodjunk bele, hogy ez nem más, mint a nagyvilág.

Nagy József eme szép bélyeggel a szívéen és a homlokán köszön be hozzánk ez este, köszönne, hogyha nem lenne lemondhatatlanul, elodázhatatlanul a világ másik végében most is, valahol éppen megadva magát a feladatnak, s az áthatolhatatlan térnek és időnek.

Pedig ő innen indult el. Innen? *Onnan*. Ő is széles e honunknak egy kis, kiszorult, rejtélyes szegletéből való, akár Király Ernő. Még rejtekezőbb-ből. Magyarkanizsáról, Szeged alatt, ma Szerbiában, a Tisza mellett, Törökkanizsa mellett. Onnan, ahol a magyar ízlésnek az a pusztai szelleme él, amit Németh László, előretekinthe, már oly korán bölcs jóslatokkal illetett. Hogy jövő kultúránk és egzisztenciánk immár az alföldi ember helytállásán nyugszik, ők vannak soron. Magyarkanizsa különleges hely. Ezt bizonyítja Nagy József látásmódja és eddigi korszakos műve, működése is. Nagy József pusztai ember, alföldi ember, és ezért is, meg különben is, lám soron van. Aki érett művésszé Párizsban lett, de alapiskoláit Budapesten végezte.

Josef Nadj táncművészetében megoldott egy eleddig lehetetlennek tűnt feladatot, megalkotott egy élő hidat, ahonnan a Csendes-óceántól az Atlantiig látni, s az Adriától a Balti-tengerig és tovább. Látszólag mozgásművészetben, látszólag táncban és színi artisztikumban. Valójában egy vízióban, látásmódban, a festészet, a szobrászat, az élmény és a mozgás kinetikus egyidejűségében, szellemies szinkronjában. Egyfajta álomvilágot vetít elénk, ahol minden szabad, s mégis minden pontos, minden megnyilatkozó és mégis rendezett. Humor és sírás. Talmiság és szimbolikum. Rongy és szerkezet. Kikívánckozás odabentről. És vágy künről, hogy benne lehessünk.

Táncszínháza akrobatikus és teljes, mint a Pekingi Opera, improvizatív mint a mediterrán buffó. Szellemes, mint a francia regény, film és zene. És *zeneies*. Mint a Tisza-menti fák és szikések szélfúttá, reszkető fűcsomói. Magyar világ. De mindig a halál lapul, a végzet sompolyog mégis, az elrendelés munkál, a gyermek játszik és ámul a titkos látomásoknak a mélyén, alig észrevehetően, az élet-gabalyába szerelmesedve.

Nagy József (Peter Brook, Ariane Mnouchkine, George Stechler mellett) a legnagyobb európai színházi szakmai kitüntetés, az Európai Színházak Szövetsége Taormina-díjának kitüntetettje. 2001-ben a Francia Köztársaság a Művészetek Lovagja érdemrenddel tüntette ki. Jelenleg a Centre Choreographique National D'Orleans vezetője.

Immár eltökélt szándéka, hogy itthon, hogy otthon folytassa, amit Franciaországban elkezdett. A végleges hazatelepülés.

Eddig a magyar kulturális élet és a kultúrpolitika nemigen tudott róla. Fel kellett ismernünk, hogy adósai lettünk. Szeretnénk, hogyha szeretné és becsülné ezt, a magyar művészek által néki megszavazott díjat is.

III

A korán, a mai átlagkort tekintve még szinte fiatalon elhunyt Cziffra Györgyöt aligha kell ezen a helyen bárkinek is bemutatni. A világ egyik leghíresebb, legvirtuózabb, legjobb pianistája volt ő a maga korában, s ez a kor még mindig a mi korunk. Hál' Istennek nem csupán az emlékezetben él már. Hangfelvételei lenyűgözőek, pompásak, gyönyörködtetőek; a fennmaradt filmfelvételeken elbűvölő az a könnyedség, amellyel szinte természeti jelenség gyanánt zongorázik. És az öntudat, amellyel mindezt teszi! Megerősítik az embert. Jó dolog érezni, tudni, jó általa is látni és hallani, hogy a zene ily hatalmas valami. S jó dolog látni ennek időtlen méltóságát. Ez is volt, lett az ő egyedülálló dolga.

Pedig ő sem kapta ingyen, és nem adhatta át, amit átadnia kellett, könnyen, csak úgy, tehetség-kapta kedvtelésből. Tudnunk kell, hiszen nap mint nap láttuk és látjuk, hogy a csodaszámba menő embereknek egészen speciálisan nehéz az életük. Hiszen a véget nem érő, öngyötrő munka mellett a szellemi és erkölcsi tartás az, ami fűti, égeti és kötelezi őket. A legmélyebb kihívás. Az elszámolás a Teremtőnek. De ami a „legutálatosabb” jelenség is a mai világban. S már mióta. Nagy és örök csapdája ez minden igazi művésznak. Mert nem lehet nagy művészetet csinálni nagy élet és valami örökéltű igazság nélkül. Minden nagy művészet egyben nagy halál. Áldozat valamiért. Valamiért, ami nem kézzel fogható.

Neki minden oka meglett volna arra, hogy a keserűség és a lelki fájdalom leteperje, erejét, benső lendületét örökre elvegye. Hogy lázadóvá és gyűlölködővé tegye. És nem azokra a füstös helyekre gondolok most, amelyekben éveken át a legnemesebb szórakoztatóként ontotta magából az isteni harmóniát. Híressé legelőbb ezek a helyek tették. Hanem arra a *gyalázatos korszerűsége*, amely a képesség, a tehetség, a kitűnőség világában kínzott és ölt. Az irigység korcsaira, az istentelenség poroszlóira. Akik szemét szúrták a látónak, méhét a szépségnek, kezét verték a művésznék, idegzetét nyűtték a géniusznak. És általában, hacsak lehetett, gyötörték és oroztak, a Rossz „igazságszolgáltatóiként”.

Nem tudok arról, hogy lett volna a korban más zeneművész, akinek kínzás, elrettentés vagy bosszú gyanánt éppen a kezét verték volna. Ez szinte szimbolikus. A 20. század új szimbólumokat teremtett. Rettentő, elrettentő szimbólumokat.

Most, utólag mégis megsejdítem: talán a Mindenhatónak a rendelése volt ez is. No, nem egy kedves fia ellen, hanem mert szerette (hiszen tehetséget is ezért adott!), szenvedést küldött, nem is akármilyet. Hogy ne érje be életét pislákolással.

Neki minden oka meglett volna a keserűsége és a gyűlöletre. A kora ellen, a hazája ellen, ahol mindezt tették, az emberek ellen. De képes volt a sorson felülemelkedni. Igen, a zene rendkívüli dolog. S ezt tudta ő is. *Ember* kell hozzá. A zene nem ismer gyűlöletet, csak szeretetet. Bizonyára a nagy Liszt Ferenc volt néki a híd, akinek műveit oly fantasztikusan játszotta, mutatta fel, mint egy-egy ikont. Liszt lehetett, akinek zenéjén át a szeretet sugarai ideoda vetültek az új haza és a hátrahagyott keserű magyar valóság és itt élő népe között. Mert ontotta a szépséget, és nem kímélte önmagát.

A világhír mellett így maradt s marad meg nagy magyar muzikusnak is. S ezért is büszkeség miénknek tudni őt, és igaz öröm nagyrabecsüléssel emlékezni rá.

SZABADOS GYÖRGY

n: Kuhlenschlag Miklós X 72

KÖRKÉP

189

Vélemény

G

NEMZETI ÉPÍTÉSZET?

15 évről

Egy hónapon át várta látogatóit 2003 őszén a Múcsarnokban az a kiállítás, mely a magyar építészet elmúlt 15 évét mutatta be, a rendszerváltástól az EU-ba lépésig. Amit e rövid idő alatt a magyar építészek, s főleg a fiatal építészek teljesítettek, meg is érdemelte a méltó bemutatást. Méltó volt a rendezvény helye: a kiállításoknak már önmagában rangot adó Múcsarnok régóta nem kínált építészeti témájú bemutatót. Méltó volt a kiállításához a gazdag anyag és még ha jó néhányan hiányoztak is, a felvonult alkotók nagy száma. A bemutatkozás lehetősége kamarai tagsághoz volt kötve. A mellőzöttek sok esetben ugyancsak jeles alkotók, távollétük sajnálatos hiányt teremtett. Alig enyhített ezen az a tabló, mely az első teremben állt, és felsorolt néhányat (sokat?) a bizonyára többek által keresett építészek közül. Számomra is többen hiányoztak. Kár. De a bemutatott anyag így is gazdag volt, így is jó áttekintést biztosított. Az, aki az elmúlt években lapozgatta a hazai építészeti folyóiratokat, már ismerhette a kiállítás egyes objektumait. Mégis jó, ha most együtt mutatkoztak, ha emlékezetünkbe idézhettük őket, és jó, hogy alkotóik más műveivel együtt táruhlhattak elénk. Méltó volt a rendezvényhez, hogy az Ybl-díj mellett legrangosabb építészeti kitüntetést a Pro Architektúra díjakat a kitüntettek a kiállítás megnyitása alkalmából vehették át.

A kiállított anyagból néhány alapvető következtetést lehetett levonni. Elsősorban azt, hogy az építészeti alkotások tekintetében ez a másfél évtized termékeny volt, ami a magyar kulturális élet jelentős motívuma. Következtetni lehet arra is, hogy a rendszerváltás új igényeit és lehetőségeit félő-bíráló megnyilatkozások ellenére az építészeti élet pezseg. Szinte azt mondhatnám, hogy a tablók egy építészeti konjunktúrát tükröztek. Pedig érdemben csak lakóházak és középületek mutatkoztak, az elmúlt 15 év hazai építészetében túlnyomó hányadot alkotó kereskedelmi és ipari épületek (köztük több magas színvonalon megvalósult csarnok) nem is szerepeltek. A kiállítás sajnos ismét előtérbe helyezte a fővárost, de lehet, hogy ezt csak én érzem így, mert vidéken élek. (Mindenesetre több általam ismert vidéki épületet – jó épületet! – hiányoltam). De lehet, hogy ez nem a rendezőkön, hanem a résztvevőkön múlt. (Alapvető hiány volt, hogy a kiállítási katalógus

még a rendezvény bezárásának napján sem jelent meg. Magyarázat lehet erre, de mentség alig.) Nem kívánok seregszemlét tartani a kiállításon szereplő alkotók felett, és nem is tudom elmesélni, hogy milyen sok nemes épületet láttam viszont. Méltánytalan lenne bárkit is kiemelni a sorból, tiszteletem minden fiatal kollégáé, aki itt szerepelt. A katalógus remélhetően mégiscsak megjelenhetett már, mire a folyóiratnak ez a száma az olvasó kezébe kerül, így az érdeklődő még nem is késett el egy áttekintés lehetőségéről.

Amiről most szeretnék szólni, az inkább egy felirat volt, mely megragadott és gondolatokat ébresztett bennem. Erre kívánok összpontosítani. A kiállítás egyes termeiben filozófikus kérdések – pl. „Miért építünk?” – és rájuk adott válaszok színesítették a rendezvényt. Kérdés és válaszok nagy betűkkel a falra festve voltak olvashatók. Az egyik kérdés így hangzott: „Van-e magyar nemzeti építészet?” A válaszok (részben a válaszadó nevével) nagyon különbözőek voltak: *Van. Nincs. Volt. Van, de... Ybl Miklós és Lechner Ödön. Majdnem volt. Kós Károly elkezdte. Makovecz annak tekinthető. Remélhetően nemsokára lesz. Sose lesz többé. Kilátás sincs rá, az utolsó lehetőséget is elszalasztottuk. És a többi.*

Ha egy hirtelen előlépő riporter nekem teszi fel a kérdést, nem tudtam volna én sem épkézláb választ fogalmazni. De a kiállítást elhagyva már eszembe ötlött, hogy itt voltaképpen nem a válaszokkal van a baj, hanem a kérdéssel. Mit ért a kérdező nemzeti építészetten? Népi építészetet? Az más kategória, mint a nemzeti? Korszerű építészeti alkotásokra átültetett népi motívumokat? Aligha. A kérdés, úgy hiszem, az egyéni megfogalmazást kérte számon, mely az architektúrában a magyarság lelkületének lényegét tükrözi. Ez már jobban megközelíti a fogalmat.

Fellapozva itthon az értelmező szótárt, azt a választ merítettem, hogy nemzeti az, ami az egész nemzethez tartozik, vele kapcsolatos, reá jellemző, őt megillető. Lechner Ödön az Iparművészeti Múzeum felépülte után úgy nyilatkozott, hogy kissé túlságosan indusnak tartja. Kós Károly boronafalas erdélyi ház mintaképei minden elismerésre méltó értékük mellett sem tekinthetők stílusosan „az egész nemzethez tartozónak”, s ez érvényes Makovecz Imre életművére is, amelynek értéke vitathatatlan, de nem az egész magyarság mentalitását tükrözi. Félreértés ne essék, nem azokra gondolok, akiknek ez nem tetszik, vagy akik Makovecz architektúrájának ere-

jét és nagyságát nem értik meg, hanem azokra, akik ugyancsak nagyot alkotnak, szilárd meggyőződésben, hogy jót alkotnak, de mérőn más felfogásban.

És itt úgy hiszem, már kezdjük a helyes választ megközelíteni. Mert ahogy Makovecz Imre architektúrájára büszke lehet minden magyar, az is, akinek nem tetszik, vagy aki nem ért egyet vele, úgy el kell ismerni Turányi Gábor herendi „porcelaneumá”-nak, Reimholz Péter budavári apartmanházának kifogástalan építészeti értékét, hozzáfűzve, hogy a magyar építészeti kultúrát méltóan képviselik, itthon és külföldön. Vagyis mindazok, akik eltérő jellegben, de alaprajzban és szerkezetben jól megoldott korszerű épületeket alkotnak, még ha azok különböző megjelenésűek is, tevékenységükkel a nemzeti építészet fogalmkörébe tartoznak. A jelleget és a megjelenést itt találóbbr kifejezésnek érzem, mint a banális *stílus* kifejezést, mely nem utal feltétlenül a lényegre. A korszerű architektúrájú, jól megoldott épületek hozzánk tartoznak, minket képviselnek. És a magyarságot meg is illetik. Vagyis: a nemzeti építészet nem homlokzatban, nem formában, semmiképpen sem stílusban, tulipános motívumban, hanem minőségben rejlik. Ezen az alapon nemzeti építészet Csete György beremendi kápolnája csakúgy, mint Lázár Antal Siemens-székháza.

Van azonban a nemzeti építészet fogalmának egy másik eleme is, amely az értelmező szótártól független, melynek definíciója általánosságban mozog és nem a művészetek valamelyik ágára irányul. Nevezetesen az, hogy eltérjen az egyetemes építészettől, megkülönböztethető legyen az ugyanabban a korszakban, hasonló technikai eszközökkel dolgozó és rokon feladatokat megoldó-kielégítő külföldi építészek munkájától. Mert Molnár Farkas ugyan elsőrangút alkotott, de nem különbözött lényegileg Mart Stamtól vagy Gerrit Rietveldtől. Tehát munkássága nem tekinthető „nemzeti” építészetnek.

Úgy hiszem, hogy a polémiaának ezen a szakaszán lép be a „népi építészet” fogalma. A már hivatkozott ezen értelmező szótár, melynek fogalmazását nyilván alaposan megfontolták, arról tájékoztat, hogy népi az, ami a néphez tartozik, belőle származik. A nép pedig egy nagyobb emberi közösség, melyet a közös nyelv, a részben közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Megkockáztatom azt a véleményt, hogy építészeti vonatkozásban nem a hangzó nyelv

vet, hanem – itt igenis helyén való – a stiláris nyelvet érthetjük. S akkor a huszadik század elején-közepén elterjedt úgynevezett internacionális stílus az európai nép(ek) megnyilatkozásának fogható fel. Molnár Farkas vagy Walter Gropius mindketten (az) európai népből származtak. Valójában nem voltak internacionálisak, hanem európaiak. Amerika más irányban indult, s csak az európai kivándorlók hatására tért rá erre a csapásra. Kína, Japán távol maradt ettől mai napig. Tehát igenis a népinek – ma ugyancsak időszerűen – európai méretre való kiterjesztésével magyar nemzeti építészetnek is felfoghatjuk hozzájárulásunkat a világot meghódító (modern) architektúrához. Annál is inkább, mert jobban odafigyelve megállapítható, hogy a magyar építészek alkotásai csak hasonlóak, s nem megegyezők voltak a külföldiekével. Mindegyikben volt egyéniség, amelynek fontos szerepéről is rögtön szót fogunk ejteni.

A nemzeti építészetnek a különállóságra támasztott igénye tehát feloldható egy európai integrációs folyamatba illesztéssel, a népit is jellemző ezeréves történelmi múlt során kialakult közös kultúrnyelv fogalmának a bevezetésével. Bizonyára könnyebben elfogadható, hogy Bartók zenéje nemzeti, mert ismertebb, hogy a magyar népzeneből fakad, de a dísztelen – úgymond funkcionalista – építészet racionalizmusának gyökerei is kimutathatók a népi, éppenséggel a magyar népi építészetben. Legfeljebb időben máskor, jellegben más módon. A nemzeti sajátosság a különállásban tehát nem a Kárpát-medence hanem csak valamivel tágabb, úgymond közép-európai határokat figyelembe véve máris kimutatható, s ebben az esetben ez is az első tételünk minőségi követelményéhez vezet vissza. Nemzeti sajátosságokat mutat a jó építészet.

Végül és részben az elmondottakból fakadóan a nemzeti építészet kritériumát szerintem kielégíti minden magyar építész, aki nem epigon, hanem saját útját járja. Ez a legkönnyebben érthető és igazolható nemzeti sajátosság. Ezért volt nemzeti építész Medgyaszay István, holott a franciaországi vasbeton-tapasztalatait ültette át hazánkba, ezért volt nemzeti építész Lajta Béla, aki a szecessziós formákat külföldön látta és a chicagói irodaépületek típusát ültette át a Szerviták terére, ezért volt nemzeti építész Körmendy Nándor, aki a római iskola nyelvén formálta öröksépp Szent Imre-templomát Győr részére.

Nemzeti építészet tehát volt és van, csak fel kell ismerni. A nemzeti építészet nem egy sajátos és különösen nem egy idővel her-

vadó vagy egzotikumma törpülő különlegesség, hanem a marandó érték. Ez önmagában hordja eredetiségét, mely egyúttal nemzeti. Kár, sőt szomorú, hogy egy rövid magyarázat helyett, melyet a kiállítást látogató sok fiatal, gyerek, tanuló is megértett volna, vagyis ahelyett, hogy a nemzeti építészet kritériumát a jó építészetben jelölték volna meg, csattanós válaszra számítva feltek egy helytelen kérdést. A kapásból adott, többnyire banális válaszok csak félreértést okozhattak. Azt a látszatot is keltve, hogy lehet, hogy valamikor volt magyar nemzeti építészet, de most ennek nyomát sem látjuk.

Pedig aki a kiállításon nyitott szemmel járt, nagyon is láthatta, hogy mennyi nemes, sikerült, korszerű és tetszetős lakóépület, középület és más létesítmény épült az elmúlt 15 év alatt, a rendszerváltástól a küszöbönálló EU-csatlakozásig. Engem ezek a példák ismét meggyőztek arról, hogy van és él magyar nemzeti építészet.

KUBINSZKY MIHÁLY

Színház / Katona

N: Mész

Katalin

TAROL A GROTESZK:

Köl: Spino György

A SÖTÉT TÓNUSTÓL A VIDÁM SZÍNEKIG

gy: Kati Tibi

Lezajlott az évad első fele, a kritikusok alig győzték az iramot, annyi bemutatóval rukkoltak elő a színházak. Mintha megérezték volna, hogy 2004-ben összebb kell húzni a nadrágszíjat, a megszigorított költségvetés a kultúrát is alaposan megnyomorítja. S ha a direktorok érdekérvényesítő képességének jóvoltából ama bizonyos áfa-visszaigénylési tilalmat sikerült kompenzálni – egyedül a kulturális ágazatok közül –, a várható pótlások messze nem fedezik mindazon költségeket, amit korábban még megengedhettek volna maguknak. Januártól tehát minden intézményben elkezdődött a kényszerű takarékoskodás, ki-ki azon töri a fejét, a produkciók csökkentésével, vagy elbocsátásokkal, egyáltalán mi módon gazdálkodhatná ki teátrumának működőképességéhez szükséges fedezetet. De mintha megérezték volna a hét (?) szűk esztendő közeledtét, az évad első felében beleadtak apait-anyait. Ami korántsem jelenti azt, hogy csupa minőséget hoztak létre.

Spino György Készletűs című
dramájáról

A Magyar Színházban láttunk egy érdekes Gogol-adaptációt, amelyet Vidnyánszky Attila készített az orosz szatíráíró elbeszélései alapján, középpontjában híres abszurdba hajló novellájával, *Az orral*. A beregszászi magyar színház főrendezője, aki vendégként évek óta rendszeresen dolgozik néhány anyaországi teátrumban, kárpátaljai születésű és kijevei színi főiskolai végzettségű lévén, „testközelből” ismeri a gogoli világ továbbélését az egykori szovjet birodalomban. Intenzív képzelőerővel, karikírozással voltultatta föl a színpadon a csinovnyiki Oroszország alakjait. Az orron kívül a *Nyevszkij Prospekt*ből, a *Levelekből*, a *Pétervári feljegyzésekből*, meg az *Isteni liturgiából* komponált, szerteágazó szöveg, ha néha terjedelmesen is, atmoszférájában pompás univerzumát kínálja az orosz Swiftnek, holott Vidnyánszky jócskán változtatott a művek eredeti szerkezeti felépítésén (erre utal a műfajmegjelölés: ORRrontás két részben). Komikus jelenetek sorai követi egymást a színpadon, a mulattató abszurditástól a megmosolyogtató szerelmi jelenetekig.

A premieren még nem eléggé összeérlelt produkció legfőbb bajának az tűnik, hogy a rendező túl sokat markolt, túl sok mozaikockát igyekezett összeilleszteni, melyek közül nem egy szerkezetiileg kilóg a kompozícióból és terjengőssé, túljátszottá, túlbeszéltté tesz egy-egy jelenetet. Úgyis mondhatnám, hogy nem eléggé koherens, de ami az atmoszférát illeti – telitalálat. S talán mindennek helye lehetne benne, ha sikerült volna feszesesebbre komponálni.

A szereplők szélsőségesen karikírozott figurák, amilyeneket egy gogoli fogantatástól el is várunk, csak hát a rendezés tömörebbre faraghatta volna egyik-másik elnyújtott jelenetüket. A színészek – Szakácsi Sándor, Bede Fazekas Szabolcs, Sipos Imre, Kubik Anna, Iglódi István, Hámosi Ildikó, Császár Angela, ifj. Jászai László – minden eddigi szerepüktől merőben eltérő figurát formálnak, másképp mozognak, s groteszk játéukért igaz dicséret illeti őket. Kiváltképp Csernuss Mariannt, aki (egyetlen fénysugárként a pokoli kavalkádban) ritka művészi hitellel, világos tagolással, megejtő értelmezéssel mondja el az *Isteni liturgia* darabba szőtt, szépséges szövegét.

Ha már Vidnyánszky-nál tartunk, hadd ejtsünk szót az Új Színházban színre vitt *Roberto Zuccóról*. Sokoldalúságára, gondolatgazdagságára és rugalmasságára vall, mennyire más kép bontakozik ki a keze alatt a néhány éve elhunyt, francia drámaíró-fenegyerek,

Bernard-Marie Koltes dermesztő társadalmi körképet és ördögi lelki bugyrokot föltáró színművének színrevitele során. Sívár-sötét tónus a színpadon, a lelkekben, a történetekben. Egy sorozat-gyilkos rémtetteinek rugóit próbálja Koltes riasztó lélektani és társadalomlélektani diagnózisának nyomán föltárni. (Trill Zsolt lebilincselő egyszerűségével, virtuóz alakításával a darab gyújtópontjában.)

Nem játszik rá gyilkos ösztöneire, nincs vérben forgó szem, sem félelmet gerjesztő, hamis hadonászás, belülről éli meg pillanatnyi lelki állapotát, furcsa reakcióit, amelyeket a külvilág ingerei váltanak ki belőle. Gyilkos létére is áldozatként jelenik meg a szemünkben. Ebben az alvilági társadalomban annyira morbid minden, hogy léte pusztá defektusnak minősíthető. Hisz burjánzik körülötte a (büntetlen maradó, égbe kiáltó) bűn, a prostitúció, szerelme családjának romlottsága, a (fő)rendőri és általános korrupció, az űzöttség, a magány. Mindazonáltal gyöngébb idegzetűeknek nem ajánlott.

A Nemzeti Színház roppant dekoratív, látványos előadással indította évadját. Valló Péter a *Holdbéli csónakost* a hipermodern színpadi technika megannyi „csodájával” tette vonzóvá. Weöres Sándor eredetileg bábjátéknak szánt darabja kínálva kínálja a költői víziókat, s látomásban nincs is hiány a színen. A népmese-motívumok, hősök, figurák életre keltése ötvöződik a mitológiai alakok játékával, a vidám-darabos népi alakokat a tündérmesék holdfény igézte, lírai szereplői váltják. Az előadás küllemében, látványvilágában, mesemondásában okkal nyűgözi le a gyermek nézőt, ám a felnőtt fájlalja a mögöttes izzást, a varázslatos hangulat hiányát.

Valló cizellált mesevilágával szemben rémálomnak tetszett a Nemzeti következő bemutatója. Szomory Dezső amúgy is avítás, ósdi, századfordulósan édeskés-modoros, kellemkedően szellemes darabjának, a *Györgyike, drága gyermeknek* a helye már régen a sufni elnyűtt, divatjamúlt kacatjai között lenne. Men-tegethetik széplelkek Szomory széplelkűségét, monarchia-béli viszonyokat célba vevő, körülményes iróniáját – a nincstelen színinövendéklány és a korosodó, bécsi porcelángyáros frigye legfőnnebb a korabeli varrólányok romantikaszomját csillapíthatta, de témájában, stílusában ma már kifejezetten életszerűtlen mivolta pusztán fölingerli a jobb sorsra érdemes nézőt, sem-

mint szórakoztatná. Persze, az ilyen nagyságok, mint Törőcsik Mari (egy epizód szerepben) önnön tehetségéből építkezve is eleven figurát alakít, Molnár Piroska és Hollósi Frigyes, sajnos a könnyebb ellenállás vonalán, s vélhetőleg, rendezői instrukció híján, a feltörekvő, lányukat eladó szülők, ordenáriságának ábrázolásában a rutin eszközeit vetik be, s utóbbi a ripacsériától sem kíméli meg a nézőt. Kulka János pedig (az elegáns nagypolgár és ifjú férj) épp olyan hiteltelen, mint amilyen a szerepe. Mert ugye, a Zserbóban szoktak olthatatlanul beleszeretni, és hirtelen felindulásból házasságot kötni a bécsi nagyurak a habos kávéjukat gyanútlanul iddogáló, szegény színinövendékekbe. (A kor divatja szerint, akár a gépirókisasszonyokba.)

Az előadás totális bukását azonban a pályakezdő rendezőnek, Béres Attilának tulajdoníthatjuk, aki szemlátomást még csak térben, viszonylatok kidolgozásában sem volt képes megkomponálni az előadást. Ha nem épp Molnár Piroska adja a kofánét (az úrhatnám, rossz ízlésű mater familiáris helyett) és Hollósi egy bérkocsis modorát a kártyafüggő kávéházi slapaj helyett (amin hol kényszerűen nevet, hol bosszankodik a néző) – elviselhetetlen unalom telepszik a játéktérre. Györgyike címszerepével nem sokat tud kezdeni a jobb sorsra érdemes Kovács Patrícia, hol duzog, hol pityereg, s igencsak váratlanul törődik bele sorsába, feledi egy csapásra korábbi nagy szerelmét, de hát mit is csodálkozunk ezen, ha azon nem lepődünk meg, hogyan került a Nemzetibe egy olyan, pályakezdő rendező, akit az első próbák után le kellett volna váltani.

Fergeteges szatirikus előadást rendezett viszont a Katona József Színházban Zsámbéki Gábor. Rég nem szórakoztam ilyen jól, ilyen „valóságra ébredéssel”.

Spiró György keserű komédiáját, a *Koccanást* százszám egymásba szaladt, összekoccant kocsik tulajdonosai teszik ki, miután a forgalmi dugó egy kerek napig kényszerű pihenőt szab ki rájuk, s alkalmuk kínálkozik egymás meg- és kiismerésére, egy kis töprengésre, életük gyors átgondolására. A helyszín zárt terében, láncreakcióként robbannak a „petárdák”, az élet adta poénok, újabb és újabb karakterekkel szembesíti a nézőt a szatíra szerzője, amint kocsijukból kivágódva, képükből kikelve előre szaladnak: mi történt, miért nem mozdulnak az elülsők? Kis magyar körkép. Minden saftjával, csípős mondókájával, vulgaritásával és reménytelen

önösségével. Az össznépi idegbaj tünetegyüttese mutatkozik meg a darab előrehaladtával. Ki-ki a maga, korántsem szalonképes modorában nyilatkozik meg: a szorult helyzet módot ad az önleplezésre. Spiró nem is igen túloz: tessék csak beállni egy forgalmi dugóba, bárki megtapasztalhatja a bőrén. Főlnagyítania sem igen kell a torz emberi vonásokat, hétköznapi ismereteink ezzel is egybevágának.

Gyilkos szatírája az önös érdekeikért egymásba taposó honpolgárok morális alsó szintjét példázza. Ha úgy tetszik, egy országúti ország közmorálját pellengérezi ki. Vitriolosan, kegyelem nélkül. Mindössze két (különböző életutat választó), valójában saját értékrendje szerint életképtelen értelmiséginek kegyelmez meg.

Az író panoptikumának figuráit virtuóz színészi alakítások sora eleveníti meg. Zsámbéki Gábor sodró dinamikát diktál az előadásnak, óraműpontossággal, poénra érzéketli a szereplőket, jelenetről jelenetre meglepetéssel szolgál. Pezsgő, ritmikájában diadalmas előadást rendezett. Bármilyen komikus helyzetbe is sodródnak színészei (Gáspár Sándor, Ónodi Eszter, Bezerédi Zoltán, Bán János, Fekete Ernő, Máté Gábor, Lukáts Andor, Kiss Eszter, Máthé Erzs, Kun Vilmos, Hajduk Károly e. h., Bodnár Erika, Elek Ferenc), sosem súrolják a ripacsériát. A lényegre összpontosítanak.

Bármilyen pontos az író megfigyelőképessége, vitriolos a szemlélete, éles a szatírája, szellemes a karikírozókészsége – a komédia inkább sorozatos látletet, semmint bárminemű vígjátéki, bohózáti szerkezettel, dramaturgiai fordulatokkal megáldott színjáték lenne. De – játék és szatíra a maga nemében. Nem tör irodalomtörténeti érdemekre, nem ás igazán mélyre, mint akár a *Csirkefőben* vagy *Az imposztorban*, nem választja sem a Molière-i, sem a gogoli (lásd *Revizor*) komédiák koherens cselekményből fakadó dramaturgiai modelljét. Ám, amit elének tár – kacagtatóan, de fájdalmasan, vérezen valóságos.

METZ KATALIN

Görög G. László

A 2003-as év mérlege

An

ROSSZKEDVÜNK TELE

+ 323

társadalmi
politikai, gazdasági
nemzeti

Az új év kezdetén nem sok optimizmus tölthet el minket. A legfőbb öröm, hogy túl vagyunk a 2003-as, a botrányból sokat, sikerből semmit nem hozó éven. Ráadásul ezek a botrányok nem a pártpolitika jól koreografált kampányaiból nőttek ki (hogy aztán a vizsgálat különböző szakaszaiban elhaljanak), hanem nemzetközi bonyodalmakat szító, fajsúlyos ügyek állnak mögöttük. A kudarcok ugyancsak nem a pártpolitikai feszültség erőterében megfogalmazott vádaskodások, hanem mértékadó pénzügyi, gazdaságpolitikai körök ítéletében és a letagadhatatlan pénzügyi és társadalmi nehézségekben fejeződnek ki.

Mindezt az átlagember is érzi. Egy olyan év után van teli aggodalommal, amelyben a reáljövedelmek – alighanem példátlan mértékben – 10%-kal nőttek, egy ugyancsak jelentős emelkedést hozó év után.

És mégis: ez az év lezárta a rendszerváltozás korszakának reménykedését. Ez ugyan fölöttébb szubjektív megállapítás, de vannak azért mögötte tények is. A befektetői bizalmi index változásai, a pártpreferenciák, a politikusok népszerűségének alakulása, s néhány célzott vizsgálat tükrözi ezt a hangulati fordulatot. A gyakorlatilag kétpárti Magyarországon ennek a változásnak közvetlen politikai jelentése van, bár maga a kiábrándulás nem pártfüggő, és a hangulati változások nem mérhetőek közvetlenül pártpreferenciákkal. Rosszkedvűen is kitarthat pártja mellett kormányoldali, és bizakodva is akarhat kormányváltást az ellenzéki szavazó. A konzervatív orvos vagy tanár is örült 2002-es fizetés-emelésnek, de aggódott az általa fontosnak tartott erkölcsi és kulturális értékekért, miközben azért úgy vélte, hogy az általa preferált pártnak lehet igaza abban, hogy meglesz még – a rá nézve éppen kedvező – osztogatásnak a bőjtje. Anyagi helyzete javulásának idején reménykedhetett abban, hogy sikerül majd valahogy megtalálnia az általános lecsúszás idejének egyéni túlélési technikáját.

Ezt figyelembe véve a pártok támogatottsági indexének változásai tehát csak fenntartásokkal forgathatók be a közérzet változásait taglaló elmélkedésekbe. A közérzet szempontjából inkább árulkodó, hogy a kormányoldal népszerűségvesztésével nem növekszik arányosan az ellenzék támogatottsága, ami egészében

a politikai kiábrándulás – rosszkedvünk tele – bizonyítékeként is felfogható.

A tartóssá váló tendenciák azonban nem hagyhatók figyelmen kívül, ahogyan a makrogazdasági folyamatokat figyelő külső elemzők véleménye, a független hitelminősítő cégek véleménye sem. Ha tehát ma egy magyar állampolgár rosszkedvű, s nem szívesen gondol arra, hogy mit ígér neki a jövő, az nem véletlen: egymástól eltérő módszerekkel, összehasonlíthatatlan mintákra, adatsorokra épülő vizsgálódások eredményeinek birtokában sem lehet derűlátó. Ha mégis bizakodni akar, már nem a saját erejétől, lehetőségeitől, nem az országban érzékelhető folyamatoktól vár biztatást. Amibe kapaszkodna, az olyasmi, amitől derűsebb időszakban inkább szoronghatna. Mert azt azért tudnunk kell, ha mégannyira is bizonyosak vagyunk abban, hogy a nemzet jövőjét, érzelmi, kulturális, identitásbeli gondjait, gazdasági előrelépését, biztonságpolitikai érdekeit az unión belül hatékonyabban lehet megoldani, biztosítani, megvédeni, mint kimaradva, ez a csatlakozás nem jutalomjáték, hanem kemény feladat lesz. Ahogyan ára volt a szovjet blokkból való kiszakadásnak, kockázata a szabadságnak, úgy most is meg kell fizetni a várt előnyök árát. Ezt előre kérik, szerencsére, mert utólag még ennél is többet kell fizetni.

Újabb szubjektív megjegyzés következik: uniós tagságunkat illetően ma már azok közül reménykednek egyre többen, akik korábban aggódtak, s azok szoronganak, akik idáig reménykedtek. Akik nemzeti szuverenitásunk korlátozásának következményeitől tartottak, most azt gondolják, hogy nem fog ártani, ha egy kudarcot kudarokra halmozó kormány melléfogásait a brüsszeli direktívák fékezik. Vonatkozik ez elsősorban a gazdaságra, de mindinkább érzékelhetjük azt is, hogy megannyi belpolitikai, kulturális ügyünkben is sokat javíthat az uniós normák betartásának kötelezettsége. Néhány hónapig azonban még főhetünk a magunk keserű levében. Más kérdés persze, hogy az uniós tagság semmilyen téren nem jelenti azt, hogy Brüsszel végzi majd el Budapest feladatait. Bajainkat itt és nekünk kell megoldani.

A hangulatunkat úgysem igen érthetik máshol, mi magunk sem tudunk vele sokat kezdeni. Nem objektív mutató: a mérhetőség kultusza nem könnyíti meg, hogy a társadalom feszültségeiről a döntéshozók friss és használható adatokat, elemzéseket kapjanak, s ilyenformán sok minden nem is jelenik (de nem is jelenhet)

meg ott, ahol a megoldásoknak kellene születni. A demokráciák számára a közhangulat nem igazán fontos, mindaddig, amíg nem jelentkezik voksokban. A demokrácia rendje arra a hipotézisre épül, hogy intézményrendszere képes az állampolgári akarat eredőjeként mintegy automatikusan kezelni a társadalomban jelentkező problémákat. Ez azonban bejáratott és sikeres demokratikus rendszerekben sem ilyen egyszerű, s különösen nem egy átmeneti, magát kereső demokráciában. Ez számos, mérhető következménnyel jár, a közbiztonságra (Budapesten 20%-kal több gyilkosság), a közlekedési balesetek (2003-ban mintegy 10%-kal több halott) számának alakulására a társadalom lelkiállapota éppen úgy hat, mint az egészségügyre. A társadalom számára alapvetően fontos, közvetlenül nem anyagi, nem a reáljövedelmekkel mérhető mutatókat tekintve ugyancsak rosszul állunk, még ha a demokrácia valóban alkalmat ad arra, hogy az igazi társadalmi robbanásokat elkerüljük.

Az 1956-ot érett fővel megéltek emlékeznek még arra, hogy a politika eseményein, értelmiségi nyugtalanságon, ilyen-olyan útkereséseken, mozgolódáson túl volt még valami különös abban a nevezetes évben. Az, hogy a hétköznapi élet terein is pattanásig feszültek az idegek. Elég volt, hogy valakinek a lábára léptek a villamoson, meglökték a piacon, csúnyán néztek rá egy kocsmában – és akár több tucatnyi ember püfölte egymást. Nos, november-decemberben jóformán nem telt el hét, hogy ne olvashattunk volna tömegverekedésekről, nagyszabású kocsmai és piaci csatákról. Ami lehet véletlen is, de a fentiek fényében nem véletlen és nem is ártatlan jelenség.

Még kevésbé ártatlan és véletlen, hogy az indulatosság, az önkontroll elvesztése nemcsak az utca emberét jellemzi. A közelmúltig nem nagyon volt példa arra, hogy a politikai elit s kormánytagok veszítik el a rájuk nézve kötelező önuralmat: láthattunk tudósítást elvált feleséget ért inzultusról, szomszédasszonnyal való összeakaszkodásról, sértő szavakra tettelegességgel reagáló politikusról. Nem éppen biztató, ha a hatalom embereinek mentális, pszichikai alkalmatlanságával szembesül az állampolgár. Ehhez még tényleges durvaság sem kell, vannak gesztusok, amik aligha értelmezhetők másként. Nem lehet mással magyarázni például azt a sajtóközleményt, amelyben a miniszterelnök tudatta az

KRISZTUS BEVONULÁSA BRÜSSZELBE (részlet)
1889, olaj, vászon, 83×113 cm.

ország népével: senkinek semmi köze ahhoz, hogy ő hol nyaral vagy telet. (Amiben elvben – úgy vélem – igaza is van.) Csakhogy a mostani tiltakozás előzménye az a tavalyi üdülés, amellyel éppen a kommunizmus utolsó fellegvárainak egyikében lepte meg magát a kormányfő. Nem minden magánprogram magánügy. Ami máshol csak az emberi jogok megsértése iránti közömbösségnek számítana, az a kommunista diktatúrából a demokrácia felé araszoló Magyarország esetében az új, demokratikus politikai kultúra sértő semmibevétele. A tavalyi helyszín megválasztásától vált idén is közügyggyé e téli pihenő célpontja, s a miniszterelnök ismét elbukott a politikai kultúra maga kreálta vizsgáján.

Aminek fényében (árnyában) nincs mit csodálkozni a téli szezon mellékbotrányain, például a hadügyminiszter és az egészségügyi miniszter villaügyén. Ezek kezelése ismét a demokratikus politika gyakorlatában nélkülözhetetlen vitaképesség és pszichikai állóképesség hiányáról tanúskodott. Mindenkinek joga van fáradtnak, idegesnek lenni. Vannak azonban olyan veszélyes üzemnek számító ágazatok, ahol a legcsekélyebb neurotikus tünet esetén tanácsos visszavonulni. Vagyis indokolt, hogy például nem csak az orvos, légi irányító, pilóta keressen ilyen állapotában más elfoglaltságot, hanem a politikus is...

Ezek az ügyek nem igazán nagy ügyek. Belül vannak azon a határon, amely a politikai civódásokat általában kormány és ellenzék között világszerte jellemzik. Kezelésük ügyetlensége lépi át az elfogadhatóság határát, és arról tanúskodik, hogy a politika néhány kulcsszereplőjének idegállapota, felelős megnyilatkozási képessége nem éri el azt a szintet, amit pozíciója megkövetelne. Különösen súlyos probléma ez akkor, ha nem rögtönzött válaszban ejt valaki hibát, hanem stábja közreműködésével írásba adja. Az utóbbi azt jelenti, hogy az illető nem egyedül, hanem szakértői csapatával együtt alkalmatlan. Ez pedig megint csak nem magán-, hanem a legsúlyosabban közügy...

Az ellenzék szinte folyamatosan támadja a hatalmon levőket, hogy következtelenek. Ez azonban csak a kormány döntéseire, és nem a magatartására vonatkozik. Ami az antidemokratikus hatalmi gyakorlatot illeti, az tökéletesen következetes. Ez nemcsak ellenzéki vélekedés, hanem az Alkotmánybíróság megállapítása is. Az elmúlt évben két döntése a kormányzó koalíció alkotmány-sértését mondta ki. Természetesen nem nevezve nevükön a vétke-

seket, mert az alkotmánybíróságok nem politizálhatnak. De ez nem jelenti azt, hogy döntéseiknek nincs közvetlen politikai jelentése. Azok az alkotmánysértések, amelyeket kimondott, egyértelműen politikai indíttatásúak voltak. Így értelmezni is alkotmányjogi és politikai alapon kell őket (bár, főként a kórháztörvénnyel kapcsolatos döntésnek igen érdekes jogfilozófiai és jogegységi következményei tárhatók fel). Mindez a kormány nyilvánvalóan kampányfogásként fölvetett alkotmányozó szándéka szempontjából sem közömbös. Az alkotmánybírósági döntések megerősítik azt az ellenzéki álláspontot, mely szerint az új alkotmányról csak akkor lehet érdemi megbeszéléseket folytatni, ha a kormány legalább a régit betartja...

Az egyik döntés az úgynevezett Mécs-bizottság működésével kapcsolatosan született. Az Alkotmánybíróság az Országgyűlést marasztalta el mulasztásos alkotmánysértés vétkében, mondván, hogy nem szabályozta a vizsgálóbizottságok működését, s nem rendezte a személyiségi jogok védelmét ezeknek az eljárásoknak a menetében. Aki emlékszik arra, hogy miért került e kérdés napirendre, az tudja, hogy ez a döntés mire vonatkozik. Arra, hogy a kormányfő titkosszolgálati múltjának vizsgálatára létrehozott bizottság elnöke egyebek közt információk kiszivárogtatásával, besúgók és besúgottak összekeverésével határozott politikai célt szolgált: a kormányfő kimentését az ügynökmúlt miatt kirobbant botrányból, felelősségét részben eliminálni, részben a botrány dagasztásával kisebbiteni akarta. (Az már a sors különös játéka – legyünk jóhiszeműek –, hogy mindezt az egyik eleven '56-os mítosz, az egykori halálraítélt celebrálta.) Ezzel szemben lépett fel az ellenzék, s kérte az Alkotmánybíróság állásfoglalását, de a számára kedvező döntést nem sikerült politikailag megfelelően kommunikálnia, ami viszont nem csak az ő baja, hanem a demokratikus intézményrendszer fejlődése szempontjából is veszteség.

Ez az ügy több volt, mint a kormány–ellenzék antagonizmus egyik csatateré. Bármely politikai botrány jelentőségét az adja, hogy miként kezeli azt a társadalom, hogyan dolgozza fel az ország politikai kultúrája. Nos, ezt már akkor is láttuk, rosszul, illetve sehogyan. Ez történt most az Alkotmánybíróság döntésével is, nem látszik, hogy beépült volna a közélet folyamatába.

Ez a közöny, a nyilvánvaló tények elmaszatozása jellemzi a közéletet, s ez a mai politika erkölcsi és minőségi válságának kulcsa.

Azt bizonyítja, s erről már ezekben az írásokban esett szó, hogy a magyar politikai értékrend nem egyszerűen közömbös bizonyos általános és politikai erkölcsi normák iránt, hanem azokat meghatározó résztvevői egyenesen tagadják. Hogy egy korábbi ciklusban lehetett olyan miniszterelnököt választani, aki '56-ban a fölkelt nemzet többségével szemben cselekedett, azt részben az átmenet idején betöltött szerepével, részben a szocialista múlt közelségével még lehetett mentegetni, magyarázni. A baloldal következő jelöltje – változnak az idők – már nem közvetlen, fegyveres támogatója volt a pártállamnak, hanem titkosszolgálatának szolgálatában szerzett érdemeket. Csak az eszközök változtak, a tartalom nem. És itt akár mérsékelhetjük is az uniós tagság regulatív szerepébe vetett bizalmunkat: a nemzetközi életben mindkét kormányfő elfogadtatta magát, mert – a külső értelmezés szerint – ha nem ez történik, az destabilizálta volna a magyar helyzetet. (Ami persze így sem túlságosan stabil, de ez már egy másik történet.)

A demokratikus politikai kultúra ügyében fontos másik ítélet tartalmi szempontból nézve ugyancsak a kormányoldalt marasztalta el. Csak emlékeztetőül: a kórháztvörvényt a köztársasági elnök nem írta alá, hanem visszaküldte a parlamentnek további megfontolásra. A Ház kormánypárti többsége néhány órán belül ismét napirendre tűzte, és újabb vita nélkül, változatlan formában megszavazta. Az Alkotmánybíróság döntésének az adott kérdésre adott válaszon túlmutató üzenete az, a jog nem csupán formális előírások halmaza; nemcsak betűje, hanem szelleme is van. E szerint a törvény visszaküldésében megjelenő elnöki vétó célja a nem törvényhozás akadályozása, hanem a törvényalkotás segítése. A törvény tényleges újratárgyalása nélküli ismételt elfogadása egy formálisan jogszerűnek látszó eljárással valójában az elnök alkotmányosan rögzített jogkörét, sőt a hatalmi ágak szétválasztásának elvét is megsérti.

Az Alkotmánybíróság nem politikai jellegű döntéseket hoz, így nem marasztalhat el pártokat. Most is csupán az Országgyűlés egyetemleges felelősségét állapíthatta meg. Azt azonban mindenkinek tudnia kell, hogy ez a felelősség mindig elsősorban, s az itt taglalt két esetben kizárólagosan a többségé, vagyis a kormánypártoké.

Az Alkotmánybíróság döntéseivel úgy tűnik, hogy a jogállamiság győzelmet aratott. Látszólag minden rendben lenne. Józanul

gondolkodó állampolgárt, politikust vagy politológust mindez aligha tölthet el örömmel. Ami történt, a kedvező végkimenetel ellenére nem sok jót mutat a demokratikus fejlődést illetően. Alkotmányosan, jogilag, formálisan a dolgok rendje helyreállt. De olyan ez, mint amikor a bíróság elítél valakit: az ítélet nem változtat azon, hogy a bűncselekmény megtörtént.

Attól, hogy az Alkotmánybíróság megtesz mindent valamely jogsértés megszüntetésért, annak megtörténtén nem tud változtatni. Egyáltalán: amit helyre kell állítani, az korábban sérült. A lehető legsemlegesebben megfogalmazott döntés sem változtat azon a tényen, hogy az alkotmányosságot a kormányzó pártok sértették meg.

Abban a pillanatban aggódnunk kell, amikor a jogállamiság nem a napi gyakorlat része. Ha azzal nyugtatjuk magunkat, hogy vannak intézmények, amelyek teszik dolgukat, és meg tudják védeni, úgy gondolkozunk, mint az az ember, aki mit sem törődik az egészséggel, mondván, ha megbetegszik, majd meggyógyítja az orvos, mert arra való. Az egészség azonban más, mint a gyógyult állapot. Ha tehát az alkotmányosság védelméhez – olyan alapvető kérdésben, mint a köztársasági elnök jogköre – az Alkotmánybíróság közreműködése kell, akkor baj van. Azt jelenti ez, hogy a törvényesség a legvégső határig hátrált, s az utolsó fórumnak kell megvédenie.

Sőt: mivel az AB elmarasztaló döntéseihez nem tartoznak szankciók, azok a jogsértő magatartásért felelős személyeket és csoportokat nem a hasonló cselekményektől való tartózkodásra ösztönzik, hanem arra, hogy máskor ügyesebb legyen, sikeresebb technikákat keressen céljai eléréséhez. Ebből pedig már ki is tetszik: az alkotmánybírósági döntések közvetlenül nem alkalmasak az alkotmányosság megvédésére, azt valójában csak a hatalom elkötelezettsége tudja folyamatosan biztosítani. Jelen pillanatban azonban ennek az ellenkezőjét látjuk.

Az év egyik utolsó politikai eseménye volt a sokak szerint a PSZÁF elnökének eltávolítását célzó törvény parlamenti elfogadása, majd a köztársasági elnök általi alá írása. A korábbiak fényében ezt az ügyet is másként kell néznünk, mint ahogyan azt egy normálisabb világban tennénk. Szűkebb, szakmai értelemben ez a törvény is nyilván kellően alá van támasztva, föl van építve. (Ahogyan formálisan szabályszerű volt a kórháztvörvény második

elfogadtatása is.) De a törvényjavaslat megszületésének előzményeiből tudjuk, hogy ez a törvény igazából nem a pénzügyi szabályozás hatékonyabbá tételének érdekében született.

Nem vitatható, hogy természetes vágya bármely kormánynak, hogy mozgásterét növelni akarja, s hatalmi pozíciók szerzésére törekedjék. Ezt azonban az adott az adott jogrend, legfőképpen az Alkotmány által meghatározott keretek közt teheti. A jogszabály módosítások célja olykor bizonyos személycserék lehetővé tétele volt, de a rendszerváltozás folyamatában az is gyakori, hogy a jogi keretek változtatása a legtermészetesebben jár együtt személyi változásokkal. Most azonban nem ilyen esetről van szó.

A PSZÁF elnöke elleni (azóta is ismeretlen tettesek által végrehajtott) májusi támadás e törvényt minden analógiájától eltérővé teszi. A magyar közéletet az azóta eltelt időszakban sorozatosan rendítették meg azok a hírek, amelyek rendkívül súlyos pénzügyi visszaélésekről szóltak. Jóformán nem volt hét, ami ne hozott volna felszínre olyan ügyet, amely valamilyen formában ne lett volna összefüggésbe hozható a PSZÁF által feltárt anomáliákkal. A bennfentes tőzsdei kereskedelem, a közpénzekkel való tiltott műveletek, közpénzek magánpénzzé alakításának technikái, pénzmosás, sikkasztás, korrupció változatos esetei önmagukban egyszerű köztörvényes ügyek lehetnek. Ebben a történetben többször láthattuk, hogy ezek (ha másban nem, de a személyes kapcsolatok terén mindenképp) a legfelsőbb politikai-hatalmi körökig érnek, a legjobb esetben is az általános vezetői és politikai felelősség szintjén. Hogy a feltételezések nem alaptalanok, azt a szervezett bűnözés elleni harcra szakosodott intézmények vezetőinek leváltása, a néhányuk ellen indított eljárások, a szervezetek átalakítása is jelzi. (Ti. ha az érintettek valóban bűnösök, akkor azért, ha ártatlanok, akkor még inkább gyanúra ad okot a pénzoligarchia, a politikai hatalom és a bűnszövetkezetek közötti viszony problémája...)

Amit idáig láttunk, így foglalható össze: a PSZÁF vezetője több, súlyos ügy nyomára lelt, és ezt nyilvánosságra hozta. Ettől kezdve akciók indultak az eltávolítására, s példátlan, a jogrend tiszteletével aligha összeegyeztethető politikai nyilatkozatok hangzottak el, s ezektől maga a miniszterelnök sem tartotta magát távol. A kijelentések egy része azt a látszatot kívánta kelteni, hogy a PSZÁF vezetőjét közvetlen felelősség terheli azoknak az ügyeknek a kiala-

kulásáért, amelyeket felfedezett, noha nem feladata a bűnmegelőzés. Ha a vezető hibázott, akkor hibája okán lenne mód eltávolítására. Ha a hatékony működéshez a szervezet átalakítására van szükség, az azt is jelenti, hogy az adott rendszer szereplői nem felelősek a bekövetkezett eseményekért. Ebből következően a jogszabály-módosítás annak indirekt elismerése, hogy Szász megfelelően végezte a dolgát.

A személyes támadásokból tudjuk, hogy Szász eltávolítása a kormányzat elhatározott szándéka. Az, hogy egy hat évre kinevezett tisztségviselőt kellemetlenné válása esetén a parlamenti többségét szavazógépként működtető csoport a törvények megváltoztatásával távolíthat el, nem egyszerű hatalomnövelési szándék, hanem a hatalommal, a joggal való visszaélés. Ha jogszabályba nem ütköznek, de a társadalmi normákat és a jó erkölcsöt sértőnek ítéltet a bíróság (lásd Tocsik Márta honoráriuma), akkor ezt az elvet érvényesíteni kell a jogalkotást illetően is. Amikor most a végrehajtó hatalom keresztülvitte a törvényhozáson, hogy számára kedvezően módosítson bizonyos szabályokon, akkor nem egyszerűn hatalmát akarja növelni. Az eddig ismertté vált tények szerint ezúttal a vizsgálatba vontak köre a vizsgálatot indítók-végzők körét akarja megakadályozni abban, hogy a vizsgálatot végigvigye. Az ilyen törekvés a jogrend morális alapját támadja meg, a jogkövető magatartás társadalmi kívánalmát vonja kétségbe.

A Lex (kontra) Szász ügy azért aggasztó, mert része egy folyamatnak, amelyben a jog szisztematikusan a politika alá rendelődik. Nemcsak az előző kormány idején kinevezettek köre elleni akció egy állomása, hanem a demokrácia alapértékeit fenyegető magatartás újabb megnyilvánulása.

A folyamat veszélyességét növeli, hogy Magyarországon nem egy békés, kiegyensúlyozott, konszolidált demokrácia működik. A demokratikus gyakorlatnak most kellene kialakulnia, megszilárdulni. Egy diktatúra utáni helyzetben a demokratikus jogállam alkotmányos kereteinek tartalommal kitöltése, a jogi formulákban megjelenő normáknak a hétköznapi életben való megjelenítése elemi érdek. A kormány működésében túlságosan sok az ezzel elmentéses üzenetet hordozó gesztus.

A szomorú valóság az, hogy a rendszerváltás nemzetstratégiai értelemben meghatározó célkitűzését jelentő uniós tagság küszöbén azzal a ténnyel kell szembenéznünk, hogy lefékeződött, né-

mely szegmensében elakadt, sőt visszafelé haladni látszik a rendszerváltozás folyamata. Éppen abban a döntő elemében, amelynek tartalma – nem győzöm ismételni, éppen mert mindenki tudja, s talán ebben konszenzus van a politikai spektrum minden szereplője közt, annyiban legalábbis, hogy senki sem vonja kétségbe – a demokratikus jogállam kialakítása és megszilárdítása.

GÁSPÁR G. JÁNOS

K: Bod Péter Ákos

x 338

A MENETRENDSZERŰ MEGLEPETÉSEK SZEZONJA

g. vélem.

A negatív fejleményeket sajnos könnyebb előre látni, mint az örömteli fordulatokat. E helyen legutóbb volt alkalmam írni arról, hogy a magyar gazdaság 2003 őszén olyan állapotba került a kormányzat gazdaságpolitikai intézkedései miatt, amely hamarosan kiváltja a külpiacok rosszallását. Így is lett: 2003 novemberében a forint árfolyama gyors esésnek indult, azt a jegybanki kamatok megemelése követte, a kormány pedig rákényszerült megszorító intézkedések bejelentésére (újabb választási ígéreteket szegve meg).

Ősszel inkább arra gondoltam, hogy a továbbra is nagy költségvetési hiány és a folyó fizetési mérleg egyre duzzadó deficitje látán előbb valamelyik nemzetközi kockázatelemző intézet mondja ki a magyar gazdaság egyensúlyi viszonyainak romlását, majd az ilyen bejelentést a kockázatokra érzékeny külföldi befektetők sebes távozása követheti, ami a forint árfolyamának gyengülésével, a piaci kamatszint emelkedésével járna. Valójában viszont november közepén néhány nemzetközi befektető saját megérzésére hallgatva kezdett magyar állampapírokat eladogatni, a visszakapott forintját pedig euróra váltotta, és kivitte. Mindezek hatására állampapírjaink kamatszintje emelkedésnek indult, a forintnak az euróhoz viszonyított árfolyama komolyan esett. Ez idáig szerencsénkre még nem következett be az ország hitelképességi besorolásának visszaminősítése, de máskülönben az lett, amitől okkal tarthattunk: a világ felfedezte, hogy a magyar gazdaságpolitika hibás, döntéshozó intézményei hiteltelenek. Amitől csak egy lépésre van a pénzügyi értelemben vett hitel-vesztés.

A 2003. év gazdaság. intézkedéseiről

Miért kezdett el „baisse”-spekuláns módjára viselkedni egy vagy több pénzalap az év végén, ha a 2003-as év elején még a „hausse”-spekulációtól volt hangos pénzügyi világunk? A londoni, frankfurti bankokban ülő pénzalapkezelők fejébe nem láttunk bele, de nem annyira ördögös kikövetkeztetni a történetek mozgatóit. Egy éve ilyenkor az izgatta a magyar gazdasági életet, hogy aránytalanul erős lett a forint. Valóban: a magyar exportőr egy euró exportbevételéért 240 forintnál is kevesebbet kapott, míg korábban 20-szal többet. Nosza, meg is jelentek a képernyőn a magyar „big business” képviselői (Széles Gábor, Demján Sándor) gyengébb forintot s a jegybankelnök lemondatását követelve. A forint árfolyamának esetleges gyengülése azonban a megdráguló importon keresztül áremelkedéssel, a pénzromlás ütemének növekedésével jár együtt egy ennyire nyitott gazdaságú, a külföldi áru- és szolgáltatásoktól ilyen nagy mértékben függő országban. Egy kicsivel nagyobb infláció nem is olyan nagy baj, mondta a médiában ismét feltűnő Fekete János, aki – elismerésre méltó konzekvenciával – az újabb külső adósságfelvételt és a környezetünkben szokásosnál nagyobb pénzromlást most sem tekinti problémának.

A gyengébb forint melletti érvek nyitott fülekre leltek a kormánynál. Ami nem meglepő: már a 2002-es tavaszi választási harcban Medgyessy Péter kormányfőjelölt kritikus volt a forint akkori megerősödését hozó kormányzati és jegybanki politikával szemben, s emlékezetes módon a forint „ócsítása” mellett szólt. Az árfolyamot azonban 2001 közepe óta egy elég széles sávban a kereslet és kínálat erői mozgatják. Márpedig azok a bizonyos külföldi spekulánsok az EU-csatlakozási tárgyalások 2002. őszi lezárultával, a 2004. májusi felvételünk dátumának bejelentésekor nagy kedvet kaptak a nyugat-európainál nagyobb kamatot fizető magyar (meg persze lengyel, szlovák) állampapírok megvételére. Előbb azonban a behozott euróért forintot kellett venniük: a megnövekvő kereslet minden korábbinál erősebb forintárfolyamot eredményezett.

Egy éve tehát egészen más jellegű gondot okozott a külvilágtól való pénzügyi függésünk: dőlt be a kölcsönpénz, sőt a nagy pénzalapok kezelői arra spekuláltak, hogy a Magyar Nemzeti Bank megelégszik a folyamatos forinteladást-euróvételt, és felértékeli a forintot. Ez nem következett be; az MNB akkor hirtelen kamatot csökkentett, ami a nemzeti valuta vonzerejét mérsékli a külső befektetők szemében. Egyben azt is tudomásul vette az MNB, hogy

a gazdaságpolitikai vezetés az eredetileg kitűzött inflációmérséklési pályát nem lesz képes tartani. A mérsékeltebb kamat ugyanis megkönnyíti a hitelfelvételt, a nagyobb költekezést, az árak emelkedését ahhoz képest, mintha magasabb kamatszint (és erős hazai valuta) érvényesülne.

Milyen messze is van már 2003 eleje! Az év végén ugyanis éppen ellenkezőleg: forintgyengülésre spekuláltak azok a fránya külföldiek. Mi változott meg az év során? A bajok sorozatában eminens helyet foglal el az, hogy a kormány akart valamit tenni az exportörökrért, de nem tudta, mit is, végül addig rágta az MNB fülét, amíg az év közepén a jegybank és a kormány együttesen (mert jogrendünk szerint ezt csak egyetértésben lehet tenni) némileg leértékeltek a forintot, pontosabban két százalékkal a gyengébb irányba elmozdították a forint árfolyamsávját. A tényleges kereskedés viszont az elmondottak értelmében e sávon belül szabadon alakulhat: s valóban, nem kettő, hanem négyszer kettő százalékkal gyengült hirtelen a forint az euróhoz képest.

Az „ócsítás” túl jól sikerült. Megint összeültek a kormányban: tenni kellene ismét valamit. A jegybankkal is megvitatva a helyzetet, oda konkludáltak: a legjobb lenne végre valami hosszabb távú irányt kijelölni a pénzügyek terén, hiszen a külvilág ítélete a túlzott optimizmusból láthatóan túl könnyen fordul székszezsbe. Nyáron tehát döntöttek, s a befektetők megnyugtatóására szánt döntés valóban távlatot adott: a magyar kormány (az MNB-vel egyetértésben) 2008 elejét vette célba az eurózónába való belépéshez. A miniszterelnök bejelentett szándéka szerint tehát 2007 végén megszűnne a forint, és 2008 január másodikától árut vásárolni, hitelt felvenni és visszafizetni nálunk is csak euróban lehetne.

Ez valóban komoly következményekkel járó döntés. Előfeltételei is igen komolyak. Nem csoda, hogy például a cseh kormány és jegybank nem is ambicionálja a 2008-as dátumot, s inkább vár 2009-ig, 2010-ig. Hiszen az eurózónába (hivatalos nevén: Gazdasági és Monetáris Unióba, GMU-ba) való belépéshez nem elég a jelentkezési szándék; ahhoz elvileg tartósan alacsony szintre kell levinni a költségvetés folyó deficitjét, az államháztartás adósságállományát, az inflációs rátát és a kamatszintet, és két esztendőn át leértékelés nélkül, eléggé stabilan kell tartani a nemzeti valuta árfolyamát. E kritériumok többségének hazánk nem tesz eleget. Sőt az is kétséges, hogy a megadott dátumig képes lesz-e majd eleget tenni. 2008

ugyan elég távolinak látszott 2003 közepén, de hamar kiderült: ismét csak improvizálással van dolgunk.

A bejelentést a kormány arra szánta, hogy orientálja és megnyugtassa a nemzetközi pénzpiacokat. Azok eleinte elégedetten konstataáltak, hogy egy év cikcakkjai után végre valami távlatos tervvel állt elő Medgyessy kormánya. A második ránézésre azonban feltűnhetett, hogy 2007 és 2008 fordulója nincs is olyan messze. Ahhoz, hogy a GMU-klub bevegye hazánkat, 2006 évében kellene teljesítenünk a szigorú költségvetési szabályokat (amelyeknek – jól látjuk – Németország és Franciaország képtelen eleget tenni), és 2006 közepére az inflációnak is le kellene mennie az éves két és fél százalékos szintre. Lehetetlen mindez? Inkább csak roppant nehéznek nézett ki 2003 nyarán-őszén. Azután novemberben ismertté vált a kormány 2004-re szóló költségvetése. A betervezett tervezet elég nagy kiadásnövelést és még nagyobb mértékű adóbevétel-emelést, s ez utóbbi ellenére nem csekély deficitet irányzott elő. Majd a parlamenti vita során a pénzügyminiszter még befogadott 50 milliárd forint többletkiadást – s ráadásul kicsinyes és átlátszó trükkkel úgy könyvelte a kiadásnövekedést, hogy a hivatalos deficitszázalék ne változzék. Még egy pofon a kormányzati hitelességnek.

November harmadik hetében azután néhány nagyobb befektető kivonult a magyar állampapírpiacon. A visszakapott forintért eurót kértek, a forint árfolyama esett. A többit ismerjük: a jegybank kamatot emelt, mert nem engedhette a további forintgyengülést. Főleg azért nem, mert a 2004-es állami költségvetésből amúgy is az inflációs ráta további emelkedése következik, hiszen az év elején az eddigieknél is nagyobb forgalmi adók és magasabb hatósági árak lépnek be, és ha mindehhez hozzáadódna a gyenge forint miatti importár-növekedés, akkor reménytelenül megugrana a fogyasztói árindex. Márpedig ezzel a nyári nagy stratégiai terv, az euróra való korai áttérés kerülne végveszélybe.

De van a 2008-as áttéréssel még egy bibi. 2006, amikor a szigorú költségvetési mutatókat teljesíteni kellene, történetesen választási év. A londoni elemzők a naptárra néztek, és bólintottak: ezzel a kormánnyal aligha fog menni Magyarországnak a feladat teljesítése. Mert a 2002-es év rekordméretű állami deficitje (1600 milliárd forint, ami a nemzeti össztermék csaknem 10 százaléka) még beadható volt a választási évnek. Ekkora megcsúszás ugyan rossz fényt vet bármely kormányra, de ezek a volt állampárti profik –

szólhatott az érvelés nyugati elemzői körökben – nyilván kiszámolták, hogy minek mi az ára. Ám a nyögvenyelősen letudott EU-referendum után sem lett szakszerűbb a magyar gazdaságpolitizálás. Újabb 1000 milliárd forint deficittel zárt az államháztartás 2003-ban.

És amikor megismerték a 2004-es költségvetési tervet, az elemzők kénytelenek voltak belátni: tévedtek Medgyessy és kormánya megítélésében. Ezek nem pragmatista, volt állampárti technokraták, bankári háttérrel. És nem ravasz hatalomtechnikai húzás volt a deficit kezdeti felduzzasztása, valamilyen nehezen átlátható, de bizonyára ügyes terv érdekében. A sakkbábuk oda- és visszaléptetése nem valamilyen kevéssé ismert megnyitási elméletet követett. Nem: ezek a játékosok – most már látni – csupán ennyit sajátítottak el a kormányzati játék művészetéből. Amikor pedig gondolatban ide értek a londoni elemzők, inkább eladogatták magyar állampírjaikat.

Azóta ismét vett egy-két új fordulatot az élet. A 2003-as deficit (ni csak, mekkora meglepetés) nemcsak annál lett nagyobb, mint amit 2002 végén terveztek, de még azt is felülmúlta, amit az év legvégén prognosztizált a pénzügyminiszter. László Csabának tehát mennie kellett; ha nem is a tévedés miatt, de ennek ürügyén. Helyette a téli pihenéséről visszaérkező miniszterelnök egy másik közeli volt munkatársát, Draskovics Tibort hívta vissza afrikai teleléséről a tárca átvételére.

Mi is feltehetjük a kérdést: kik is hát gazdaságpolitikánk intézői? Bizonyosan nem bankárok. A miniszterelnök ugyan volt igazgatósági elnök nyugati tulajdonú pesti banknál, majd ugyancsak elnöke egy kormánybanknak a horni érában, de az igazgatóság elnöke nem szükségszerűen „banquier”. A vezérigazgatónak elvileg kell értenie a banküzemhez, ám az elnök akár reprezentálással is kiérdemelheti a tiszteletdíját. Ha nem bankár, akkor talán profi pénzügyes? Medgyessy előbb a széteső pártállam végső hónapjai során lett állami vezető, majd a bokrosi agresszivitás ellensúlyozására teszik meg pénzügyminiszternek; terminusához nem kapcsolódik egyetlen tartalmi reform se. Technokrata? Hosszú pártállami karrierje alatt a külső igényeknek való megfelelési készsége és képessége egyengette pályafutását. Tudományos, alkotó munkásságot nem folytatott, emlékezetes szakmai cikk vagy előadás nem fűződik nevéhez. Miniszterelnöki kinevezése napján elérte

a lehetséges pályafutása csúcsát, sőt annál többet is; ehhez némi népszerűség egy fél éven át édes ráadás. További ambíciói aligha lehetnek 2006-ra – noha pártjának nagyon is vannak.

Ő tehát nem viselkedett sem prudens pénzemberként, sem újráválasztásban gondolkodó pártemberként – de pénzügyminisztere sem. A fiatal pénzügyminiszter sem bankár – agrárközgazdászként végzett az egyetemen, gyorsan haladt előre a pénzügyminisztériumi ranglétrán, majd Orbán Viktor idején a minisztériumból távozva valóban banki vezető lesz egy időre. Az ő sorsa sincs szorosan összekötve valamelyik mai kormánypártéval. Az utód is volt pénzügyminisztériumi tisztviselő, még a késő kádári rendszerben, melynek normái szerint akár technokratának is látszhatott volna. Majd a polgári kormányok idején ő is a magánszektorban, a pénzügyvilágban vészelte át a nehéz éveket. Medgyessy jó embere, így minisztere lehetett.

A személyes vonatkozásokból az olvasható ki: az improvizálás és távlattalanság nem csupán a kormányzati erők utódpártiságából következik, noha abból is (nálunk csakúgy, mint a térség többi sorsárs országában), hanem egyéni okokból is. Orbán Viktor túl eszes és rámenős volt, ezért Medgyessyben egy intellektust és karaktert tekintve ellentétes személyt állítottak jelöltnek – és a kalkuláció bevált. Ám most nem olyan hónapokat élünk, hogy a régi rezsimben megszerezett üzemi rutinból, „pragmatizmusból” el lehetne lenni nagyobb bajok nélkül. A megreformált volt állampárti vezetőknek a nyugatiaktól valami oknál fogva oly gyakran megelőlegezett bizalom is megkophat – a jelek szerint 2003 őszére fogyott ki a hit a külső elemzőkből. Most ugyanis valóban kormányozni, navigálni kellene. Dönteni a külpolitikai orientációt illetően, az európai föderáció ügyében, az euró-csatlakozás ügyében, a magyar társadalom anyagi és kulturális kettészakadtsága dolgában, a főváros és az azon kívüli Magyarország dolgában.

Válság nem azért érik nálunk, mert rosszak a gazdasági mutatók. Hanem mert válság nélkül a jelek szerint nálunk nem képes döntés megszületni fontos ügyekben.

BOD PÉTER ÁKOS

K. Brenner tanos

(43) 1323

(43) 338

G. Hübner

NÉMETORSZÁG ELMOZDUL A HOLTPONTRÓL

2003. december 15-éről 16-ára virradó éjszakáján a német képviselőház és a szövetségi tanács közvetítőbizottsága, Gerhard Schröder kancellár, Angela Merkel, a kereszténydemokrata ellenzék vezére és Edmund Stoiber bajor miniszterelnök – tehát a belpolitikai „nagyágyúk” – részvételével dülőre jutott egész sor reformtörvény kompromisszumos elfogadásával. A politikai drámát a szatíra követte: az egyik fontos törvény, az adócsökkentés finanszírozása a CDU/CSU követeléseinek értelmében legfeljebb 25%-ig történhetett volna hitelfelvétellel – mint később kiderült, az éjszakai maratoni ülést kísérő pénzügyminisztériumi tisztviselők, akiknek becslései képezték a megegyezés tárgyi alapját, kb. egymilliárd euróval elszámolták magukat, ezért a hitelfinanszírozás mintegy 30%-ra emelkedett. Saját tapasztalatból tudom: minden szövetségi minisztériumi tisztviselő rémálmai közé tartoznak a véget nem érő parlamenti bizottsági ülések, az eredeti napirend felborulása, esetenként órák hosszát tartó várakozás, amit hirtelen felvált a „nulláról százra gyorsítás”, ha a miniszter vagy a parlamentáris államtitkár mellé ülve, a szakmai illetékesség szerinti napirendi pontnál a képviselők rendelkezésére kell állni. Nem csodálom, hogy fokozottan stresszes körülmények között egymilliárd differencia adódott – legfeljebb érdemes lenne feltenni a kérdést: nem lehetett volna mindent hetekkel előtte, nyugodt körülmények között megtárgyalni?

Mik a „történelmi kompromisszum” lényeges pontjai? Schröder kancellár népszerű adócsökkentési javaslataival harapófogóba vetette az ellenzéket, ugyanakkor – minden szolidaritást nélkülözve – a finanszírozásról kijelentette, hogy várja az ellenzék javaslatait... Ezt Merkel és Stoiber az adócsökkentés két lépcsőre osztásával és a további eladósodás korlátozásával ügyesen kivédték. A finanszírozás további elemei Koch (CDU) és Steinbrück (SPD) miniszterelnökök javaslata alapján a szubvenciók három éven át évi 4%-os „fűnyíró levágása”, valamint az alanyi jogon juttatott lakásépítési támogatás 30%-os csökkentése. Városépítőként hozzászom: sajnos csak 30%-os csökkentése. A kormány eredetileg egészében törölni akarta – Németország több régiójában amúgy is tartósan nagy túlkínálat van a lakáspiacon –, a szabadon álló családi házak tömege hosszú távon pedig súlyos nehézségeket okoz, a költséges infrastrukturális beruházásokon és a belvárosok közpénzekkel támo-

Weimer belpolitikai és gazdasági
kérdésekről

gatott „kivéreztetésén” át az ökológiai szempontból értékes szabad területek visszavonhatatlan beépítéséig. Mégis, összességükben az intézkedések a helyes irányba – a tradicionális lobbik szerepének korlátozása, az idejétmúlt gazdasági szerkezetet konzerváló kiadások lefaragása és nem utolsósorban a helyi önkormányzatok anyagi helyzetének javítása felé – mutatnak.

Meglehetősen politikai pikantériája volt a reformcsomag egy másik pontjának. A jövőben a munkanélkülieknek bizonyos körülmények között minden legális állásajánlatot el kell fogadniuk, tekintet nélkül a fizetés összegére, az állás képzettségi igényeire, különben csökkentik vagy megvonják a munkanélküli-segélyt. Mindezt a kormány eredeti törvényjavaslata tartalmazta, majd – több baloldali szociáldemokrata képviselő nyomására – törölték a képviselőház elé került változatból, a közvetítőbizottságban az ellenzék követelésére visszakerült a szövegbe, majd a kompromisszumot a képviselőház úgy emelte törvénnyé, hogy a szociáldemokrata-zöld koalíciónak nem volt „saját” többsége. Más szóval: Schröder kancellár programja ezen pontjának keresztülvitelét gyakorlatilag az ellenzéknek köszönhette – az ilyesmi pedig normális körülmények között egykönnyen kormányválsághoz vezethetett volna. Hónapok óta tartósan a CDU/CSU „megszállva tartja” a démoszkópai magaslatokat, ezért Schröder most semmiképpen sem engedhet meg magának előrehozott választásokat, még akkor sem, ha (lásd 2002-ben!) a publikum kegye rendkívül forgandó.

Németország helyzetéről legutóbb beszámolva (Magyar Szemle, 2003. augusztus) a bénult mozdulatlanság feletti aggodalmamnak adtam hangot. Most úgy tűnik, hogy az ország – összes eresztkékben recsegve-ropogva – végre kezd elmozdulni a holtpontról. A „kooperatív föderalizmus” ezúttal valóban kooperatívnak bizonyult, mégis: a politikai elit kezdi felismerni, hogy ilyesféle látványos éjszakai ülésekkel, milliárdos tévedésekkel egy nyolcvanmillió lakosú európai országot hosszabb távon nem lehet komolyan és tisztességesen irányítani. A probléma gyökerei azonban mélyebbre nyúlnak, nevezetesen egyrészt a szövetségi alkotmányos szervek bonyolult viszonyában, másrészt a szövetségi és a tartományi szint jóformán áttekinthetetlen illetékességi és pénzügyi zűrzavarában keresendők. Az alkotmány eljárási jogi szinten három formában szabályozza a tartományok részvételét a szövetségi törvényhozásban

a szövetségi tanács közreműködésével: egyszerű állásfoglalás, képviselőházi abszolút („kancellári”) többséggel visszautasítható ellenvetés és hozzájárulás formájában. Nincs viszont egyértelmű összefüggés az eljárási jog és az anyagi jog között, nevezetesen, hogy mely területekre terjed ki a szövetségi törvényhozás kizárólagos, „konkuráló” illetve kerettörvényhozási illetékessége a tartományokkal szemben és mely területre melyik eljárást kell alkalmazni. Ha pedig mindezt megtehetjük a törvény-végrehajtási illetékesség megosztásával, valamint a szövetség és a tartományok adóztatási és adóbevétel-megosztási szabályaival és nem utolsósorban az európai jog egyre növekvő szerepével, akkor olyan sokdimenziós teret kapunk, amely még a tapasztalt alkotmányjogászokat is megizgatja – nem is beszélve az állampolgárról, aki joggal elvárhatja azt, hogy adógarasaival nemcsak hüen sáfárkodjanak, hanem azoknak útját legalább nagyjából követni tudja.

Az intézményrendszer problémái mellett pártpolitikai vetülete is van a kérdésnek: hosszú évek tapasztalata szerint szövetségi kormányváltás után a kormánypárt egyik tartományi választást a másik után veszíti el, míg a tartományi kormányokat és ezzel a szövetségi tanácsot kevés kivétellel a szövetségi ellenzék dominálja – mindaddig, amíg ismét fordul a kocka. (A szövetségi tanács elsőrangú feladata a tartományi érdekek képviselése a szövetségi törvényhozásban, tagjait a tartományi kormányok delegálják, ezért nem hasonlítható össze az amerikai szenátussal.) Így vált egyre nehezebbé a kormányzás Schmidt kancellár szociálliberális koalíciójának az 1982-es kormányváltásig. Kohl kancellárnak éppen a német egység létrehozása kritikus hónapjaiban kellett szociáldemokrata többségű szövetségi tanáccsal szembenéznie, majd 1998-ban, a kormánya által megkísérelt adóreform Bundesrat-blokádja lett bukása egyik oka. Ma Schrödernek kell ellenzéki többségű szövetségi tanáccsal bajlódnia. A „checks and balances” hatalomkorlátozási elve tehát a német politikai gyakorlatban itt is működik, csak mondhatni: kissé túl jól működik, mert könnyen bénuláshoz vezet. Német politikusok ezért néha enyhe irigységgel pislognak Nagy-Britannia felé, ahol egy bon mot szerint „a parlament diktátúrája” érvényesül, világosabban és gyorsabban működő döntési struktúrákkal – persze ennek valamennyi hátrányával is: kormányváltás esetén ott adott esetben a politikai inga lengései sokkal erőteljesebbek (és fájdalmasabbak azoknak, akiket eltalál...).

Az eredeti alkotmányos elv világos, és a szubszidiaritásból indul ki: a törvényhozás és végrehajtás a tartományok feladata, eltekintve azon kivételektől, amelyeket az alkotmány expressis verbis a szövetségi szintnek tart fenn. Csakhogy 1949 óta nemcsak a világ lett bonyolultabb, hanem – átfedésben az európai integrációval – a szövetségi törvényhozás köre egyre inkább a tartományok kárára bővült, „közös feladatok” (mint pl. a regionális gazdaságfejlesztés) és vegyes finanszírozások születtek, egyre inkább elkenve a kiindulási alapot. Mindezek ismeretében a szövetségi alkotmányos szervek 2003-ban „föderalizmus-bizottságot” küldtek ki az összefonódások szétbogozására – sajnálatos módon a pénzügyi kérdéskörben eleve korlátozott vizsgálati és javaslattevési feladatkörrel. Más szóval: a valóban nagy ugrásra, az átfogó modernizálásra a „classe politique”-nek még mindig nincs igazán bátorsága. Pedig a politikai elitnek erre szüksége lesz, ha a rajnai kapitalizmust nemcsak a múlt sikermodelljének tekinti, hanem a jövőben is sikerre akarja vinni.

BRENNER JÁNOS

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XII. Nos. 1–2., February 2004, Budapest.

Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi. Publisher: György Granasz-tói. Published by Magyar Szemle Foundation.

The Twilight of Hungaro-Scepticism? Editor's Note on Hungarian accession to the EU by Gáspár Gróh.

FERENC MÁDL, President of the Republic, Budapest. *On József Antall*. In December 2003, on the 10th anniversary of the death of the first Prime Minister of the new Hungarian democracy, President Mádl remembers the character and spirit of the statesman and evaluates his major achievement.

GYULA KODOLÁNYI, poet, Editor-in-Chief of Magyar Szemle, Budapest. *Bottom View and Butterfly Effect*. The mental heritage of the 20th century for most Hungarians is lack of confidence, outsiderism and anxiety, with the concurrent frequency of neuroses and depression. The coming accession to the European Union is a challenge and an opportunity that should foster creativity and hope, and a change in mentality.

BERTALAN PETHŐ, psychiatrist and philosopher, Budapest. „Hungarian Exceptionalism”.

Through a survey of the various concepts of Japanese Exceptionalism, the author indicates the necessity to find national traits that may contribute in a unique and up to date way to the concert of nations in the EU and a globalised world.

BÁLINT BALLA, sociologist, Berlin. *Relative Scarcity and European Integration*. The idea of relative scarcity suggests that material needs can and should be kept within bounds within the EU, and expansion should mean the deepening of the traditional human dimensions, such as an ecological awareness and solidarity.

GÉZA HERCZEGH, diplomatic historian, Former Judge of the International Court at the Hague and the Hungarian Constitutional Court in Budapest. *The Hungarian Conquest According to Anonymus, Part I*. While positivist historians liked to downplay of the authenticity of medieval chroniclers, recent research and an understanding of context restores much of the credit of the 12th century Anonymus.

KÁROLY HORÁNYI, poet and literary historian, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest. *On the Threshold of Aquarius, Part I*. An examination of the sources and layers that went into the making of Aquarius (The Deluge, 1947), the satirical and mythological novel by János Kodolányi (1899–1969): totalitarian power politics, the cosmic myths of Sumer and depth psychology.

MÁTYÁS BOROSTYÁNKÓI, architect, CEO of Iparterv, Budapest. *Informatics, the Designer and the Builder*. A survey of the new conditions under which Hungarian architectural design had to survive during the last decade: computers, downsizing and competition from big Western firms.

ATTILA SZEPESI, poet, editor, Budapest. *The Rat Musician*. An essay on the great Belgian figure of Symbolist and Expressionist painting, James Ensor.

ZOLTÁN BICSKEL, Painter and Theatre Director, Kaniza, Yugoslavia. *Conversation with Anthony Braxton, György Szabados and Vladimir Tarasov*. In September the new Kaniza theatre hosted a guest performance of three world famous performers and composers of free jazz. The event was followed by a conversation where the musicians discussed their personal ties and improvised music growing out of jazz, archaic music and the classical European tradition.

GÁBOR CZAKÓ, novelist and essayist, Budapest, publishes a new piece from the *Hungarian Horror Tales* series of short grotesque stories, illustrated by Berenc Banga, the designer of Magyar Szemle.

1% Metaphysics. György Szabados has selected a passage from Sándor Karácsony's *The Hungarian Turn of Mind*.

Books and Events

LÁSZLÓ STURM. *Absurdity: The Facts.* About the new novel of the Nobel Prize Laureate of 2002. (Felszámolás, Magvető, Budapest, 2003).

GÁSPÁR GRÓH. *Desirable Terror – Or What Is Different About the Best and Worst of Socialism?* On Anikó Fázsy's book essay, the Naphta Syndrome, examining the intellectual allure of the dictatorships of the 20th century. (A Naphta-szindróma. Hamvas Intézet, Budapest, 2003).

GYÖRGY SZABADOS. *Three Laudations.* In his recommendations for the For Hungarian Art Medal on December 5, 2003, a member of the Board of Magyar Szemle Alapítvány appraised the achievements of composer Ernő Király, choreographer-dancer Josef Nadj, and deceased piano virtuoso György Cziffra.

MIHÁLY KUBINSZKY. *National Architecture?* On the occasion of the autumn exhibit at the Budapest Hall of Arts, our architecture columnist discusses the problem of national character in architecture.

KATALIN METZ. *The Grotesque Carries the Prizes.* A survey of the autumn productions of leading Budapest drama theatres (Magyar Theatre, New Theatre, National Theatre, Katona József Theatre).

JÁNOS G. GÁSPÁR. *Worries at Year's Start.* Our column on domestic affairs analyses signs of a centralizing instinct in government that indicate the halt of democratic transformation.

PÉTER ÁKOS BOD. *The Season of Predictable Surprises.* Our column on the economy surveys operation failures in the economy and in the economic policy of the government.

JÁNOS BRENNER. *Germany Moves From Deadlock.* An examination of the possible effects of cutbacks in the German social security system.

This issue of Magyar Szemle is illustrated with paintings and drawings by James Ensor.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALLA BÁLINT (1928, Budapest): szociológus. 1965-től Németországban él. 1968– a Berlieni Műszaki Egyetem Szociológiai Intézetének adjunktusa, majd professzora. 1990–95 a Német Szociológiai Társaság kelet-közép-európai munkabiztosa, 1995–99 szekcióvezetője, 1999– tiszteletbeli elnöke. F. m.: *Soziale Konflikte und die Soziologie* (1972), *Társadalom, megújulás, kereszténység* (1993), *Zu einer Soziologie des Postkommunismus* (szerk., 1994), *Ethnicity, Nation, Culture* (szerk., 1998), *Szűkösségszociológiai tanulmányok* (2001).

BANGA FERENC (1947, Újpest): grafikusművész. Munkácsy-díjas (1982), érdemes művész (2003), a Miskolci Grafikai és a Salgótarjáni Rajzbiennálé nagydíjasa, a rajzaiból készült film 1987-ben elnyerte a Hirosimai Animációs Világfesztivál első díját.

BICSKEI ZOLTÁN (1958, Kanizsa [Délvidék]): képző- és filmművész, műkritikus, az *Új Symposion* szerkesztője 1992-ig. A Kanizsai (Szerbia) színház igazgatója.

BOD PÉTER ÁKOS (1951, Szigetvár): közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem tanácskezelője, a Károli Gáspár Református Egyetem tanára.

BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS (1942, Budapest): építészmérnök. Az Iparterv Rt. tervezője, 1990 óta igazgatója, elnök-vezérigazgatója. A magyarországi FIDIC szervezet, a TMSZ

elnöke 1998–2003 között. A Magyar Építőművészek Szövetségének tagja, a BMGE Ipari Tanszék külső oktatója, a Diplomabizottság tagja, 2004-től elnöke.

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest): okleveles építésmérnök, építésügyi asszesszor, PhD; építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építés- és Lakásügyi Minisztériumban.

CZAKÓ GÁBOR (1942, Decs): író. József Attila-díj (1975), Kortárs-díj (1994). F. m.: *A szoba* (reg. 1970), *Emberkert* (elb. 1971), *Megváltó* (reg. 1975), *Sárkánymese* (reg. 1982), *Luca néni föltámadása* (reg. 1987), *77 magyar rémmese* (Banga Ferencsel, 1988), *Angyalok* (reg. 1992), *Magyar–magyar nagyszótár* (1994), *Mi a helyzet? Gazdaságkor titkai* (esszék, 1995), *Világfasírt* (esszék, 1996), ... és *77 magyar rémmese* (Banga Ferencsel, 1997), *Pannon krétakör* (2001).

GÁSPÁR G. JÁNOS: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője. F. m.: *Egymásért vagyunk*. (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író*. In *memoriam Szabó Dezső* (válogatás és szerkesztés, 2002).

HERCZEGH GÉZA (1928, Nagykapos [Szlovákia]): jogász, akadémikus. 1993-tól az ENSZ Hágai Nemzetközi Bíróságának tagja. F. m.: *A gyarmati kérdés és a nemzetközi jog* (1962), *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése* (1981), *Magyarország külpolitikája 896–1919* (1987), *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig* (1999).

HORÁNYI KÁROLY (1960, Budapest): író. Az MTA könyvtára és a Miskolci Egyetemen működő Szabó Lőrinc Kutatóhely munkatársa. Versei és tanulmányai különböző folyóiratokban jelentek meg. Sajtó alá rendezte Kodolányi János és Szabó Lőrinc levelezését *Ne panaszdol a magányodat!* (2002) címen. *Eredet és jelkép* címen a közeljövőben jelenik meg Kodolányi János munkásságáról szóló könyve.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, József Attila-díj (2002), 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. F. m.: *A tenger és a szél szüntelen* (1981), *Szavak a szélbe* (szerk., ford. 1980), *Ökológiai kapcsolatok* (szerk. 1984), (1985), *Hatalmak* (1989), *A létezés hálói* (amerikai költők, ford., 1990), *Január* (1997), *Kentaurszárnyak* (esszék, 1999), *Táncban a sötéttel* (összegyűjtött versek, 2002). *Amerika ideje* (esszék, 2003).

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992: Ybl-díj, 1996: Prof emeritus cím.

MÁDL FERENC (1931, Bárd): jogász. 1973.: egyetemi tanár. 1978–1990 között a Civilisztikai Tud. Int. igazgatója. 1985-től a Harvard Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Akadémia tagja. A MTA levelező (1987), rendes tagja (1993). 1990–1993 között tárca nélküli miniszter. 1993–1994: művelődési és közoktatási miniszter. 2000. augusztustól köztársasági elnök.

METZ KATALIN (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa. F. m.: *Forgószélben. Harag György, a rendező-mágus* (1998).

PETHŐ BERTALAN (1935, Vaja): pszichológus, író. F. m.: *Általános pszichiátria I–II.* (Juhász Pállal, 1983), *Bartók rejtekútja* (1984), *Részletes pszichiátria I–II.* (szerk., 1989), *Balaton – Szép Kilátó* (fotóalbum, 1987), *A posztmodern* (vál., szerk., 1992), *Korunk filozófiája* (1992), *Előmerközések, posztmodern csatározásokhoz* (1995).

STURM LÁSZLÓ (1967, Budapest): irodalomtörténész, az irodalomtudományok kandidátusa. Kutatási területe Krúdy Gyula és a századelő magyar irodalma. F. m.: *Hagyományok metszéspontján. Források, műfai klisék és elbeszélés-módok Krúdy Gyula egy regénycsoportjában* (2000)

SZABADOS GYÖRGY (1939, Budapest): orvos, zeneszerző, zongoraművész. A *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

SZEPESI ATTILA (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg kötetei. Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Szél-torony* (válogatott versek, 1999), *A béka kertje* (esszék, 2001), *Tündérek és katonák* (esszék, 2002), *Képmutogató* (szonettek, 2002). József Attila-díj: 1980, Weöres Sándor-díj (2000).

MAGYAR NAPLÓ

A **Magyar Napló** februári vendége Határ Győző, kinek bölcséletéről Orbán Péter írt tanulmányt. Az Európai Figyelőben a mai dán irodalom mutatkozik be. A számban mások mellett Barna T. Attila, Ladik Katalin, Oláh János, Szöllősi Zoltán versei, Léka Géza önéletrajzi ihletésű, *Hegyvidéki beszéd* című elbeszélésfüzérének első része és Serfőző Simon prózája szerepelnek. Szörényi László Monoszlóy Dezsőt köszönti 80. születésnapján. Hegedős László Czakó Gábor *Disznójáték* című színdarabjának térszínházbeli feldolgozásáról számol be. Az érettségi és felvételi előkészítő VI. része tudáspróbával, próbafelvétellel folytatódik, Somos Béla határok fölötti magyar irodalomtörténetében az erdélyi irodalomszervezőkről: Balogh Edgárról, Bánffy Miklósról, Benedek Elekről, Kuncz Aladárról és Osvát Kálmánról alkotott portrét.

MAGYAR SZEMLE

Megrendelem a folyóiratot példányban.

egy évre postaköltséggel	1728 Ft; külföldön 75\$
fél évre postaköltséggel	864 Ft; külföldön 38\$

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név:

Cím:

Dátum:

Aláírás:

Kérjük, vágja ki és borítékban adja föl a szerkesztőség postafiókcímére. Postafordultával csekket küldünk. A hiányzó, régebbi számokat beszerezheti a szerkesztőségben.

Cím: Blahó Erika szerkesztőségi titkár, Magyar Szemle, telefon/fax 311 6477. Postacím: Budapest 1399, Postafiók 701/216. Drótposta: msza@mail.datanet.hu.
Bankszámla: 11707024-20332033.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

Eddig megjelent

Bíró Gáspár–Hamburger Judit–Molnár Gusztáv–Szilágyi Imre–Tóth István: *Autonómia és integráció*. Szerk. Molnár Gusztáv. 1993.

Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy Britanniában (1894–1918) 1994.

Martonyi János: *Európa, nemzet, jogállam*. (Az Európai Utassal közös kiadásban) 1998.

Herczegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig*. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945. 1999.

Egedy Gergely: *Konzervatizmus az ezredfordulón*. Tanulmányok. 2001.

Kodolányi Gyula: *Amerika ideje*. Esszék a modernségről. (A debreceni Kossuth Egyetemi Kiadóval közös kiadásban.) 2003.

Granasztói György: *Mi történik itt?* Esszék a politika kultúrájáról 1988–2002.

Előkészületben

Metz Katalin: *Héthatáron túli gongütések*. Színházi tanulmányok

Balla Bálint: *Szociológia: történelem és kultúra*

Herczegh Géza: *Peres örökségünk*. Történelmi tanulmányok.

Gróh Gáspár: *Tanulmányok az elszakított nemzetrészek irodalmáról*

A sorozat kötetei kaphatóak a Magyar Szemle szerkesztőségében és a jobb könyvesboltokban.

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Csengery u. 82.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477
472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György
ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.

Kiskunlacháza
Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a
Hírlap-előfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóság.
Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft
Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:

MNB 11707024-20332033
vagy
levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75\$, fél évre 38\$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍJTÁK BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli pályaudvar, lapüzlet; Kosztolányi tér; Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri lapüzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zsilinszky u. 76., közlőnybölt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Móricz Zsigmond körtér, 6-os villamos végállomása; 114. postahivatal; Moszkva tér, Gomba; Örs vezér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN: ATLANTISZ KÖNYVSZIGET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek tere 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., Andrássy út 45.); LITEA KÖNYVESBOLT (I., Hess András tér 4.); CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT (II. Margit krt. 7.); PONT KÖNYVESBOLT (V., Nádor u. 8.); OSIRIS KÖNYVESBOLT (V., Veres Pálné u. 4-6.); VINCE KÖNYVESBOLT (I., Krisztina krt. 24.); BUDAPESTI TELEKI TÉKA: VIII. Baross u. 1. a BALASSI KIADÓ könyvesboltjában (II., Margit u. 1.) korábbi számaink is kaphatók.

GRANASZTÓI GYÖRGY
MI TÖRTÉNIK ITT?

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

Bolti ára 2300.– Ft

Antall József mélyen gyökerező belső alkotmányos jogállami meggyőződéséből is fakadt, hogy meg kell teremteni az alkotmányos demokrácia, a jogállamiság kereteit: az Alkotmánybírósággal védett jogállami rendet, a megosztott hatalom intézményeinek rendszerét, a hatalmi ágak és az önkormányzatok autonóm működésének biztosítását. Hiszen a jogállamiság és a demokrácia nem egymás szinonimái, nem azonosak egymással. Bármelyikük is csak a másikkal együtt értelmezhető a modern társadalmak demokratikus működésében.

Antall József kérlelhetetlen és együttes elkötelezettje volt mindkettőnek. Drámai helyzetekben is következetes maradt elveihez, hitéhez. Az úgynevezett pizsamás interjúban mondta, a taxisblokádnál, 1990. október 28-án: „Az országnak meg kell tanulnia, hogy itt a kormány többé nem a hatalom egészét gyakorolja, hanem csak a kormányzati szintű irányítást tudja elvégezni, s együtt kell működnie a parlamentnek, a kormánynak, az önkormányzatoknak, az érdekvédelmi szervezeteknek, munkaadóknak és munkavállalóknak egyaránt.” Vallotta, hogy a hatalmi ágak – a törvényhozás, a végrehajtó hatalom, a bíróságok, az ügyészségek, vagy akár a köztársasági elnök – mellett a többi független intézmény (az egyházak, az érdekvédelmi szervezetek, az egyetemek, a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Bank, a pénzügyi felügyelet stb.) autonómiáját is az Alkotmányban és a törvényekben meghatározott rendben kell tisztelni. Nem is beszélve a sajtó szabadságáról, mint alapvető alkotmányos jogról, és a sajtó intézményeinek működéséről.

MÁDL FERENC

9 771216 623000